

BAKİ UNİVERSİTETİNİN
XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК

БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS

OF BAKU UNIVERSITY

ISSN 1609-0586

HUMANİTAR

elmlər seriyası

серия

ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of

HUMANITARIAN SCIENCES

№2.2018

Baş redaksiya heyəti:

Məhərrəmov A.M. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Əfəndiyev V.Ə.**, **Xələfov A.A.**, **Məmmədəliyev V.M.**, **Paşayeva N.A.**, **Quliyeva Ş.T.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev A.C.**, **Hacıyev S.T.**, **İsmayılov X.İ.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

B.310.30.IV.1999

© «*Bakı Universiteti Nəşriyyatı*», 2018

DİLÇİLİK

UOT 821 (091) 47.09.91

QADIN VƏ KİŞİ NİTQİNİN FƏRQLİ XÜSUSİYƏTLƏRİ

A.M.MEHDİZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Alide_23.02@hotmail.com

Nitqdə gender xüsusiyyətlərinin təzahürü Azərbaycan dilçiləri tərəfindən müxtəlif cəhətdən və əsasən, digər problemlərin həllinə yönəldilmiş şəkildə tədqiqata cəlb edilsə də, bu barədə hərtərəfli araşdırma aparılmamış və ümumən, yeni və aktual sahədir. Məqalə nitqdə gender spesifikasiyasının tədqiqatına, müxtəlif cinslərin dildən fərqli tərzdə istifadəsinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Məqalənin müəllifi gündəlik məişət nitqini aparıcı tutur və gender dilçiliyinə dair, əsasən, xarici mənbələrdəki elmi-nəzəri tədqiqatlara istinad edir. Gender dilçiliyi haqqında tədqiqatlarda qadın və kişi nitqinin bir-birindən fərqlərinin müəyyən edilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır.

Kişi və qadın nitqi sadəcə fonetik xüsusiyyətlərə və leksikondakı sözlərin kəmiyyətinə görə yox, həm də qrammatik və üslubi spesifikasiyasına görə də bir-birindən fərqlənir. Məqalədə kişi və qadın nitqinə ayrıca nəzər salınır, müqayisə aparılır.

Sonda dildə gender fərqləri qeyd edilmiş və bu fərqlərin həm fizioloji, həm də psixoloji faktların təzahürü kimi meydana çıxdığı nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: kişi nitqi, qadın nitqi, psixoloji və fizioloji fərqlər, üslub xüsusiyyətləri, mədəni etiketlər, intensivlik, leksikon.

Cinslər fizioloji cəhətdən bir-birindən fərqləndiyi kimi, emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərə görə də müxtəlif keyfiyyətlərə malikdir. Qadın və kişi nitqi bəzi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilir. Təbii ki, hamımızın danışdığı dil eynidir və nə qədər fərq yaransa da, bu, iki ayrı qütb təşkil etmir. Qadın da, kişi də, yəni, ümumilikdə, cəmiyyətin hər bir nümayəndəsi eyni dildən istifadə edir, öz fikirlərini ifadə etmək üçün eyni mənbəyə əsaslanır. Məsələn ondadır ki, eyni mənbədən istifadə edərkən, vahid qaynağa müraciət edərkən bu iki cinsin özünəməxsus xüsusiyyətləri meydana çıxır. Təbii ki, dilçilik fərdiyyəti inkar etmir və hər bir şəxsin nitqinin onun dünyagörüşü, təhsili, yaşı və s. amillərdən asılı olduğunu qeyd edir. Bununla yanaşı, fizioloji xüsusiyyətlər əsasında müəyyənləşən gender müxtəlifliyinin də nitqə müəyyən dərəcədə təsiri ilə hesablaşır. Lakin dil bunu sxematika kimi qəbul etmir. Bunu nəzərə alaraq şəxsiyyətin nitqinin fərdiyyətinə o dərəcədə enmədən ümumiləş-

dirmə aparsaq, eyni cinsə mənsub olanların nitqində digər cinsdən fərqli olan bir sıra ortağ xüsusiyyətləri də görə bilərik.

Qadın beyninin yarımkürələri bir-biri ilə daha çox əlaqəlidir, kişilər danışmada çox zaman sözlərə, cümlələrə qulaq assalar da, qadınlar danışdığı qeyri-verbal tərəflərini (diksiya, ton, ucalıq, intonasiya, jest, mimika və sair) daha yaxşı duyurlar. Həmçinin kişilər nitqin bir hissəsinə daha diqqətlə qulaq asırlar. Ona görə də kişilərlə həmsöhbət olan zaman birbaşa mətləbə keçmək lazımdır. Yoxsa cümlələrinizi bəzəmək və ya öz emosiyalarınızı göstərmək istəyərkən diqqətin məğzdən yayındığını və ya qarşı tərəfin hadisənin mahiyyətini hiss etmədiyini aşkar edə bilərsiniz. Qadın diqqətlə və sonadək dinləməyə meyillidir. Kişi isə qadını 10-15 saniyə diqqətlə dinləyir və axıradək gözləmədən dərhal cavablandırır (9).

Dilin ən ifadəli vasitələri obrazlı vahidlər və məcazlardır (1, 77). Eyni bir hadisəni kişi də, qadın da danışsa, bunu qadınlar daha detallı, daha emosional şəkildə rəvayət edirlər. Çünki kişi üçün əsas olan fikrini çatdırmaq, qadın üçün isə bundan əlavə, öz hisslərini, düşdüyü psixoloji vəziyyəti göstərməkdir. Müsahibi onu tam olaraq dinləməsə də, hər şeyi detallı şəkildə qavramasa da, olar, əsas odur ki, ona qulaq assınlar, yəni ona diqqət yetirilsin, həm də öz ürəyini boşalda bilsin. Danışmaq heç nəyi həll etməsə də, qadın psixologiyası üçün bu olduqca vacibdir. Qadınlar diqqətin bir neçə yerə ayrılması məsələsində də kişiləri üstələyirlər. Müsahibi ilə söhbət zamanı həm ona qulaq verə, həm də ətrafdakı insanların geyim tərzini, baxışını, yerləşməni beynində təhlil edə, həmsöhbət birdən artıq olduqda danışandan əlavə, digərlərinin də reaksiyasını onların üz, əl-qol hərəkətlərinə əsasən daha rahat müəyyən edə bilirlər. Jest və mimikaları oxumaqda, psixoloji vəziyyəti analmaqda qadınlar daha bacarıqlıdır. Qadınlar insan münasibətini daha incə mənimsəyir, xırda detallara daha həssas reaksiya verirlər. Əgər kişilərdə uğur qazanmaq və məqsədə çatmaq birinci yerdədirsə, qadınlarda, ilk növbədə, ətrafla münasibətdir.

Bu fərqlər fizioloji müxtəlifliyin nəticəsi kimi də anlaşıla bilər. Kişi və qadın beyinləri doğulan gündən bir-birindən fərqlənir (5, 24). Beynin hipotalamus adlanan kiçik bir hissəsi belə inkişafın əsasıdır. Kişi və qadınlarda bu hissə öz quruluşu və funksiyasına görə tamamilə fərqlidir. Qadın beyni öz həcminə görə kişi beyni ilə müqayisəyə gəlməsə də, sən demə, o, daha «yaxşı qurulmuşdur», daha səmərəli işləyir və nəticədə, kişi beynini xeyli geridə qoyur. Qadın beyni kişi beynindən həcmcə kiçik və çəkisi azdır. Ancaq insanların beynində Broke ərazisi adlanan nöqtə var ki, bu da qadınlarda kişilərə nisbətən çox inkişaf edib. Qadınlarda çox danışmaqlarının əsas səbəbi də budur (10). İlk fərq elə beşikdən başlanır. Klinik məlumatlara müvafiq olaraq, bu zaman oğlanlar yerlərində fırlanır, qızlar isə ətrafdakılara diqqətlə nəzər salırlar. Qızlar daha tez dil açırlar. İyilmə qabiliyyəti qadınlarda 20 faiz daha güclüdür. Psixi tənəzüllər qadınlarda iki dəfə tez baş verir. Qadınlarda musiqi qabiliyyəti daha yaxşıdır. Maraqlı fizioloji faktdır ki, qadın nitqini kişilər beyninin musiqini qəbul etdiyi sahəsi ilə qavrayırlar, kişi nitqi isə beyninin məlumatı emal edən

sahəsində qəbul edilir (8).

Nitq sinkretik prosesdir, belə ki, bu həm söyləmə, həm eşitmə, həm də hərəkəti aktların birləşməsindən yaranır. Kişi üçün nəyin deyildiyi, qadın üçün isə necə deyildiyi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kişilərin audio məlumatları almaq üçün beyinlərinin bir hissəsi işlədiyi halda, qadınlarda hər iki tərəf işləyir. Bu, ondan qaynaqlanır ki, lazım və vacib olan informasiyadan başqa məlumat yığmamaq üçün beyinlərinin bir hissəsi kifayət edir. Qadınlarda sol, kişilərdə isə sağ beyinin daha güclü inkişaf etməsidir. Sol beyin emosional beyin hesab olunur. Öz intuisiyalarını qadınlar bioloji yolla, yəni beyinlə birlikdə irsən qəbul edirlər. İntuisiyaların əsas təzahür forması isə nitqdır. Yəni insan nə qədər həyəcan keçirsə, nə qədər çox şey hiss etsə, o qədər danışmağa meyilli olacaq. Çünki nitq hissini ən çox adət olunmuş təzahür formalarındandır. Ona görə də bir insanın söz ehtiyatı, lüğət bazası, əsasən, digər faktorlardan, yəni şəxsin özünü inkişaf etdirməsindən asılı olsa da, bu fonddan istifadə bacarığı, leksikonun müəyyən qisminin işlənmə dərəcəsi, intensivliyi və s. xüsusiyyətlər cinsi amillərdən də asılıdır. Qadınlarda nitqi kişilərlə müqayisədə daha mürəkkəb, bitkin və tamdır. Ümumiyyətlə, qadınlar dilçilik və qrammatikada güclüdür.

Kişilər, adətən, öz tələblərini birbaşa irəli sürür, qadınlarsa müəyyən qədər tərəddüd edirlər (4, 72). Onlar istəklərini dolayı yolla bildirir, öz fikirlərini bəzən başqasının dilindən verirlər. Ad günü yaxınlaşan bir qadın bunu yada salmaq üçün oxşar mövzulardan danışa bilər, ya da başqalarının doğum günü tədbirlərinin möhtəşəmliyindən dəm vura bilər. Həmçinin onlar doğum günündə hədiyyə qəbul etmək istəklərini də birbaşa vurğulamazlar, ümumi şəkildə sevdiyi şeylərdən bəhs edirlər.

Qadınlar bəzən əmin olduqları şeyləri belə sual formasında deməyi seçirlər. Bu həm emosionallıq, həm də qarşısındakını sınaq istəyi ilə bağlı ola bilər. Qadın nitqində dərəcə əlamətləri, mübaligələr, günlük hadisələrin ekstrimal təqdimi, subyektivliyin ümumi fakt cildində verilməsinə daha çox yer verilir. Həmçinin sifət və zərflərin intensivliyi də güclüdür. Qadınlar bəzən hadisədən daha çox detallar, təfərrüatlar haqqında danışirlər. 1-2 cümlə ilə verilə biləcək məğzi saatlarla sizə açıqlaya bilərlər, çünki onlar üçün hadisənin özü qədər məkan, zaman, iştirakçıların əhvali-ruhiyyəsi, görkəmi, həmin anda keçirdikləri hisslər, reaksiyaları, şəxsi həyatlarındakı digər məqamlar da vacibdir. Həmçinin qadın beyni baş vermiş keçmiş hadisənin daha dolğun obrazını yaradır. Buna görə də bir hadisəni digəri ilə bağlamaqda, hazırkı situasiyanı əvvəlkilərlə müqayisə etməkdə, məntiqi olub-olmamasından asılı olmayaraq müxtəlif versiyalar irəli sürməkdə olduqca təcrübəlidirlər. Qadınlar kobud sözlərdən - kokofemizmlərdən daha çox, evfemizmlərə meyillidirlər. Mürəkkəb cümlələr, dolaşq fikirlərin ifadəsinə daha çox yer verilir. Eyni mövqedə çıxış edərkən və müəyyən hadisəni şərh edərkən qadın nitqində daha çox təkrara yer verildiyi, həmçinin bunun daha müfəssəl olması qənaətinə gəlinib. Kişi öz təəssüratlarını ifadə edərkən diqqəti, əsasən, hadisənin ən mühüm cəhətinə

yönəlir, qadın isə epizodik vəziyyətlərdən də eyni diqqət və maraqla söhbət açmağa bilər. Qadınlar öz fikirlərini əksərən dolaylı yollarla ifadə edirlər, çünki onlar üçün əsas olan hissləri ifadə etmək, bununla bərabər, emosiyaların qəlbəki coşğunluğunu müəyyən qədər azaltmaqdır, yəni nitq onlar üçün daha çox “ürəyini boşaltmaq” funksiyası yerinə yetirir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki qeyd etdiyimiz kimi, qadında emosional, psixi tərəf daha qabarıqdır. Fikrini dolaylı yolla ifadə etmək digər insanlara qarşı münasibətlərində də keçərlidir. Belə ki, qadınlar çox zaman mənfi rəy və tənqidlərini birbaşa demir, daha yumşaldılmış formada və ya ümumi şəkildə ifadə edirlər. Həmçinin bu zaman şəxsin dəyişdirilməsi və gizlədilməsindən də istifadə edilir. Qadın nitqində atmacalara, “tikanlı sözlər”ə daha çox yer verilir. “Qızım sənə deyirəm, gəlirim sən eşit” prinsipindən çox zaman istifadə edilir. Kişi nitqi isə daha birbaşadır. Daha çox söyüşlərə, kobud sözlərə yer verilir. Buna görə də kişilər arasında söz savaşı öz yerini çox vaxt yumruq davasına verir. Qadınlar söz və cümlələri seçib ehtiyatla söyləyərlər. Həmçinin mətləbə keçməzdən əvvəl ona hazırlıq üçün giriş xarakterli bir neçə ifadə də işlədirlər. Modal sözlərdən və ədatlardan istifadə baxımından, sifətin dərəcə çalarlarını işlətməkdə daha mahirdirlər. Həmçinin cümlələri uzatmaq, əsas fikri bir neçə müxtəlif formaya salıb təkrar söyləməkdə də daha peşəkardırlar. Buna görə qadınlar çox zaman qarşısındakı öz fikrini yeridə bilər, çünki eyni ideyanı müxtəlif şəkildə təqdim etməyi bacarırlar.

Qadın nitqində süni kəlimələrə daha artıq yer var. Əgər oğlanlar arasında bəzi mənfi məzmunlu sözlər (yetim, kələm, qıjı) sevgi, mehribanlıq və səmimiyyət təzahürü sayılırsa, qızlar arasında isə müsbət məzmunlu kəlimələr öz həqiqi mövqeyində işlənmir. Məsələn: hamıya “canım”, “öpürəm” və s. deyilir.

Kişilər öz istəklərini əmr formasında qeyd etməyə, qadınlar isə bunu yerinə yetirilməsi vacib arzu kimi qeyd etməyə meyillidirlər. Bu həm onların mövcud cəmiyyətdəki hökmran statusu, patriarxal mövqeyin üstünlüyü, həm də bioloji cinslərin təbiətindəki fərqlərlə bağlıdır (6, 1488). Kişilər daha çox söyüşlərə, əmrlərə, qadınlar isə qarğıış-alcış və nəsihətlərə meyillidirlər. Öz fikrini yeritmək üçün kişi daha çox qorxu, zəhməti işə salma, qadın isə ələ alma metodundan, əzizləmə və oxşamalardan, həm də sözlə psixoloji təzyiqdən istifadə edirlər. Məsələn: Ata səhv hərəkət etmiş oğluna hədə-qorxu gələcək, ona əmrlər yağdıracaq (“Bir də bunu etsən, səni təpik altına salacağam”). Ananın nitqi isə tamam başqa olacaq (“Bala, qurban olum, məni öldürmək istəyirsən, yazığın gəlmir mənə?!”).

Qadın psixologiyasının mürəkkəbliyindən asılı olaraq onlar qeyri-dəqiq ifadələrə daha çox yer verirlər. Qadınlar danışarkən öz nitqlərini sərhədləndirir, müəyyən etikətlərdən istifadə edirlər. Məsələn: onlar nitqə başlamazdan öncə nəzakət əlaməti olaraq qəliblərdən istifadə edirlər (“Bağışlayın, narahat edirəm”; “Üzrlü sayın” və s. kimi). Təbii ki, kişi nitqində də bunlara rast gəlinir. Lakin zərif cinsin nümayəndələrinin dilində bu cür cümlələrin işlənmə dərəcəsi daha çoxdur. Hətta bu cür cümlələrin kombinasiyası da fəaldır. Bəzən eyni

situasiyada bir hadisə ilə bağlı iki və daha çox üzrxahlığa, izahata rast gəlmək olur: “Çox üzr istəyirəm. Bağışlayın ki, sizi nararahat edirəm” və s. Qadın nitqi daha nəzakətli və ehtiyatlıdır. Həmçinin qadın öz nitqində subyektivliyə daha meyillidir. Belə ki, biz onların nitqində “Mənə elə gəlir ki”, “Mənim fikrimcə”, “Təsəvvür edirəm ki” və s. kimi nitq və təfəkkür feillərinə daha çox rast gəlirik.

Qadın öz nitqi zamanı daha çox özünü təsdiqə ehtiyac duyur. Buna görə də nəqli cümlə kimi söylənməli olanı bəzən sual intonasiası ilə verməsi təəccüblü deyildir. Məsələn: Mən də özümə görə haqlıyam da, elə deyil?! Axı mənim də öz həyatım, istəklərim var, düz demirəm? Bu cür cümlələrin işlənməsi zamanı onlar sadəcə müsahibin onlara diqqət yetirdiyindən əmin olmaq istəyir. Həm də nitqin bu cür qurulması sadəcə zahiri bəzək üçündür. Belə ki, qadın çox zaman təsdiq nitqinə qulaq asmaz, onlar üçün əhəmiyyətli olan qarşı tərəfin onları dəstəkləməsi və ən əsası isə qadın psixologiyasına xas olan diqqət və nəvaziş ehtiyacının ödənməsidir (7, 54).

Dilin ən kiçik vahidlərindən olan söz kimi, frazeoloji vahidlər də insanın fəaliyyəti, onun daxili aləmi və psixoloji durumu ilə bağlı hadisələri əks etdirir (2, 31). Frazoloji vahidlərin işlənmə intensivliyi də qadın nitqində daha güclüdür. Çünki nitqdə prosesin adlandırılması zamanı frazeologizmlərdən istifadə edildikdə onlar, adətən, nitqə özləri ilə gətirdikləri emosional-ekspressiv ifadəlilik nəminə cəlb edilirlər (3, 26).

Sevginin açıq-aşkar ifadə edilməsi baxımından da zərif cinsin nümayəndələrinin üstünlüyü duyulur. Belə ki, sevdiyi insana qarşı münasibətini ifadə etmək üçün kişilər üç-dörd cümlə ilə kifayətlənsələr də, qadınlar bu barədə səhər-axşam danışa bilirlər. Bu xüsusiyyət sadəcə məhəbbət macərələrində yox, həm də dostluq, ailə münasibətləri və s. üçün də keçərlidir.

Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlərin işlənməsi qadın nitqi üçün daha səciyyəvidir. Qrammatikaya daha çox fikir verilir, nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi, obrazlılığı daha çox gözlənilir. Qadın nitqində söyüşlərə, vulqar ifadələrə, jarqonlara, loru danışığına daha az rast gəlinir. Qadınlar daha çox sitat gətirir, öz nitqlərini başqalarının fikirləri ilə əsaslandırmaq və ya möhkəmlətmək ehtiyacı duyurlar. Əksər hallarda onlar baş vermiş situasiya ilə bağlı digərlərinin söylədiklərini olduğu kimi yadda saxlaya və deyə bilirlər. Hadisələri, onların insanlarda doğurduğu təəsüratları xatırlamaq baxımından da qadınlar irəlidəirlər. Belə ki, ər-arvad mübahisəsi zamanı və ya digər məişət söhbətlərində onlar, hətta on, iyirmi il əvvəl baş vermişlərdən də söhbət açmağa və gileylənə bilirlər. Həmçinin bir məsələdə qadının iradəsinin əksinə gedilsə və uğursuzluğa düşər olursa, əmin ola bilərsiniz ki, heç kim sizi günlərlə davam edəcək “Mən axı demişdim”, “Sizi xəbərdar etmişdim”, “O vaxt mənə qulaq assa idin, indi belə olmazdı”, “Gördün, mən haqlı idim” kimi ifadələrdən xilas edə bilməyəcək.

Hər bir cins öz maraq dairəsinə aid olan mövzuları daha dərindən qavrayır, öyrənməyə çalışır. Qadın nitqində eyni rəngin müxtəlif tonların başqa

adları olsa da, kişilər buna əhəmiyyət vermir oxşar çalarları əsas tonla eyni adda adlandırirlar. Makiyaj vasitələrinin, müxtəlif cür geyim, ayaqqabı növlərinin fərqli adları qadın nitqini, alət, dəzgah, cihaz adları, avtomobilə aid hər şeyi spesifik adlarla səsləndirmək kişi nitqini fərqləndirir. Həmçinin idman sahələrində də bu diferensiallıq müşahidə olunur.

Beləliklə, qadın və kişi nitqi eyni vasitəyə əsaslansa da, bundan müxtəlif tərzdə istifadə edilir. Bu həm fizioloji, həm də psixoloji fərqlilikdən irəli gəlir. Spesifik xüsusiyyətlər həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik və üslubi fiqurların işlədilməsində özünü göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
2. Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı: Nurlan, 2009, 220 s.
3. Бабкин А.М. Фразаология и лексикография. – В сб. Проблемы фразеологии (Исследования и материалы). Ленинград, 1964, с. 7 – 36.
4. Jane Sunderland. Language, Gender and Children's Fiction. New York: "Continuum" International Publishing Group, 2011, 258 p.
5. Je Durden-Smith and Diane de Simone. Sex and the Brain. PAN-Great Britain, 1983, 556 p.
6. Xiufang Xia. Gender Differences in Using Language. – Theory and Practice in Language Studies. Vol. 3, No. 8, Finland: "Academic" Publisher, 2013, pp. 1485-1489.
7. Lakoff R.T. Language and Woman's Place. – Language in Society, Vol. 2, No. 1, Cambridge University Press, 1973, pp. 45 – 80.
8. <http://xanim.az/qadin-nitqinin-mistik-gucu-17279>
9. <http://www.birge.az/blog/21385/qadinla-kisinin-ferqli-otuz-ceheti>
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Neuroscience_of_sex_differences

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖЕНСКОЙ И МУЖСКОЙ РЕЧИ

А.М.МЕХДИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что проявление гендерных особенностей речи было привлечено к исследованию азербайджанскими лингвистами с различных точек зрения и основания в направлении решения иных проблем, но не проведено всестороннее исследование об этом, в общем оно является новой и актуальной сферой. Статья посвящена исследованию гендерной спецификации в речи, изучению использования в различных формах языком разными полами.

Автор статьи считает ведущей ежедневную бытовую речь и в основном ссылается на научно-теоретические исследования иностранных источниках о гендерной лингвистике. В исследованиях о гендерной лингвистике, центральное место занимает установление отличий друг от друга женской и мужской речи. В статье прокладывается свет на исследования и теоретические высказывания, относящиеся к этим вопросам.

Мужская и женская речь отличаются друг от друга не только по фонетическим особенностям и количеству слов в лексиконе, но и по грамматической и стилистической спецификации. В статье отдельно обращается внимание на мужскую и женскую речь, ведется сравнение.

Затем в языке отмечены гендерные различия и приведены результаты проявления как физиологических, так и психологических фактов этих различий.

Ключевые слова: мужская речь, женская речь, психологические и физиологические отличия, стилистические особенности, культурные этикетки, интенсивность, лексикон.

DISTINCTIVE FEATURES BETWEEN FEMALE AND MALE SPEECHES

A.M.MEHDIZADEH

SUMMARY

Although manifestation of gender features in speech has been researched from different aspects by Azerbaijani linguists, the topic is yet to be comprehensively researched and, in general, is rather new and topical. The article deals with the research of gender specificity, the study of use of language in various ways by different genders.

Basing on the colloquial language, the author mainly refers to scientific-theoretical researches in foreign literature. Identification of distinctive features of female and male speeches is the core issue in researches on gender linguistics. Theoretical approaches and researches on these issues are lightened in the article.

Male and female speeches vary not only for phonetic features and the quantity of words in their lexicons, but also for their stylistic specificity. Female and male speeches are separately reviewed and compared in the article.

Finally, gender distinctions in language have been specified and it is concluded that these distinctions appear as the manifestation of physiological and psychological facts.

Key words: male speech, female speech, physiological and psychological distinctions, stylistic features, cultural etiquettes, intensity, lexicon.

UOT 81 (091): 81 (092)**XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRİN ƏN QƏDİM FONOLOJİ SONLUĞU**

Q. A.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gizilgulabdullayeva@gmail.com

Məqalədə türk mənşəli sözlərin ən qədim və ilkin fonoloji sonluğu araşdırılır. Araşdırma qədim türk yazılı abidələri və xüsusən XVII əsr zaman kəsiyinin ədəbi-bədii dil nümunələri əsasında aparılır. Məqalədə əsas məqsəd türk mənşəli sözlərdə samit sonluğunun daha qədim və ilkin olduğunu sübuta yetirməkdən ibarətdir. Seçilmiş faktik dil nümunələri qrammatik mənalarına görə təsnif olunaraq təhlilə cəlb olunur. Bu tip təsnifatla yazılı abidələrin dilini izləmə, samit sonluqlu türk mənşəli leksik vahidlərin nə qədər yaygın olduğunu diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: Fonoforma, samit sonluğu, qrammatik məna, semantik tutum...

Dilimizin keçmişinə qayıdış bir daha sübut edir ki, istər dili tərki edib getmiş sözlər, istərsə də bugünümüzə qədər gəlib çatmış türk mənşəli leksiklər tarixən sabitləşmiş fonoloji sonluğa malik olmuşdur. Bunu qrammatik mənaları ilə müxtəliflik nümayiş etdirən saysız-hesabsız faktik dil nümunələri təsdiq edir. Qədim türk dilindən tutmuş XVII əsrəqədərki yazılı abidələri izləməyimiz samit sonluqlu sözlərin qədim və fonoforma baxımından ilkinliyini sübut etmək üçün bizə kifayət qədər material verir. Təsdiqetmənin elmi reallığını saxlamaq və araşdırmamızın sistem xarakterini gözləmək üçün bu faktik dil nümunələrini qrammatik mənalarına görə ayrılan söz qruplarına uyğun şəkildə təqdim etməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. Bu cür təqdimat samit sonluqlu lüğəvi dil nümunələrinin nə qədər yaygın olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün çox vacibdir.

İSİM. Digər nitq hissələrilə müqayisədə samit sonluqlu isimlər yazılı abidələrin dilində kəmiyyətilə əhatə qazanır. Onların bir qisminə nəzər yetirmək fikrimizin elmi reallığını təqdim etmək üçün fayda verir.

Suv/b صو : Bu gün türk dillərinin əksəriyyətində *su* fonocildi ilə işləklik tapan bu leksik vahid tarixən samit sonluqlu sözlər sırasında nizamlanıb və fonoforma müxtəlifliyi ilə (*sub /suv*) dilə daxil olub. Bunu qədim türk dilinin də, klassik Azərbaycan ədəbi dilinin də faktik dil materialları təsdiq edir.

Ança kazğanıp biriki boduniğ ot *sub* kılmadım /Eləcə qazanıb birləşən

od(dan),

su(dan) keçirmədim [Kültiqin abidəsi^{böyük}-Şq.-27] (29, 30); Əlvan yerlər, akar *suvlar* cümlə görsün, Həzərlərdən, rozələrdən çiçək dersün (QY, 23, 19).

M.Kaşğari «Divanü-lügət-it-türk» əsərində oğuslarla qıpçaqların, eləcə digər türklərin dil xüsusiyyətlərini fərqləndirərkən bu leksik vahidin arxaik fonocildini də nümunə daxilində belə təqdim edir: *Suv akdı* / Su axdı (MK-I, 18, 66).

İlkin *suv* fonoförmasını itirən bu leksik vahid Azərbaycan türkcəsində tarixi fonotərkibini bu gün *suvarmaq* sözünün daxilində hələ də yaşatmaqdadır. Bu reallıqdır. Çünki *-la²* şəkilçisi ilə ekvivalent olan *-ar²* morfeminin *suv* sözünə artırılması ilə *suvarmaq* leksemi yaranır və bu, «sulamaq» semantikasını ilə ünsiyyətə daxil olur. Bəzən leksemin yaranmasında bun gün *-var* sözdüzəldici şəkilçisinin iştirak etməsindən danışılır ki, bu, tarixi baxımdan reallıqla uyuşmur. Bu gün bir çox türk dillərində bu lüğəvi dil nümunəsi öz ilkin qədim samit sonluğunu qorumaqla yaşantısını davam etdirir. Amma sonluq müxtəlif samitlərlə ifadə olunur. Məsələn, tuva dilində *suum* [süm], xakas dilində *sug* (17, 172), özbək dilində isə *suv* fonoförması ədəbi dil norması səviyyəsində hələ də işləkdir (34, 172).

Ütüg **أشك**: Bu leksik vahidi biz M.Kaşğarinin «Divanü-lügət-it-türk» əsərində qeydə alırıq. Sözün mənası belə verilir: «Mala biçimində bir dəmir parçasıdır ki, tikiş yerlərini hamarlamaq üçün qızdırılaraq paltarın üstünə basılır» (18, 137).

Haqqında danışılan söz bu gün son samitini itirmiş fonetik cildi ilə (*ütü*) dilimizin lüğət tərkibində qərarlaşır.

Dəvəy **دوى** : Bu lüğəvi dil nümunəsinə də eyni mənbədə rast gəlirik. Hətta bu leksik faktın variant fərqləşməsi ilə qarşılaşırıq. Bu lüğəvi dil nümunəsinin oğuzlarda *dəvəy*, qıpçaqlarda isə *təvəy* şəklində işləndiyini də qeydə alırıq. Göründüyü kimi, hər ikisi sonu samitli varianta malikdir (MK-I, 18, 105). Hal-hazırda bu söz müasir Azərbaycan türkcəsində ədəbi dil norması səviyyəsində *dəvə* fonotərkibi ilə işləklilik nümayiş etdirməkdədir.

Süq leksemi də xüsusi maraq doğurur. «Qoşun» semantikasını ifadə edən bu sözə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində rast gəlirik. Özü də daha çox *sü* şəklində. Onun eyni məna tutumu ilə ekvivalenti olan ən qədim variantını da elə bu yazılı mənbələrin dilində görə bilərik. Bu, *süq* fonoförmasıdır.

Ol *süq* anta yokkışdım / O qoşunu orada yox etdim [«Bilqe kağan» abidəsi-25] (10, 31).

Bu onu göstərir ki, *süq* dil nümunəsi açıq hecaya keçəndən sonra, yəni *sü* şəkli əlamətinə malik olandan sonra uzun müddət ilkin forma ilə yanaşı işlənmiş, ancaq nəticədə *sü* fonotərkibi ilə dildə sabitləşmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu paralellikdə yer alan hər iki variant (*süq* / *sü*) intensivliyini itirdiyindən dili tərk etmiş və arxaizmlər sırasında nizamlanmışdır. Müasir dilimizdə isə bu sözün leksik müqabili olan *qoşun* sözü daşlaşmışdır.

Buğday **بوغداي** leksik vahidi dilimizdəki *buğda* sözü ilə ekvivalentləşir.

Deməli, bu sözün də ilkin variantı samitlə bitmiş, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində isə səs düşümü hadisəsinə məruz qalaraq *buğda* şəklində sabitləşmişdir:

Könlüm nola meyl etdi isə xalinə anun Adəm dəxi meyl eyləyə *buğday* danasına (QB, 4, 295); Qul qəraşaş kibi alqıl bunları, Ver yenə *buğday* bizə, üylə yarı (SF, 30, 153).

Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq sözün samit sonluqlu fonoparaleli bu gün ədəbi dil faktı kimi Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində yer almaqdadır (33, 319).

Dilimizdə işlənən ən müqəddəs *Tanrı* leksemi də, *ana*, *ata* sözləri də tarixən sonu samitlə bitib. Akademik T.Hacıyevin göstərdiyinə görə, Çin mənbələrində *Tenqir//Denqir* şəklində qeydə alınan, amma farsdilli sənətkarların dilində belə bugünkü fonetik cildində, yəni *Tanrı* şəklində qorunan bu leksik vahidin kök morfemi mənası «İlahi», «göy» mənalarına uyğun gələn *Tanq* sözüdür (13, 96). Azərbaycan ədəbi dilində olmasa da, müasir şivələrdə bu sözlərin bir qisminin sonu samitlə bitən variantının qorunduğunu görürük. Konkret olaraq, Quba dialektində işlənən *babay*, *nənəy*, *çantay*, Zaqatalada qeydə alınan *anay*, *atey* fonoformaları buna misaldər. E.Əzizov qeyd edir ki, hal sisteminə düşəndə belə bu leksemlər sonu samitli kök morfemini mühafizə edir: ***babay***, ***babayın***, ***babayı***, ***babayda***, ***babaydan*** (8, 123). Müasir türk dillərindən biri olan noqay dilinin xalis noqay dialektində (məsələn: «ana» mənasında *anaü* – 3, 235), eləcə də barabın tatarlarının dilində eyni mənərə ilə qarşılaşırıq (məsələn: «baba» mənasında *babaı* – 5, 133).

Mənbələrdə rastlaşdığımız ***kapığ*** [*Kerü Temir kapığka teqi konturmıs / Geridə Dəmir qapıyadək məskunlaşdırmış – K_b-Şq., 2]* (10, 17); ***yazım***, yəni «çöl» (*Ol idi kim kıldı sizlərqə yerni yazım qelqülük kıldı sizlərqə anuı içində yollar /Sizin üçün yer kürəsinə düzlük edən Tanrı orada sizin üçün yollar açdı – QT**, 15, 263); ***azuq***, yəni «yemək ehtiyatı» (*Dədə İshaq zənbilinə azuq qoydı – QY*, 23, 21), ***tamux//tamuq*** sözləri də dilin sonrakı inkişaf pillələrində fonetik cild baxımından eyni taleyi yaşayan leksemlər sırasında nizamlanırlar. Göründüyü kimi, *qapı*, *yazı* («yazı, çöl, düzlük, düzənlik»), ***azuqə***, ***tamu*** («cəhənnəm») sözləri tarixən sonu samitlə bitib. Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində qapalı hecadan açıq hecaya keçid nəticəsində sözlər yeni fonetik cild qazanaraq sonu saitli vəziyyətdə dildə daimiliyini qoruyub saxlaya bilib. Qeyd edək ki, *yazı*, *tamu // damu* dil faktları bu gün dilimizin lüğət tərkibində görünür. Bu o deməkdir ki, bu leksemlər artıq dilin arxaik qatında yer alır. Amma hər bir leksik vahidin bir ömür payına malikliyi də reallıqdır. Yəni bəziləri arxaikləşmə prosesindən keçsə də, hələ də izini itirməyib. Məsələn, *yazı* sözü müstəqil işlənmə tezliyini itirsə də, tarixi mənası ilə birlikdə bəzi mürəkkəb quruluşa malik lüğəvi dil nümunələrinin komponenti olaraq hələ də

* A.K.Боробков. Orta Asiya 'da bulunan Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy.) Çeviri H.İ.Usta, E.Amanoğlu. Ankara, TDK yayınları, 2002, s.263

yaşantısını davam etdirməkdədir. Məsələn, *Qarayazı* toponimində biz bu sözü ikinci komponent olaraq görürük. Toponim «böyük çöl, səhra» anlamını verir. Bəziləri tamamilən dildən yox olub. *Tamux* həmin leksemlərdən biridir. Amma dildən tamamilən silinmə bütün dillərə aid edilə bilməz. Məsələn, Azərbaycan türkcəsi üçün arxaik sayılan bu leksik vahid Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktıdır. Amma kiçik fonodəyişməyə məruz qalmış şəkildə. Bu fərqlənmə sözün sonluğu ilə bağlıdır. Konkret olaraq, samit sonluğunun sait sonluğu ilə əvəzlənməsi ilə əlaqədardır. Bu, *tamu* fonosəklidir Məna tutumu isə keçmişdəki semantikasi ilə üst-üstə düşür: «cəhənnəm» (33, 1898). Şəmsəddin Saminin «Qamusi-türki» lüğətində də *tamu* طامو sözü yer alır:

Tanrı kullarından iyilerini uçmağa, kötülerini *tamuya* atar (31, 1162).

Amma müəllif bu dil vahidinin əslinin *tamuk* (تاموق) olduğunu xüsusi vurğulayır. Mənaya gəlincə, yenə də məzmun eyniyyəti ilə («cəhənnəm») qarşılaşırıq (31, 1162). Yəni onu *cənnət* sözünün (*uçmaq*) antonimi olaraq qeydə alırıq. Bu gün dilimiz üçün işlək sözlərdən biri olan *azuqə* leksemının ilkin tarixi forması da samitlə bitib: *azux* // *azuğ*// *azuq*. Amma onun fonetik cildində başqa bir fonoloji proses gedib. Bu da təbiidir. Çünki dildə var bir qanunauyğunluq, bir də istisnalar. Əgər digər leksemlərdə qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənmə son samitin düşümü ilə reallıq qazanırsa, tarixən sonu samitlə bitən *azuqə* leksik vahidində səs düşümü deyil, əksinə, sait artımı hadisəsi baş verir. Nəticədə bu lüğəvi dil nümunəsinin də sonu saitleşir. Bizə görə, bu, istisnalığın payına düşür. Amma bunu da vurğulayaq ki, sonu saitleşmə bu sözün tələffüzünü əcnəbi leksemlərin tələffüzünə uyğunlaşdırır. Bu isə ilkin uzanma mənzərəsi yaradır: *Azuqə* [a:zuqə]. Bizə görə, lüğətlərdə ərəb mənşəli leksik vahidlərdən biri kimi verilən bu söz əslən türk mənşəlidir. Bu gün Qazax dialektində belə sözün ilkin, yəni samit sonluqlu variantına rast gəlinir. Hətta məna uyğunluğu qeydə alırıq. Müəyyənləşir ki, *azıx* leksemi bu gün Qazax dialektində «yol azuqəsi» semantikasi ilə ünsiyyətə xidmət edir (2, 31). Uyğurlarda da sözün sonu samitli variantı işlənir. Bu, *ozuk* variantıdır. Müasir özbək dilində isə söz eyni məna tutumu ilə *ozıq* şəklində ünsiyyətə girir (34, 134). Əbu Həyyanın «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» lüğətində də söz öz qədim fonoloji sonluğu ilə oturur: *azıq* – «azuqə, ərzaq» (7, 16). Şəmsəddin Saminin «Qamusi-türki» lüğətində də söz qeydə alınır və fonovariantlar nümayiş etdirir. Belə ki, lüğətdə sözün *azık* أزيق, *azuk* أزوق fonetik cildləri təqdim edilir (s.89). Sevindiricidir ki, müəllif bu sözün qarşısında onun ərəb mənşəli olduğunu göstərmir. Lüğətdə leksemin müxtəlif mənalarla işləndiyi də qeyd edilir:

1. Yiyecek, yiyinti, taam, kût, qıda. 2. Zahire, rızk, me`kûlât (31, 89).

Təbii ki, sözün birinci mənası bizim təqdim etdiyimiz məna ilə ekvivalentlik təşkil edir. V.V.Radlovun lüğətində də sözün samit sonluqlu variantı göstərilir. Lüğətin söz ehtiyatında *azık* fonocildi ilə yer alan bu lüğəvi dil nümunəsi «azuqə», «ehtiyat» mənalarının ifadəçisi kimi diqqət çəkir. Məsələn: *Aşlık azıqı* (yəni «yemək ehtiyatı») [Kazan dilindən] (27, 564). «Qədim türk

sözlüyü»ndə də mənə yükü eyni olan sözün *azuk* foniforması ilə qarşılaşırıq (6, 73). Maraqlı cəhət odur ki, türk mənşəli bu leksemin bir tərəfdən samit sonluğu ilə qarşılaşırıq, digər tərəfdən isə, əgər kiçik istisnaları nəzərə almasaq, ahəng qanununa tabeçiliyini müşahidə edirik. Türk mənşəli sözün əcnəbiləşdirilməsi də bir tarixi faktır. Kifayət qədər milli sözlərimiz var ki, onların fonocildində dəyişiklik apararaq onu əcnəbi adı ilə təqdim ediblər. Məsələn, samit sonluqlu *alaçiq* sözü türk mənşəlidir. Amma sözün ilk saitinin son sait yerinə gətirilməsi ilə onu rusizmlərdən biri kimi təqdim etmişlər. Sözün əcnəbiçiliyə gedən yolu belə istiqamətlənmişdir:

alaçiq → *laçuqa* → *laçuyka*

Biz isə əksinə, hər hansı bir leksemi dilimizin fonetik, leksik qrammatik sisteminə uyğunlaşdırdıqdan sonra onun əcnəbi mənşəyini əlindən almamışıq. Ona sadəcə türkləşmiş əcnəbi leksik vahidlər demişik.

SİFƏT: Müasir dilimizin lüğət tərkibində yer alan sait sonluqlu sifətlərin də klassik ədəbiyyatın, eləcə də XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrinin dilində tarixi fonetik təzahürünü görür və onların intensivliyi ilə qarşı-qarşıya dayanırıq.

Katığ [Bu sabımımın edqüti esid, katığdı tıñla /Bu sözüümü yaxşıca eşit(in), diqqətlə dinlə(yin) – K_k- C, 2] (1, 22-23); *tiriq* [... Ölteçi bodumğ tiriqrü iqtim... / ... Öləcək xalqı diriliyə yüksəltdim –/ K_b-Şq., 29 (10, 19); *sariğ* (Könli qəmgin, canı məhzun, bənizi *sariğ* aşki al –MDƏ, 24, 102); *kuruğ* (Anqar kuruğ yala yalaldı / O, quru töhmətlə töhmətləndi –MK-III, 20, 76); *uluğ* (Yusif *uluğ* bir padşah olur irsə ... – QY, 23, 18) kimi lüğəvi dil nümunələri buna nümunə ola bilər. Bu leksik vahidlər bu gün dilimizdə müvafiq olaraq *qatı*, *diri*, *sarı*, *quru*, *ulu* şəkli əlaməti ilə normativləşib.

Say: Saylarda da bəzi maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Qrammatika kitablarında *bir* sayı ilə əşya arasına girən *sürü* sözünün *sürük* سُرُك forması buna misal ola bilər. Bu, numerativ söz kimi qəbul edilsə də, biz tamamən bunun əleyhinəyik. Bizə görə, bunların hər ikisi birlikdə (*bir sürük*) qeyri-müəyyən miqdar sayıdır:

Dedi ki, ey sahibi-təxt ilə tac, Bir *sürük* oğlum uşağım var (Ə, 9, 289).

M.Kaşğaridə də bu sözün eyni fonetik tərkib və eyni semantika ilə işləndiyi qeydə alınır: سُرُك قُوَى بِير Bir *sürüg* koy / Bir sürü qoyun (MK-I, 18, 389).

Sürük sözünün, hətta dildə işlənmə müstəqilliyinə də rast gəlirik. Amma ədəbi dildə deyil, dialekt faktı kimi. Məsələn: *Sürük burdan* (kobud mənada: *cəhənnəm ol buradan*). Bu bir daha köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən əmələ gəldiyinə dəlalət edir.

Əvəzlilik: Tarixən qədim türk yazılı abidələrində əvəzliliklərin də sonu samitlə bitən variantları ilə üz-üzə dayanırıq. Məsələn, qeydə aldığımız *kamuğ*, *ol* əvəzlilikləri bu gün ədəbi dildə normativləşən *hamı*, *o*, əvəzliyinin müvafiq tarixi variantlarıdır. *Kamuğ* قَمُغ «hamı», «hamısı», «bütün» semantikasını ilə dilə daxil olur. Bunu qədim türk dilində də [...Uluğ kiçiq *kamuğ* bodun toy

kapğınğa teqi bardılar / ...Böyük-kiçik bütün xalq (yaxud *xalqlın hamısı*) toy qapısına qədər getdilər – «Böqü xan» abidəsi] (28, 157), M.Kaşğarının lüğətində də görürük:

Ərən *kamuğ* artadı nənqlər ədhu / Mal üzündən ərənlər tamam (yəni «*bütün*») – kursiv biziümdir: QA) pozuldu (MK-II, 19, 45).

Ol اول əvəzliyi isə elə bu fonoforması ilə bütün klassik ədəbiyyatın dilini, o cümlədən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini əhatə edir və intensivliyi ilə diqqət çəkir:

Ol övrət səbr tapdı, oldu təmkin (F, 12, 67).

Dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində bu əvəzlik fonetik tərkib baxımından sadələşməyə meylənmiş və dildə «o» şəklində sabitləşmişdir.

Zərflər: Qədim samit sonluqlu leksik vahidlər zərfləri də əhatə edir. *Aşak* آشاق həmin dil faktlarından biridir. M.Kaşğarının lüğətində söz bugünkü mənə tutumu ilə yer alır: «aşağı, dağ dibi» (MK-I, 18, 135).

Eyni sonluq köməkçi nitq hissələrini də əhatə edir. Bu əhatəyə qoşma bağlayıcı, ədat da girir. Araşdırma müəyyənləşdirir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu tip leksik vahidlər çoxluqla müşayiət olunmasa da, hələ ki var, mövcuddur və bu varlıq o qədim tarixi izin qorunmasını saxlayır. XVII əsrin qrammatik strukturunda yer alan istiqamət məzmunu ifadə edən *sarın* qoşması

(= سارين : ... Ki, sərxoş mey çəkər yer üzrə hər gün sübhədən *sarın* –ST, 32, 43); birgəlik bildirən *ilən//lən* qoşması (ايلن : Eşqin gəmin şərəkət *ilən* zəbt qılmağa Canü könül arasidə hər dəm niza olur – Ə, 9, 68); *kim* tabelilik bağlayıcısı (كيم // کم : Deməz *kim*, var, ya yox, iltifatım bişü, ya kəmdür – MŞ, 26, 302), *axır* qüvvətləndirici ədatı (آخر : Öldürər *axır* məni bir gün bu həsrət kim sənə... – Qövsü Təbrizi) fikrimizin faktoloji sübutudur. Sonuncuda [r] samitinin reduksiyası bu ədatı *axı* fonetik cildinə salır. Beləliklə, ən qədim fonoloji sonluğu bizlərə təqdim edən bu köməkçi nitq hissələri bu gün dilimizdə *sarı* (evə *sarı*), *ilə* (Gülnaz *ilə*), *ki* (ədat: Mən *ki*...; bağlayıcı: Deyir *ki*...), *axı* (Dedim *axı*...) şəklində intensivlik nümayiş etdirməkdədir.

Faktoloji incələmə bununla da bitmir. Müəyyənləşir ki, türk mənşəli şəkilçi morfemlərin də ilkin qədim fonoloji sonluğu samitlə bağlanır. Sadəcə qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənən güclü inkişaf onların da cildində fonetik sadələşməni reallığa çevirir. Həm leksik, həm də qrammatik morfoloji göstəricilərdə gedən, məsələn, $-lıq^4 \rightarrow -li^4$; $iğ^2 \rightarrow i^4$ kimi istiqamətlənmələr fikrimizin relliyından başqa bir şey deyildir:

atlıq اتليغ: *Ol* cümlədin «Məcməül-xəvas» *atlıq* bir nüsxə.../ O cümlədən «Məcməül-xəvas» *atlı* bir nüsxə – SƏM, 21, 155); Çığan *bodunıq* bay kılıtım, az *bodunıq* üküş kılıtım / Kasıb xalqı varlandırdım, Az xalqı çoxaltdım – Kültiqin_{kiçik}-C., (1, 38-39).

Feil formalarının mürəkkəbini yaradan *isə* hissəciyinin də tarixən sonu samitli variantını qeydə alırıq:

isən ايسن : Əgər sən alır *isən*, ey bəradər, Sataram, məndə vardır iki cövher – F, 11, 39).

Zaman keçdikcə haqqında danışılan bu lüğəvi dil nümunələri səs düşümü hadisəsinin təsiri nəticəsində sonu saitli formaya düşmüş və dildə elə bu fonetik görkəmi ilə normativləşmişdir. Çünki dilimizin sonrakı tarixi inkişaf pillələrində qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənmə daha güclü getmişdir. Hətta klassiklərimizin dilində bu leksik vahidlərin sonluq etibarilə artıq müxtəlif fonetik cildə malik variantlarının uzun müddət yanaşı işləklilik qazandığı ilə də qarşılaşırıq:

Ayruq // ayrı: Üzün görünə *ayruq* namü nişan gərəkməz; Çün Nəsimi səndən *ayrı* bildi kim, yöxdür vücud (N, 25, 74,119); Nəzirin yazamaz *ayruğ* əzəl nəqqası rüxsarın... (N, 25, 34).

Klassik ədəbiyyatın dilində olduğu kimi M.Kaşğarının lüğətində də eyni leksik vahidin müxtəlif fonovariantlarını görə bilirik:

Ayruk (başqa) — أَيْرُق (MK-I, 18, 174); ayru — أَيْرُو (MK-I, 18, 184).

Belə variantlaşmaların mövcudluğu o fikri sübuta yetirir ki, M.Kaşğariyə qədər artıq bu leksik vahidin (ümumən bu tipli leksik vahidlərin əksəriyyətinin) son hecasında qapalı hecadan açıq hecaya keçid reallaşmışdır. Əbu Həyyanın lüğətində də eyni leksik vahidin fonetik cəhətdən [məsələn: *arığ* (yəni təmiz) // *arı* – ƏH, 7, 15] paralelləşməsi ilə qarşılaşırıq. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil faktları da bizim bu fikrimizin qabarıq təzahürüdür. Məsələn, *uluğ* sözünün həm də *ulu*, *katığ* sözünün həm də *qatı* şəklində qeydi bunun sübutudur:

Dirsə xan dişi əhlininiñ sözilə *ulu* toy elədi, hacət dilədi; Oğlan yenə buğanıñ alınına yumruğılə *qatı* urdı (KDQ, 22, 35, 36)...

Unutmaq lazım deyil ki, bu leksemlərin təqdim edilən fonoformaları bu gün yaranmayıb. Tarixi-linqvistik faktlara söykənmə sübut edir ki, bunların çox qədim tarixə malik inkişaf yolu var. Bu tip türk mənşəli sözlərdə inkişaf qədim samit sonluğundan sait sonluğuna doğru istiqamətlənib. Təqdim etdiyimiz lüğəvi vahidlərin də səs artımı – epiteza hadisəsinə məruz qaldığı haqqında fikir söylənilir. Bu, həmin leksik vahidlərin (həmçinin bu tip quruluşa malik əksər sözlərin) müasir dilimizdəki fonetik cildlərinə söykənərək çıxarılan nəticələndir. Bu isə reallıqdan tamamilən uzaqdır.

Təbii ki, dilin morfoloji sisteminin hər bir bölümünü əhatə edən 10-15 sözlə türk mənşəli sözlərdə samit sonluğunun ən qədim və ilkin forma olduğunu sübut etmək çox müşkül bir məsələ olardı. Çünki sübut üçün istisnalara deyil, qanunauyğunluğa söykənmək lazımdır. Məhz qanunauyğunluq üzərində qurulan statistika türk mənşəli leksemlərdə samit sonluğunun ən qədim fonoloji fakt olduğunu üzə çıxara bilər ki, bu da V.V.Radlovun və Ş.Saminin lüğətləri əsasında aparılan hesablamalar əsasında mümkün olur. Bu statistik hesablama ortaya qoyur ki, V.V.Radlovun lüğətində 14738 sözdən yalnız 35-i, S. Saminin lüğətində isə 15920 sözdən yalnız 78-i saitlə bitir (14, 341-341). Deməli, 30658 sözdən 113-ü saitlə bitir. Bu, təqribən 0,4%-ə bərabər olur. Statistik faklaşdırma türkoloji aləmdə isbatsız sübut edir ki, türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin ən qədim tarixi sonluğu samitlə bitmişdir. Təsadüfi deyil ki, I Türkoloji qurultayda türk dillərinə daxil olan əcnəbi leksemlərin dilin fonetik,

leksik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe etdirilməsi məsələsi tövsiyə olunurdu (14, 347). Bizə görə, bu tövsiyələrin tərkib hissəsi olaraq, alınmaların sonunun samitləşdirilməsi də türk dilinin qrammatik quruluşunun saflığını, təmizliyini və milliliyini qorumağın əsas yollarından biridir. Unutmaq lazım deyil ki, türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin ən qədim və ilkin fonovarlığını müəyyənləşdirmək üçün bu gündən dünənə deyil, dilin tarixi keçmişindən bu gününə güzgü tutmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q.A. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərənəşr, 2007, 214 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərç-Qərb, 2007, 568 s.
3. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. М.-Л.: АН СССР, 1940, 272 с.
4. Bürhanəddin Q. Divan (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərənəşr, 1988, 656 s.
5. Дмитриева Л.Б. Язык Барабинских татар. Материалы и исследования. Л.: Наука, 1981, 224 с.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Əl-Əndəlusi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl – idrak li – lisan əl - ətrak. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 115 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
9. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
10. Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı (Tərtibçi və tərcüməçi Ə.Quliyevdir). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 280 s.
11. Fəda. Bəxtiyarnamə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, 155 s.
12. Fəda. Bəxtiyarnamə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Şərç-Qərb, 2004, 168 s.
13. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
14. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II h. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
15. Həsənli-Qəribova. Ş. XI-XII əsrlər türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin izahlı lüğəti. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2015, 282 s.
16. Исхаков ФГ. Долгие гласные в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика ч. I. М.: АН СССР, 1953, с. 160-174
17. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч. I. Фонетика. М.: АН СССР, 1955, 274 с.
18. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
19. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. II c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
20. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. III c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
21. Kərimov P. Sadiq bəy Sadiqinin türkdilli yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 159 s.
22. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtibçi S.Əlizadə və F.Zeynalovdur). Bakı: Yazıçı, 1988, 264 s.
23. Qul Əli. Qisseyi-Yusif (Tərtibçilər E.Əlibəyzadə və Ə.Hüseynidir). Bakı: Asərənəşr, 1995, 182 s.
24. Məsihi. Divan. (Əlyazması ilə birlikdə) (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Elm, 2012, 480 s.
25. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçilər H.Araşlı və C.Qəhrəmanovdur). Bakı: Azərənəşr, 1973, 673 s.
26. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtibçilər: P. Kərimov və M.Hüseynidir). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
27. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 1. С.Петербург, 1893, 968 с.
28. Rəcəbli Ə. Orxon-Yenisey yazısı abidələri . III hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
29. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 340 s.

30. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (Tərtibçilər Sənan İbrahimov və Səbuhi İbrahimovdur). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2008, 400 s.
31. Şəmsəddin Sami. Qamusi-türki. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 1370 s.
32. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1980, 344 s.
33. Türkcə sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, 2244 s.
34. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь. Ташкент: Akademnashr, 2012, 642 s.

**ДРЕВНЕЙШЕЕ ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ ОКОНЧАНИЕ В СЛОВАХ
ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVII ВЕКА**

Г.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется древнейшее и первичное фонологическое окончание в словах тюркского происхождения. Исследование проводится на основе языкового материала древнетюркских письменных памятников, в частности, образцов литературного художественного языка XVII века. Основная цель статьи - доказательство древности и первичности окончания согласного в словах тюркского происхождения. Выбранный фактический языковой материал классифицируется и анализируется по грамматическим значениям. Изучение языка письменных памятников по такой классификации наглядно показывает степень распространенности лексических единиц тюркского происхождения с окончанием согласным.

Ключевые слова: фонограмма, окончание согласный, грамматическое значение, семантический объем

**THE MOST ANCIENT PHONOLOGICAL ENDING IN THE WORDS OF TURKIC
ORIGIN IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE
OF THE XVII CENTURY**

G.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article deals with the study of the most ancient and primary phonological ending in the words of Turkic origin. The research is carried out on the basis of the language material of the ancient written monuments, particularly the examples of the literary artistic language of the XVII century. The main purpose of the article is to prove the antiquity and primacy of the consonant ending in the words of Turkic origin. The collected factual material is classified and analyzed according to the grammatical meaning. Study of the language of the written monuments on such a classification demonstrates the prevalence rate of the lexical units of Turkic origin with the consonant ending.

Keywords: phonetic form, consonant ending, grammatical meaning, semantic volume

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 82-2****KARTINA HRABOB B TBOPЧECTBE M.Φ.AXUNДЗАДЕ****C.O.AΓAEBA*****Bakı Dövlət Universiteti*
*farid-aqaev123@mail.ru***

В статье анализируется творчество выдающегося просветителя, прозаика, драматурга, М.Ф.Ахундзаде, который является основоположником азербайджанской реалистической литературы. Создав свои оригинальные комедии, он внес в азербайджанскую литературу новое содержание и художественную форму и тем самым обогатил родной литературный язык.

В статье рассматривается галерея образов, созданных в пьесе «Мусье Жордан – ученый ботаник и дервиш Мастали-шах». Впервые пьеса была поставлена на сцене домашнего театра в Петербурге и после получила ряд отзывов, в статьях А.В.Дружинина, Л.Климовича, Берже, которые дали высокую оценку творчеству М.Ф.Ахундзаде.

Ключевые слова: комедия, суеверие, просвещение, культура, традиции, Ахундзаде

М.Ф.Ахундзаде является основоположником азербайджанской реалистической литературы. Будучи патриотом своей родины, он считал, что своим творчеством служит всем угнетенным народам Востока. Приобщение народа к просвещению и науке он считал основным фактором свободной и счастливой жизни. Критическое восприятие действительности, вскрытие и осуждение пороков общества того времени составляют одну из главных особенностей реализма М.Ф.Ахундова. Он был крупным лингвистом, знатоком арабской, персидской, турецкой и древнеиндийской литературы и философии. Его личная библиотека, хранящаяся в настоящее время в специальном фонде АН Азербайджана, состоит из русских, персидских и арабских книг.

М.Ф.Ахундзаде прошёл трудный и сложный жизненный путь.

Большую роль в его жизни сыграл Мирза Шафи Вазех – поэт вольнодумец, который всю свою жизнь боролся против отсталости, суеверия, невежества. Благодаря своему учителю, Мирза Фатали изменяет своё намерение стать духовным лицом.

В 1834 году он переезжает в Тифлис, который в ту пору был торговым, административным, а также важным культурным центром Закавказья. Тифлисская среда способствовала формированию эстетических

принципов писателя.

В 1845 году в Тифлисе был открыт театр и это стало большим событием в жизни Закавказья. В этот период Мирза Фатали начинает изучать произведения зарубежных классиков. Этот опыт классики и традиции родной литературы оказали плодотворное влияние на драматурга Ахундзаде.

Ставя перед собой просветительские задачи, М.Ф.Ахундзаде шел по пути новаторства и обращался к жанру, малоизвестному на Востоке, к жанру драмы. Его перу принадлежат шесть комедий, которые он написал за период с 1850 по 1856 годы.

Своими оригинальными реалистическими комедиями Ахундзаде принёс в азербайджанскую литературу новое содержание, новую художественную форму, развил литературный язык родного народа. В этих комедиях автор отобразил быт и нравы феодально - патриархального общества I половины XIX века.

В 1850 году М.Ф.Ахундзаде написал комедию «Повесть о Мусье Жордане, ученом ботанике и дервише Мастали-шахе». Эта пьеса была второй комедией мастера и выделялась своей художественной зрелостью. В ней критикуя отсталые стороны жизни общества, автор показывал то прогрессивное, что начало появляться в стране в середине XIX века. У карабахского помещика Гатамхана, который является владельцем кочевья Текле-Муганлы, есть племянник, во взглядах которого, произошел перелом.

Беседы с гостящим в их доме французским ученым-ботаником пробуждают в душе юноши желание самому увидеть Францию и изучить французский язык. У него изменилось представление о счастье. Он желает узнать побольше нового, его тянет за пределы этого косного мира. Мусье Жордан – видный французский ученый, член французской Академии наук. Приехав в Карабах, он обнаружил в горах самые редкие в мире растения и смог сделать ряд открытий в области классификации растений. Привыкнув к однообразной жизни, Гатамхан-ага и окружающие его не могут разделить восторгов мусье Жордана, который рассказывает о пользе путешествий, благодаря которым ученые открывают всё новые богатства в мире. Приехав в Карабах, он обнаружил в горах самые редкие в мире растения. «Если бы, например, я не приехал в Карабах ... то кто бы узнал, что на карабахских горных лугах растут эти травы? До сих пор наши ученые и естествоиспытатели господина Линнея, Туркефор и Бертром полагали, что эти травы растут только в Альпах в Америке и в Африке и в горах Швейцарии, но теперь, после того, как я съездил на Кавказ, я докажу Парижской академии наук, что эти растения широко распространены также в горах Карабаха» (1, 5). Мусье Жордан не вымышленный образ автора, прототипом ему послужил известный французский ученый Алексис Жордан, приехавший в Закавказье для научных занятий. Этот «чуждый» человек пробудил в молодом Шахбаз-беке го-

рячее желание вырваться из этой косной среды. Он жаждет новых знаний, хочет вырваться за пределы его общества. Понять своего племянника Гатамхан-ага не может, но в конце концов соглашается отпустить Шахбаз-бека в Париж. Дочь Гатамхан-аги Шарафниса-ханум была сосватана для Шахбаз-бека. Она, в свою очередь, узнав о задумке жениха всё поведала своей матери, сказав, что её жениха там скорее всего привлекает не изучение языка, а знакомство с женщинами, которые себя ведут свободно с мужчинами.

Мать и дочь не рады этой мысли Шахбаз-бека. Они уверены, что Париж – город разврата и что Шахбаз-бек хочет ехать в Париж, лишь для того, чтобы весело проводить время, болтать и пересмешничать «с девушками и молодыми женщинами, которые появляются в обществе с открытыми лицами» (1, 47). Чтобы удержать молодого человека на Родине, они приглашают «знаменитого колдуна» дервиша Мастали-шаха. Мастали-шах успокаивает простодушных и правоверных женщин, согласившихся на грешное дело – разрушение Парижа – ради того, чтобы предотвратить поездку Шахбаз-бека. Мастали-шах объясняет, что в разрушении Парижа будут виноваты не они, а дьяволы, повинные во всех людских пороках. Этим женщинам не нужно ничего нового, так как они не хотят терять свой покой и благополучие. Дервиш завоевывает доверие Шахрабану-ханум и ее дочери Шарафнисы-ханум и поэтому он для них – это нужный и близкий человек. М.Ф.Ахундзаде показывает простодушие и суеверие женщин и высмеивает шарлатанство противостоящего им колдуна – мошенника.

Плут и мошенник – дервиш Мастали-шах обещает Шарафнисе и её матери разрушить Париж и тем самым предотвратить и помешать ученому-ботанику забрать с собой Шахбаз-бека. Тяга Шахбаз-бека к европейской культуре противоречила жизненным взглядам его невесты и свекрови, которые являлись хранительницами феодально-патриархальных традиций.

Мастали-шах на глазах у женщин строит макет Парижа и затем ударом дубины разрушает его.

Появление в этот момент мусье Жордана с возгласами «Париж разрушен, Тюильри разорен, Франция погибла ... прекрасный город, прекрасное королевство в одно мгновение превращены в прах» (1, 52) приводит в изумление женщин. Ученый ботаник немедленно отправляется к себе на родину без Шахбаз-бека. Естественно, что Мастали-шах не мог разрушить Париж. Эти события, чисто случайно совпали с революцией, которая произошла во Франции. Но женщины, окутанные чарами колдуна, были в восторге от его работы.

Главное в пьесе «Мусье Жордан» - не разоблачение авантюриста, а критика жизненных условий, того общественного уклада, который порождает и обличает существование таких авантюристов (4, 93).

Литературные критики по разному оценивали поступок героинь комедии. По мнению Дж.Джафарова, героини комедии, эти «жалкие и простодушные создания», «победившие» Шахбаз-бека, выглядят у Ахундова наивно симпатичными, безобидными, почти безвредными. Ведь они так любят Шахбаз-бека и желают ему только добра!» (4, 40). В образе Шахбаз-бека Мирза Фатали показал новые черты своей эпохи, зарождение тех живых и новых сил в азербайджанском обществе, которые развивались в середине XIX века. Драматург видел в Шахбаз-беке представителя тех новых сил, которые рождались в жизни, но ещё неизвестно, выдержат ли они в борьбе со старым миром. Новое в Шахбаз-беке разовьется, но для этого нужно ещё много энергии и мужества.

В комедии «Мусье Жордан» М.Ф.Ахундзаде впервые в азербайджанской литературе нарисовал реальную жизнь азербайджанской семьи, отразил взаимоотношения между родителями и детьми и показал место женщины в семье и в обществе. Для Мирзы Фатали важным было показать нравы и жизнь общества того периода.

Ахундов в своей комедии обличает суеверие масс, шарлатанство колдунов и чародеев, призывает своих соотечественников к просвещению. Он считает, что молодежь должна ездить в Европу и знакомится со всеми её достижениями, но нельзя перенимать всё подряд, так, как и там есть отрицательные стороны. Он призывал не отчуждаться от своих национальных корней. М.Ф.Ахундзаде смог правильно прочувствовать сущность своей эпохи и создать образ молодого человека, устремленного в будущее. А.Мирахмедов в своей работе отмечал, что «Шахбаз-бек обрисованный автором тепло и искренно, является первой ласточкой – предвестницей светлого будущего» (5, 74).

Выдающиеся писатели Дж.Мамедкулузаде, Н.Везиров, А.Ахвердов, являясь последователями Ахундзаде, в своих произведениях показали положительного героя из среды молодёжи, который боролся за просвещение и процветание азербайджанского народа. М.Ф.Ахундзаде мечтал видеть свою страну культурной и передовой.

Драматургические произведения М.Ф.Ахундзаде впервые появились на сцене в 1851 году. Дорогу в театр им открыла комедия «Мусье Жордан и дервиш Мастали шах», которая в 1851 году была сыграна на сцене одного из домашних театров в Петербурге (2, 16). Эта пьеса получила отзыв в таких изданиях, как журнал «Библиотека для чтения», газете «Кавказ», издававшейся в Тифлисе, в газете «Русский инвалид».

В пропаганде творчества М.Ф.Ахундзаде в России огромную роль играли журналы «Отечественные записки» и «Русская старина». Русские литературоведы и критики А.В.Дружинин, О.И.Сенковский, Соллогуб в своих статьях отмечали жизненность, современность и народность произведений Ахундзаде (5, 6).

Высокая оценка драматургии М.Ф.Ахундзаде петербургским крити-

ком А.В.Дружининым была связана с теми идеями, которые легли в основу комедии, с отражением реальной народной жизни и с тем, что на русской сцене в то время было очень мало произведений, которые полностью отразили бы народную жизнь (6, 96).

В своей статье, А.В.Дружинин высоко оценил комедию «Мусье Жордан» и поставил её выше всех драматических произведений, появившихся на русской сцене и печатавшихся в петербургских журналах за 1851-1852 г.г. Критик отмечал: «Похвала невелика, но она сделана от чистого сердца, чтобы понять, как много живости, свежести, наивности и больше всего новости в комедии «Дервиш Мастали-шах и ботаник мусье Жордан», стоит только прочесть её после чтения драматической посылки, переделанной на возвращении из театра, где было играно несколько водевилей с куплетами и переодеваниями» (6, 44).

М.Ф.Ахундзаде в своих комедиях не соблюдал принципы классицизма. В его драмах действия смело разворачивались во времени и пространстве. В печати появились отзывы на произведения Ахундзаде, в которых с большой искренностью отмечалось, что азербайджанский драматург обладает весьма оригинальным талантом, великолепно знает жизнь своего народа и является «самым кавказским из кавказских писателей», то есть, его отличает подлинное проникновение в быт и психологию людей, которых он изображает с глубоким чувством юмора (4, 16).

С Мирзой Ахундовым – писал А.В.Дружинин, нужно быть готовым на всякую неожиданность; его комедии не из тех, которые выдают свой секрет, а с третьей заставляют угадывать развязку; наш автор во всякой пьесе готовит сюрприз читателю; развязка приходит как громовой удар (3, 129).

Известный критик Л.Климович в своей статье «Поборник реализма» писал, о том, что М.Ф.Ахундов требовал от каждого писателя понимания того, что литературное произведение должно быть написано так, чтобы оно могло пережить века (3, 231).

В Российской печати (газета «Камская-Волжская речь») говорилось о том, что заслуги Ахундова перед мусульманами велики. Он совершил в восточной литературе целый переворот. Он перешел к изображению действительной жизни, тогда как до него в литературе господствовали схоластические формы. Его прозвали «мусульманским Мольером». Он создал галерею живых типов из мусульманской жизни. Он положил начало театру и руководил первыми спектаклями.

Произведения Мирза Фатали вызывали интерес и за рубежом. Эта пьеса была переведена на немецкий язык в 1852 году, также его произведения были переведены на фарсидский, английский, французский языки.

Драматургия М.Ф.Ахундзаде была направлена против феодализма. Основную задачу своей деятельности он видел в том, чтобы разбудить народ и показать ему жизнь со всеми положительными и отрицательными сторонами.

Пьеса «Мусье Жордан» дает богатейший материал для понимания противоречий быта основных сословий Азербайджана в XIX веке. Писатель хорошо знал жизнь своей страны, так как вырос на родной культуре. Раскрывая и показывая национальные особенности своих героев, он создавал замечательные произведения.

Его творчество имеет большое идейно-воспитательное значение. Одна из его заслуг состоит в воспитании целого поколения прогрессивной азербайджанской интеллигенции. Своими реалистическими комедиями М.Ф.Ахундов укрепил критический реализм в азербайджанской литературе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахундов М.Ф. Избранные художественные произведения. Баку, 1950
2. Алиева А. М.Ф.Ахундов и театр. Баку, 1966.
3. Библиотека для чтения. Т. 112, ч. II, от VI, с. 231
4. Джафаров Дж. Драматургия М.Ф.Ахундова. Баку, 1950
5. Мирахмедов А. Мирза Фатали Ахундов. Баку, 1953, с. 31
6. Тагизаде С. Предисловие. Русская и европейская печать о М.Ф.Ахундове. Баку, 1987.
7. Qurbanov Ş. Ədəbi dostluq. Bakı: Yazıçı, 1980

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYƏRLƏRİN TƏCƏSSÜMÜ

S.O.AĞAYEVA

XÜLASƏ

Məqalədə görkəmli nasir, dramaturq, maarifçi Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi M.F.Axundzadədən bəhs olunur. O, qısa bir zamanda orijinal komediyalar yazaraq Azərbaycan ədəbiyyatına yeni məzmun, yeni bədii forma gətirmiş və bununla doğma ədəbi dilini inkişaf etdirmişdir. Məqalədə "Hekayəti Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəli şah" əsəri təhlil olunur. Pyesdə, müəllif tərəfdən toxunan problemlərə və obrazların daxili aləminə nəzər salınır. Qeyd olunur ki, bu dram əsəri ilk dəfə Peterburqda səhnəyə qoyulur. Bu hadisə rus mətbuatında və rus tənqidçiləri Drujinin, Klimoviçin məqalələrində əksini tapır.

Açar sözlər: komediya, dini mövhumat, maarifçilik, mədəniyyət, ənənə, Axundzadə

A PICTURE OF THE MORALS IN THE WORK OF M.F.AKHUNDZADEH

S.O.AGHAYEVA

SUMMARY

The article deals with the founder of the Azerbaijani realistic literature, prominent poet, playwright, educator M.F.Akhundzadeh. He wrote original comedies in a short time and brought a new content and a new artistic form to the Azerbaijani literature, and thus developed his native literary language. The article analyzes «The Story of the Botanist Doctor Monsieur Jordan and Dervish Mastali Shah». The play considers the inner world of the heroes and the problems touched upon by the author. It is noted that this drama was first staged in Petersburg. This event has been reflected in the Azerbaijani press and in the articles written by the Russian criticist Druzhinin Klimovich.

Key words: comedy, superstition, enlightenment, culture, tradition, Akhundzade

UOT.82.0; 82.09**«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» VƏ ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN ŞEİRİ**

Y.N.İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
yegane-n@mail.ru

Müasir Azərbaycan şeiri öz poetik strukturu etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirinin poetikası ilə bağlıdır. Bu bağlılıq iki üsulla gerçəkləşmişdir: 1. Şairləri «Dədə Qorqud» eposunun şeir strukturu - heca vəznə ilə sərbəst vəznin qovuşması vəcdə gətirmişdir. Bu yolla eposun şeir «texnikası», onun ayrı-ayrı ünsürləri, bədii nitq-deyim fiqurları, məcazi işarələr və s. müasir şeirə gəlmişdir. 2. Müasir Azərbaycan şeiri öz poetik ruhu - bədii yaddaşı etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirinə bağlıdır. «Dədə Qorqud» şeiri müasir Azərbaycan şeirinin diünəni - tarixidir. Onlar vahid poetik düşüncənin ayrı-ayrı mərhələləridir. Bu cəhətdən müasir şeirin bütün poetik texnologiyası öz kökləri etibarilə «Dədə Qorqud» şeirinə bağlanır.

Açar sözlər: «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, poeziya, çağdaş

Azərbaycan poeziyasında «Dədə Qorqud» motivləri rəngarəng məzmun və formada inikas olunmuşdur. Eposda ulu Tanrıdan dilək diləmək üçün ona əl qaldırır, alqış-dua edirlər. Dilsuzun «Beşik nəğməsi» şeirində bu motivin müasir mənəviyyatımıza ünvanlanmış canlı bədii ifadəsini görürük:

Dədəm Qorqud Bir ad versin
Qoç Koroğlu Qırat versin...
Körpəm lay-lay, Öfkəm lay-lay.

Bu şeir milli yaddaşın dərinliklərindən axıb gələn milli enerji selinin ifadəsidir. Bu sel öz başlanğıcını tarixin dərinliklərindən, ən qədim və ən ulu qatlarından götürür. Onun adı «Qorqud nəhridir». O, bizim milli yaddaşımızda axaraq, bizi də öz qoynuna alıb gələcəyə aparır. Bu baxımdan, A.Vəfalının «Nəfəsim gəldikcə» şeiri milli yaddaşa bağlıdır. Bu yaddaşın əsas yükü isə «Dədə Qorqud»un çiyinləri üzərindədir:

...Banuçiçək üçün dərman tapıbdır
Mənim Qorqud adlı dədəm, a dağlar (2, 31-32)

Eyni motivlə - milli yaddaşa bağlılıq şair M.Ələkbərlinin «Hanı bu xalqın yaddaşı?!» adlı şeirinin də əsas xüsusiyyətidir. Milli yaddaş - Qorqud yaddaşı deməkdir. Bu halda həmin şeirdə Dədə Qorqud obrazının olması zəruridir. Çünki milli yaddaşı Dədə Qorqudsuz düşünmək, yaxud təsəvvür

etmək mümkün deyildir. Doğrudan da, şeirdə milli yaddaş Dədə Qorqudla və onun yaddaş funksiyası - boy boylamaqla bağlıdır:

...Dədəm Qorqud boy-boylayır:

Hanı bu xalqın yaddaşı? (3, 9-11)

Müasir Azərbaycan poeziyasının tanınmış simalarından olan şair A.Cəmilin yaradıcılığında da «Dədə Qorqud» motivləri geniş yer tutmaqla tarix, vətən, yaddaş kimi milli fenomenləri də öz içinə alır. Sənətkar üçün «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları tarixin və zamanın, keçmişin, bugünün və gələcəyin biri-birinə qovuşduğu sehrli və müqəddəs məkandır.

A.Cəmil «Sözümün canı var» kitabında yazır:

...Bu günümü tay tutmuşam keçmişə -

«Dədə Qorqud» boylarına gəlmişəm (4, 60).

Şair A.Cəmilin «ardınca» Vaqif Məmmədov da «Dədə Qorqud boylarında» adlı şeirində boyların iç dünyasına «boylanaraq», öz təəssüratlarını belə bədiiləşdirir:

...Bütövcə bir Vətən durur

Dədə Qorqud boylarında» (4, 59-60)

Şeir çox dərin məna yükünə malikdir. Əslində, bu şeirin poetik kompozisiyasında «Dədə Qorqud» boylarında nələr var?» ritorik sualı gizlənmişdir. Bu sual zahiri planda yoxdur. Lakin şeirdə onun cavabları var. Cavablar sualın varlığını oxucunun düşüncəsində bərpa edir. Bu halda vətən oğlu üçün nələr var Qorqud Dədənin boylarında:

- «Dədə Qorqud» boylarında vətən övladının döyüş ruhu götürməsi üçün «od-alov»;

- Çağlayan, coşan ruhunu sakitləşdirmək üçün «sərinlik»;

- Tarixin həyat dərslərini öyrənmək, müdriklik əxz etmək üçün «dəryalar tək dərinlik»,

- Doğmalığı almaq, dərdlərinə məlhəm qoymaq üçün «layla kimi şirinlik» var.

V.Məmmədovun poetik məramına görə, Dədə Qorqud boylarının bütün gücü, qüdrəti onun yurda, tarixə, zamana bağlılığındadır. Zaman içində olub zamanın fəvqünə, məkan içində olub məkanın fəvqünə, tarix içində olub tarixin fəvqünə qalxa bildiyi üçün şair vətənlə Dədə Qorqudun boyları arasında bərabərlik işarəsi qoyur: Vətən Dədə Qorqud boylarından, Dədə Qorqud boyları isə vətəndən başlanır.

Tədqiqatçı G.Əliyeva göstərir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı yüksək bədii sənətkarlıq, onun estetik xüsusiyyətləri daha çox şair və yazıçı-larımıza ilham vermiş, onlar öz ulu əcdadlarının yaratdıqları bu abidədən zaman-zaman ilhamlanaraq böyük milli qürur hissi ilə onun təsiri altında yazıb-yaratmışlar. «70-ci illərin sonunda Dədə Qorquda müraciət hələ üstüörtülü xarakter daşıyırsa, 80-ci illərin sonunda artıq bu çağırış daha da cəsarətlənin, inadçılışır» (4, 58, 59).

Səməd Qaraçöp «Yalınçıq» adlı şeirində Beyrəyə üz tutaraq onu belə qınayır:

«Bir yaz Oğuz çöllərində
Qaratikanlar sıx bitdi, qaraağaclar seyrək,
Yaxamı niyə qoydun yadlar əlində,
Yalincığı niyə öldürmədin, Beyrək?!» (5, 57).

Görkəmli qorqudşünas alim, Dədə Qorqudla bağlı apardığı dəyərli araşdırmaları ilə Azərbaycan qorqudşünaslarının da yaradıcılığına ciddi təsir etmiş V.N.Basilov Qorqudun epik qaynaqlarda ilkin şaman, şaman və nəğməkarların hamisi, simli alət qopuzun ixtiraçısı kimi təqdim olunduğunu göstərərək qeyd etmişdir ki, bu obraz islamın qəbuluna qədər ölümsüz təsəvvür olunan tanrı hesab olunmuş, islamın bərqərar olması ilə onun ölümü haqqında ayrıca bir mif yaranmışdır (6, 5). Qorqud obrazının köklərinə gəlicə tədqiqatçı göstərir ki, bu obraz mifdəki mərasim başçısı, mədəni qəhrəmana hamilik edən obraza qədər gedib çıxır. Mərasim başçısı mərasimdən keçənin təcəssüm olduğu totem heyvandan əmələ gəlmişdir. Ancaq Qorqudu hansısa vahid totemlə əlaqələndirmək, çətin ki, düzgün ola. Ona görə ki, həmin obraz bu kimi çoxlu personajlardan yaranmışdır. Daimi dəyişən sosial vəziyyət miflərə yeni ünsür və təsəvvürlər daxil etmişdir. Mif konkret tarixi epoxanı inikas edən detalları özünə hopdurmuşdur (7, 52).

Şeirlərdə Dədə Qorqudun milli yaddaşa bağlılığı, bu yaddaşın başlanğıcı və əsas atributu kimi təənnüm olunması bu obrazın arxaik-mifoloji düşüncədəki semantikasını ilə tam təsdiq olunur. Azərbaycan qorqudşünası C.Bəydili yazır ki, etnososial yaddaşın qoruyucusu olan Qorqut Ata bir övliyadır. Görünməzlər dünyasından - «ğəibdən» - sakral sferadan dürlü xəbərlər söyləyə bilər. «Oğuznamə»də «Ğeybi Allahdan ğeyri kimsə bilməz» - deyilsə belə (8, 222). «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun ilk cümləsi elə Qorqudun qeyb ələmi ilə bağlılığını təsdiq edir: «Rəsul əleyhissəlam zəmanına yaqın Bayat boyundan Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı. Oğuzın ol kişi təmam bilicisiydi, - nə diyərsə, olurdı. Ğəibdən dürlü xəbər söylərdi. Həqq təala anın könlinə ilham edərdi...» (9, 31).

Lakin Dədə Qorqudun qeyb ələmi ilə bağlılığında islama zidd heç nə yoxdur. Çünki bu obraz islamdan çox-çox əvvəldir: «Dədə Qorqut ismi-əzəm oxuyanda da Tanrıya sığınır. O, «vilayət issi»dir, vəlilək və kəramət sahibidir. «Lakin bunu da İslam düşüncəsiylə deyil, çox əski türk inanışlarından çıxış eləyərək demək olar» (8, 222). C.Bəydili yazır: «Elmi ədəbiyyatlarda Qorqut atanın şəxsiyyəti, kimliyi haqqında çoxlu sayda fikirlər var. Folklor mədəniyyətinin dərin qatlarında daha arxaik quruluşlu olan kompleksə bağlana bilən bu mifoloji varlığı, tam anlatmayan, bəzən üst-üstə düşən və bir sıra hallarda da biri digərinə qarşı olan fikirlərin təxmini mənzərəsi belədir:

Dədə Qorqud: qədim mifoloji görüşlərlə bağlıdır; haqqında tutarlı tarixi qaynaqlar olmadığından onun tarixi və ya əsatiri şəxsiyyət olduğu bəlli deyil; bir el müdrikidir ki, getdikcə ümumiləşmiş rəmzə çevrilmişdir; əfsanəvi şəxsiyyət olması haqqında söhbətlər əsassızdır, Qorqut Ata tarixi şəxsiyyətdir; gerçək tarixi prototipini axtarmağa ehtiyac yoxdur; ehtimal ki, öz kökü ilə

mərasim hamisi obrazına bağlanır və b.k.» (8, 225).

Bu fikirlər bir həqiqəti təsdiq edir: Dədə Qorqud arxaik dövrün, mifoloji düşüncənin məhsulu olsa da, onun mədəniyyətdəki yeri təkcə mif və dastanlarla məhdudlaşmış qalmamışdır. Çünki Dədə Qorqud bir mifə, bir dastana sıgacaq qədər kiçik mədəniyyət hadisəsi deyildir. Onun izləri təkcə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə məhdudlaşmır. Nəhəng türk dünyasının mədəniyyət tarixində bu ad əsas milli atributlardan, mədəniyyətin arxaik göstəricilərindən biridir. Qeyd edək ki, «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına təsirindən danışarkən ilk növbədə Bulud Səhəndin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir (Səhənd haqqında növbəti yarımfəsildə danışılacaq). N.Ələkbərli yazır ki, Doktor Cavad Heyətin və M.Fərzanənin «Kitabi-Dədə Qorqud» mövzularının təbliğində böyük xidmətləri olmuş, birinci epos haqqında silsilə məqalələr yazmış, ikinci eposu 1979-cu ildə Təbrizdə ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir. «Varlıq» jurnalında Azərbaycan şairi Qul Atanın Dədə Qorquddan bəhs edən məsnəvisi, «Dədə Qorqud» ədəbi-bədii jurnalında isə H.Ə.Ətəyi, S.Salman, H.Tərən, Eloğlu və başqa şairlərin «Kitabi-Dədə Qorqud»a həsr etdikləri şeirlər və mənzum parçalar çap olunmuşdur (10, 17).

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının müasir şeirimizə təsirindən danışarkən bir mühüm məsələyə də diqqət verməyin gərəkliyi ortaya çıxır. Bu, müasir şeirimizlə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeiri arasındakı zamanları, poetik məkanları sındıran oxşarlıq, yaxınlıq, bəzən isə eynilikdir.

Dastanın şeiri, əslində, müasir şairlərimizi ovsunlayan sehrdir. İstər hecada, istərsə də sərbəst vəznə yazan şairlərimiz öz poetik zövqlərini bu dastanda həmişə tapmışlar. Dastanın şeirləri, xüsusilə sərbəst vəznə yazan şairlərimizə güclü təsir göstərməklə onların ilham qaynağına çevrilmişdir. Bunun səbəbi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı şeirlərinin özünəməxsus quruluşu - vəznə-qafiyə sistemidir. Müasir şairlərimiz üçün dastanın şeirləri sərbəst vəznin qədim dövrdə yaradılmış füsunkar və ecazkar nümunələri təsiri bağışlayır. Doğrudan da, eposdakı şeirlər öz formal quruluşuna görə sərbəst vəznə səsləşir. Ancaq bu işlə məşğul olan peşəkar alimlərin düşüncəsinə görə dastanda bizim poeziyamıza Avropa ədəbiyyatından gəlmiş sərbəst vəzn haqqında birbaşa danışmaq olmaz. Bu sahədə prof. T.Hacıyev (11; 12; 13; 14), prof. K.V.Nərimanoğlu (15, 22-29; 16; 17), prof. K.Abdulla (18), prof. C.Abdullayev (19), E.Əlibəyzadə (20, 258-268), K.Hüseynoğlu (21), M.Əliyev (22) və başqaları tədqiqatlar aparmışlar. Bu işlərdə eposun şeir hissəsinin özünəməxsusluğu göstərilməklə bərabər, onların müasir şeirin quruluşu ilə əlaqəsi məsələsinə də toxunulmuşdur.

Tədqiqatçılar üçün dastanın şeirləri zəngin bir mənbədir. Elə bir mənbə ki, türk şeirinin inkişaf tarixinin bütün məsələlərinin açarı elə bil ki, «Dədə Qorqud» abidəsindədir. Elə bundan dolayı K.Hüseynoğlu belə hesab edir ki, Azərbaycan şeirinin qaynaqlarının tədqiqi baxımından müasir Anadolu türklərinin, azərbaycanlıların, türkmənlərin və qaqauzların qədim əcdadları olan oğuzların yaratdıqları folklor ədəbiyyatı bizim üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb

edir. Bu ədəbiyyata daxil olan yazılı abidələr içərisində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı, Mahmud Kaşqarının «Divanü lüğət-it türk» əsəri və orta əsrlərdə yazılmış «Oğuznamə» kitabları xüsusi qeyd edilməlidir (21, 20)

Prof. C.Abdullayev «Dədə Qorqud» şeirinin qorqudşünaslar tərəfindən müxtəlif şəkildə qiymətləndirilməsinə toxunaraq yazır ki, onlar dastandakı poetik parçaları «sərbəst vəzn», bəziləri «qafiyəsiz şeir», «söyləmə şeir», «pə-rakəndə şeir», hətta «tirada», «alliterasiya» üzərində qurulmuş şeir adlandırmışlar (19, 93).

Prof. K.V.Nərimanoğlu da müasir şeirimizlə «Dədə Qorqud» şeiri arasındakı əlaqələrin poetikasına toxunaraq göstərir ki, biz müasir şeirin mütləq sistemi ilə «Kitabi-Dədə Qorqud»u açmaq istəyiriksə, bu yol bizi həmişə çıx-maza aparar. Bu mənada müxtəlif tədqiqatçıların «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirini mənsur şeir, səcli nəsr sərbəst şeir, ritmik nəsr adlandırması ilə razılaşmaq olar. Çünki «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları qədim Oğuz şeiridir. Elə şeir ki, Oğuz dillərinin sonrakı inkişaf mərhələlərində mənsur şeir, səcli nəsr, ritmik nəsr, (müasir poeziyadakı - Y.İ.) sərbəst şeir, ağ şeir məhz o qaynaqdan qopmuşdur» (17, 314). Yeri gəlmişkən, tədqiqatçı alim E.Əlibəyzadə dastanın nəsr hissəsinin ümumi ahəngini, musiqi tonunu yaradan müxtəlif vasitələri araşdıraraq ondan məhz mənsur şeir kimi bəhs etmişdir (20, 258-268)

Bu problemlə uzun illər ərzində ardıcıl məşğul olmaqda davam edən prof. T.Hacıyev belə hesab edir ki, «Dədə Qorqud kitabı»nın şeir texnologiyası lazımınca öyrənilməyib. «Kitab»ı müxtəlif dövrlərdə tərtib və nəşr edənlər onun mətnində müxtəlif miqdarda şeir nümunələri vermişlər. Ucdantutma şeir olan dastanın içində ara-sıra şeir görən bu şəxslərdən hərəsi bir-iki nümunə artıq verməklə əsərin boynuna, bir növ, minnət qoymuşlar» (13, 14). «Kitabi-Dədə Qorqud»da «ümumiyyətlə, nəsr yoxdur ucdantutma şeirdir və burada şeir heç nə ilə, daha dürüst olmayan bir şeylə (yəni nəslə - Y.İ.) növbələşə bilməz. Sadəcə, «Kitab»da şeirin iki şəkildə təzahürü var: epik - təsviri şeir, intensiv şeir. Hadisələrin, əhvalatların verilməsi epik-təsviri şeirlə gedir. Psixoloji gərginlik, fəal lirizm məqamlarında ritm nizama düşür, daha sürəkli olur» (11, 29). «Dədə Qorqud» şeiri öz paralelizm, heca sayı, alliterasiya, qafiyə, söz sırası, təzad, poetik sintaksis xüsusiyyətləri baxımından qədim Orxon-Yenisey kitabələri ilə səsleşir (12, 37-46). Dilşünas alim bu barədə son tədqiqatlarından birində yazır ki, «Dədə Qorqud kitabı» mətninin mənzum, ya mənsur olmasını hələ də mübahisə müstəvisinə çıxaranlar var. Bizim şəxsi qənaətimizə görə, «Kitab» şeir şəklinə yazılmışdır. Türk folklor şeirilə və orta əsrlər türk şeir nümunələri ilə dəfələrlə apardığımız müqayisələr nəticəsində bu qənaətə gəlmişik» (14, 3).

Ümumiyyətlə, bu məsələ barəsində fikir və mülahizələr çoxdur. Onların hamısına burada toxunmaq nə qədər maraqlı olsa da, bura qədər deyilən fikirlərin özü konkret nəticələr çıxarmağa imkan verir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan poeziyasına təsiri barədə sayı bilinməyən qədər şeirlərdən gətirə bildiyimiz bəzi nümunələr və elmi fikirlər əsasında düşün-

düklərimizi belə ümumiləşdiririk: Birincisi, «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan şeirində geniş yayılmışdır. Bu məsələ, bir-iki şair, yaxud bir-iki şeirlə məhdudlaşmayıb, müasir şeirimizin bizim keçən əsrdən başlayan və bugünə qədər davam edən tarixini, demək olar ki, bütövlükdə əhatə edir. Bu dövrdə stalinizm repressiyalarından irəli gələn bəzi fasilələr olmuşsa da, «Dədə Qorqud» ruhu ürəklərdə yaşamaqda davam etmiş, repressiyalar aradan qalxdıqdan sonra həmin ədəbi ruh böyük coşqu ilə ədəbi mətnlərdə öz ifadəsini tapmışdır. İkincisi, müasir Azərbaycan poeziyasında gerçəkləşmiş «Dədə Qorqud» motivləri üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, eposun XX əsrin birinci yarısında çap olunaraq Azərbaycan cəmiyyətində yayılmasının, tədqiq və təbliğ olunmasının onun müasir ədəbiyyatda öz əksini tapmasında nə qədər böyük rolu olsa da, burada elmi nəzərlərdən kölgədə qalmış bir cəhət də vardır. Bu, Azərbaycan ədəbi-estetik düşüncə tarixində həmişə var olan «Qorqud poetik ruhu»dur. Dastanın şair və yazıçılarımızın ruhuna yol açmasının tarixi onun çap olunma tarixi ilə başlanmır. Əslində, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının çap olunub cəmiyyətdə məşhurlaşması milli yaddaşımızda həmişə var olmuş «Dədə Qorqud» ruhunu oyatdı. Üçüncüsü, «Dədə Qorqud» motivləri Azərbaycan poeziyasında iki əsas ifadə planında gerçəkləşmişdir: açıq ifadə planı və gizli ifadə planı. Birinci ifadə planı şeirlərdə özünü açıq-aydın göstərən «Dədə Qorqud» obraz, motiv, ideya, amal, əqidə, simvolları və s. poetik fiqurlarda reallaşmışdır. Bunlar «Qorqud» milli yaddaşı ilə açıq gözlə görünən tellərlə bağlanan şeirlərdir. İkinci ifadə planında isə biz şeirlərdə «Dədə Qorqud» motivlərini açıq şəkildə görmürük. Belə şeirlərdə eposun obrazlarına, süjet və motivləri ilə bağlı elementlərə və s. dərhal rast gəlinmir. Yəni bu şeirlər zahiri planda eposla sanki bağlanmır. Lakin həmin şeirlərin ruhunda bir «Dədə Qorqud» doğmalığı var. Yəni «Kitabi-Dədə Qorqud» bu şeirlərin ruhunda, mayasında, belə demək mümkünsə, poetik yaddaşında yaşayır. Bunlar «Qorqud» milli yaddaşı ilə gözəgörünməz tellərlə - simvolik işarələrlə bağlanan şeirlərdir. Dördüncüsü, müasir Azərbaycan şeiri öz poetik strukturu etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirinin poetikası ilə bağlıdır. Bu bağlılıq iki üsulla gerçəkləşmişdir: 1. Şairləri «Dədə Qorqud» eposunun şeir strukturu – heca vəznə ilə sərbəst vəznin qovuşması vəcdə gətirmişdir. Bu yolla eposun şeir «texnikası», onun ayrı-ayrı ünsürləri, bədii nitq-deyim fiqurları, məcazi işarələr və s. müasir şeirə gəlmişdir. 2. Müasir Azərbaycan şeiri öz poetik ruhu - bədii yaddaşı etibarilə «Kitabi-Dədə Qorqud» şeirinə bağlıdır. «Dədə Qorqud» şeiri müasir Azərbaycan şeirinin dünəni - tarixidir. Onlar vahid poetik düşüncənin ayrı-ayrı mərhələləridir. Bu cəhətdən müasir şeirin bütün poetik texnologiyası öz kökləri etibarilə «Dədə Qorqud» şeirinə bağlanır.

Beşincisi, «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Azərbaycan şeirində necə inikas olunmasının buradakı tədqiqi ortaya mürəkkəb və çoxplanlı məsələləri çıxarır. Bu problem öyrəniləndikcə tükənmək əvəzinə, daha da mürəkkəbləşir, ortaya yeni-yeni məsələlər çıxır. Demək, eposun çağdaş şeirə təsiri ayrıca elmi problem kimi öyrənilməlidir. Məsələnin burada bir yarımfəsil həcmində qoyu-

luşu bu problemin yalnız müəyyən kardinal məsələlərini, problematik tərəflərini əhatə etməklə tədqiqatın həcmnin, məqsəd və vəzifələrinin verdiyi imkanı əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dilsuz. Beşik nəğməsi / Qorqud ədəbiyyatı (bədi əsərlər). Bakı: Öndər, 2004, s. 365
2. Vəfalı A. Nəfəsim gəldikcə (şeir) / Vəfalı A. Bəlkə, ondan öyrənmişik (şeirlər və poemalar). Bakı: Yazıçı, 1979, s. 31-32
3. Ələkbərli M. Hanı bu xalqın yaddaşı? (şeir) / Ələkbərli M. Gözümdə ağlayan bulud. Bakı: Gənclik, 1992, s. 9-11
4. Əliyeva G. Çağdaş poeziyada «Dədə Qorqud» notları // Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Elmi əsərləri», 1998, № 2, s. 58-62
5. Həşimli H. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri // Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Elmi əsərləri», 1998, № 2, s. 56-58
6. Басилов В.Н. Коркут / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. М.: Советская энциклопедия, 1982, с. 5
7. Басилов В.Н. Культ святых в исламе. М.: Мысль, 1970, 144 с.
8. Bəydili (Məmmədov) C. Qorqud Ata / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, s. 221-229
9. Kitabi-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
10. Ələkbərli N. «Kitabi-Dədə Qorqud» Azərbaycan ədəbiyyatında // «Azərbaycan» jur., 1999, № 9, s. 13-17
11. Hacıyev T. Orxon dastanlarının şeir sənətkarlığı / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XV kitab. Bakı: Səda, 2004, s. 3-54
12. Hacıyev T. Orxon-Yenisey kitabələri: janr xüsusiyyətləri // «Dədə Qorqud» jur., 2004, № 1, s. 29-47
13. Hacıyev T. «Dədə Qorqud dünənimizin keçmişidir» // «Dədə Qorqud» jur., 2004, № 2, s. 12-16
14. Hacıyev T. Bir daha «Dədə Qorqud kitabı»nın şeiri haqqında // «Dədə Qorqud» jur., 2005, № 1, s. 3-16
15. Vəliyev K.N. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı: ADU, 1981
16. Vəliyev K.N. Bir daha «Dədə Qorqud» şeirləri haqqında / «Azərbaycan» jur., 1986, № 11, s. 172-176
17. Nərimanoğlu K.V. Şeir və nəsr / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 2004, s. 310-315
18. Abdulla K. «Dədə Qorqud» şeirləri // «Azərbaycan» jur., 1980, № 7, s. 152-157
19. Abdullayev C. «Dədə Qorqud»dakı şeirlər barədə... / «Kitabi-Dədə Qorqud» - 1300. Filoloji araşdırmalar. IX kitab. Bakı: AAMM, 1999, s. 92-102
20. Əlibəyadə E. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 1999, 332 s.
21. Hüseynoğlu K. Azərbaycan xalq şeirinin qaynaqları və inkişaf yolları / Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. II kitab. Poetik fikrin təkamülü (məqalələr toplusu). Bakı: Elm, 2006, s. 19-60
22. Əliyev M. Dədə Qorqud şeiri // «Azərbaycan müəllifi» qəz., 1999, 16-22 dekabr.

«КИТАБИ ДЕДЕ КОРКУД» И СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ СТИХ

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

Современный азербайджанский стих по своей поэтической структуре связан с стихотворной поэтикой «Китаби Деде Коркуд». Эта связь реализуется двумя способами:

1. сочетание силлабического и свободного стихов – стихотворная структура эпоса «Деде Коркуд» - восхищала поэтов. Таким образом, стихотворная «техника» эпоса, его отдельные элементы, фигуры художественной речи, метафорические знаки и др. проникали в современный стих;

2. современный азербайджанский стих по своему поэтическому духу, художественной памяти связан со стихом «Китаби Деде Коркуд», являющимся его прошлым, историей. Они представляют собой отдельные этапы единой поэтической мысли. В этом плане не вся поэтическая технология современного стиха корнями связана со стихом «Деде Коркуд».

Ключевые слова: «Китаби Деде Коркуд», эпос, модерн, поэзия

“KITABI-DEDE GORGUD” AND THE MODERN AZERBAIJANIAN VERSE

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

The poetic structure of the modern Azerbaijanian verse is connected with the poetics of “Kitabi-Dede Gorgud”. This connection is realized in two ways:

1. The poetical structure of the epos “Kitabi-Dede Gorgud” – the combination of syllabic and free verses - delighted poets. By such ways the poetical “technique” of the epos, its elements, figures of the artistic speech, metaphorical signs and others penetrated the modern verse.

2. The modern Azerbaijanian verse by its poetical spirit, artistic memory is connected with the verse of “Kitabi-Dede Gorgud” which is its past, its history. They are separate stages of the common poetical idea. In this plan, the whole poetical technique of the modern verse by all its roots is connected with the verse of “Dede Gorgud”.

Keywords: “Kitabi-Dede Gorgud”, epos, modern, poetical

UOT 82(091)

**M.S.ORDUBADİ YARADICILIĞINDA
FİZİKİ TƏRBİYƏ MƏSƏLƏLƏRİ**

M.İ.ASLANLI
Bakı Dövlət Universiteti
Hunturk50@gmail.com

Qəhrəmanlıq bir xalqın mədəni və siyasi səviyyəsinin məhsuludur. Qəhrəmanlar yetişdirməyən bir xalq heç bir vaxt boynunu əcnəbi boyunduruğunun altından çıxara bilməz.

“Qılınc və qələm” əsərindən

Məqalədə görkəmli ədibin yaradıcılığında xalqımızın milli-azadlıq hərəkatında baş verən olaylardan bəhs edilir.

Əsərdə yazıçının qəhrəmanlarının fiziki yetkinliyi, fiziki hazırlığı, onların ağır siyasi və hərbi mücadilələrdə göstərdikləri hünər və fədakarlıqlar, habelə bir sıra fiziki təlimlər və oyunlarla ilgili münasibəti öz əksini tapır.

Açar sözlər: fiziki mədəniyyət, fiziki hazırlıq, dəyanət, hünər, oyunlar

Azərbaycan bədii nəsrinin ilk nümayəndələrindən biri M.S.Ordubadı ədəbi yaradıcılığa 15 yaşından başlamışdır. İlk təhsilini atası şair Hacığa Fəqindən almış, ardınca Azərbaycanın ilk maarif fədailərindən olan Məmməd Tağı Sidqinin “Əxtər” məktəbində təhsil görmüş gənc ədibin mübarizəyə, üsyankarlığa içində dərin bir meyl vardır. O, cənubda mücadiləyə qalxmış soydaşlarımızın hərəkatına biganə qalmamış və həmin inqilabın fəaliyyətinə yardım göstərən cəmiyyətin üzvü olmasına görə təqib olunaraq 1914-cü ildə Saritsinaya sürgün olunmuşdur. Gənc ədib Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra Qızıl Ordu hissələrində çalışmış və 1919-cu ildə Həştərxana gələrək, burada “Hümmət” qəzetinin sırası əməkdaşı, sonralar isə həmin dərginin baş redaktoru olmuşdur.

M.S.Ordubadının həmin illərdə çıxan bir çox qəzet və jurnallarda, xüsusilə “Vətən və hürriyyət” (1907) əsərində mücərrəd şəkildə olsa da, vətən azadlığı, milli istiqlaliyyət və inqilabi mübarizə ideyaları geniş əksini tapmışdır.

Azərbaycan bədii irsində tarixi romanlar müəllifi, alovlu publisist kimi

tanınan Məmməd Səid Ordubadi milli tariximizi, etnoqrafiya və mətbəximizi, adət-ənənələrimizi dərindən bilən və bunları nəsillərə, oxucularına böyük bir sənətkarlıq və bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələrlə çatdıran ədibdir. “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm”, “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı”, “Qanlı sənələr”, “Gənc çekistlər”, yarımçıq qalmış “Dünya dəyişir” kimi romanların, “Koroğlu” operasının librettosunun, dram əsərləri və məqalələrinin məzmunu ilə tanışlıq göstərir ki, M.S.Ordubadi Azərbaycan xalqının fiziki tərbiyə sistemində dərindən bələd olmuş, fiziki sağlamlıq və fiziki inkişaf kimi keyfiyyətlərin daşıyıcıları olan obrazları ilə bu sahədəki ədəbi-ictimai ənənəni zənginləşdirmiş, fiziki mədəniyyəti ilə seçilən qəhrəmanlarla ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Onun “Dumanlı Təbriz” romanında Cənubi Azərbaycanda məşrutəçilərin XX əsrin əvvəllərində apardığı milli azadlıq mübarizəsi əks olunmuşdur. “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər” və tamamlanmamış “Dünya dəyişir” (1949) romanlardan ibarət trilogiya isə Bakı proletariatının inqilabi mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Ədibin “Dumanlı Təbriz” romanındakı Əbülhəsən bəy, Nina, Tütüncüoğlu və b. müsbət qəhrəmanlar məğrurluğu, azadlıqsevərlikləri, mübarizə əzmləri, fədakarlıqları, vətənsəvərlikləri və xalq adət-ənənələrinə bağlılıqları ilə seçilir. Bu obrazlar dözümlü, mətin, mərd, cəsəətli, çevik, diribaş, iti hafizəli, həyatsevər və böyük fiziki güc sahibləridir. Müəllif onların keçdiyi fiziki tərbiyə sistemi barədə müfəssəl məlumat vermir. Oxucu onların yaşayıb fəaliyyət göstərdikləri mühitlə tanış olur və təbii ki, onların doğulub böyüdükləri Şərqi mühitini təsəvvür edərkən fiziki tərbiyə sistemini də özlüyündə təxmini olaraq formalaşdırır.

Azərbaycan igidlərinin fiziki inkişaf və hazırlığı fiziki kamilliyi motivləri ədibin “Qılınc və qələm” romanında daha geniş məzmununda bədii təsvir və təqdirini tapmışdır.

M.S.Ordubadinin özünün fiziki sağlamlıq durumu barədə xatirələrində çox maraqlı hadisələr barədə müfəssəl bilgiler verir. Çox erkən yaşlarından əmək fəaliyyətinə başlayan ədib həyatda ağır əzab və mərhumiyyətlərlə qarşılaşmalı olur. Ordubadda dördsinifli şəhər məktəbini bitirdikdən sonra müxtəlif fabrik və zavodlarda gərgin çalışan gənc özünün dediyi kimi, “istismarçı quruluşun bütün ağırlığını öz üzərində hiss edir”. Lakin özünün təbii cismani möhkəmliyi, gümrah bədəni sayəsində ağır fiziki əmək işlərinin öhdəsinə tab gətirir. Keşməkeşli bir həyat yaşayan ədib həmin məşəqqətli, dözülməz mərhumiyyətlərə yalnız öz fiziki və iradi gücünün sayəsində dəf etdiyini kədərlə yada salır: “Sağlam bədənim var idi, yorğunluq nə olduğunu bilmirdim. Hər kəsdən əvvəl isə gəlib, hər kəsdən də sonra gedirdim. Zavod sahibi Karapet Babayev də (erməni - M.A.) “sağ ol” deyə hey fəaliyyətimi tərifləyirdi” (1, 7).

Yaradıcılığında idman mövzusunda qismən də olsa yer ayıran M.S.Ordubadi, xüsusilə qədim milli xalq idman növlərinə daha çox diqqət yetirir. Yazıçı Təbrizdəki cıdır yarışlarında şimşək kimi süzən yel qanadlı şahbaz atların tərkinə oturan miniçilərin fiziki ustalılıqlarını önə çəkir. Yerli əhalinin

belə idman tədbirlərindən xoşnud olduqlarını, hətta ən gözəl kef, eys-işrət məclislərindən üstün tutduqlarını da vurğulayır: “Bugünkü at yarışına getmək, “Həkmvar” bağlarına kükü yeməyə getməkdən daha nəşəlidir” (3, 441).

Tarixi romanlar üzrə bir sıra sanballı əsərlər müəllifi kimi şöhrət tapmış ədib, yaradıcılığında fiziki mədəniyyət, milli-xalq idman oyunları, habelə əqli və intellektual oyunların ən populyar növü olan şahmat haqqında da maraqlı bilgilər verir. Ədib əgər şahmat taxtasını döyüş meydanına, onun piyada, fil, at, vəzir və şah kimi fiqurlarını isə cəng savaşındakı piyada, at, top, zabit, sərkərdə və sairə ilə parallel müqayisə edərək döyüşün strateji və taktiki təhlilini araşdırmaqla, çovkan oyununun gələcək döyüşçüləri cəld, güclü, mətin və davamı, habelə cismani cəhətdən əzəmətli, fiziki baxımdan dəyanətli olması üçün türkün ərđəmli ərənlərinin atüstü oyunları mükəmməl mənimsəmələrini başlıca məziyyətlərdən hesab edirdi. Ədibin yaradıcılığında məhz çovkan oyunu ilə bağlı qələmə aldığı yarım-fəsildə bu idman oyununun maraqlı tərəfləri dərin diqqət çəkir. Əsərdə göstərilir ki, ərəb işğalçı orduları Azərbaycanı istismar etdikləri dövrlərdə vətənimizdə çovkan idman oyunu çox geniş yayılmışdır. M.S.Ordubadi “Qılınc və qələm” əsərlərində bu oyuna daha geniş yer verir. Bir sıra tarixi faktlara əsaslanan həmin romanın “Çovkan oyunu” bölməsində qeyd edilir ki, ərəb hakimləri xilafətin mərkəzində keçirilən yarışlarda iştirak etmək üçün çovkan oyununun ən yaxşı oyunçularını oraya aparırdılar” (3, 365).

Əsərdə göstərilir ki, hələ XII əsrdə çovkan Azərbaycan həyatında ən qədim oyunlardan hesab olunurdu. Şirvanşah Axsitanın sarayda tez-tez təşkil etdiyi oyunlardan biri də çovkan idi. Bu idman oyununda şahın say-seçmə igidləri ilə bərabər, öz oğlu Mənuçöhr və qardaşı oğlu Fəribürz də yaxından iştirak edirdilər: “Mənuçöhr çaparaq topun yanından ötəndə çovkanı qaldırırdı. Onun səmənd atlı rəqibi bircə göz qırpımında Mənuçöhrü qabaqladı. Bu, Firidunun oğlu Fəribürz idi. Onun mahiranə zərbəsindən top göyə qalxdı” (1, 69).

Ədib xilafətin mərkəzi Bağdad şəhərində keçirilən top və çovkan yarışını təsvirəgəlməz bir gözəlliklə, bu oyunun bilavasitə mahir bilicisi kimi təqdim edir. Xilafətə tabe olan iyirmi yeddi hökmdardan kimin gətirdiyi oyunçunun yarışın axırında qalib kimi topu xəlifəyə təqdim etməsini həsəd və həsrətlə gözlədirilər. Bu şən Azərbaycan hökmdarı Atabəy Məhəmmədin gətirdiyi cəsur oyunçu Fəxrəddinə nəsib olur.

Bahadırlığı, yenilməzli, cüssəli vücudu, dəyanəti, mərdanəliyi yüksək dəyərləndirən ədib, yaradıcılığında da hər bir soydaşını bunlardan bəşəri xidmətlər, insani keyfiyyətlər, humanist əməllər üçün yararlanması arzusu ilə yaşayır. Görkəmli yazığımız millətinin övladlarının əqli, mənəvi cəhətdən yetkin gördüyü kimi, onları fiziki-cismani tərəfdən də kamil görməkdən iftixar duyaraq, qürur hissi keçirir, həm də bu xoşnud əvvəldən nəşə duyur, məmun olur. Onun “Dumanlı Təbriz” romanında Yekan sakini olan Novruz adlı qocanın faytonunda Təbrizdən Mərəndə gedən qızlar həmin yerli əhalinin fiziki kamillik baxımdan çox heyrətamiz olduqlarını israrlayır: “Yekan seyidləri çox uca boylu, çox da qüvvətli bir tayfadır. Bunlar İran ordusunda yalnız topçuluq

vəzifəsində məşhur olurlar” (2, 346).

M.S.Ordubadinin şah əsəri olan “Qılınc və qələm” adlı tarixi romanında fiziki tərbiyə, fiziki mədəniyyət, hərbi təlimi, habelə qəhrəmanlıq motivləri ilə bağlı olduqca maraqlı səhnələr vardır. Əgər tarixin qəhrəmanlıq səhifələrində yunanlar Troyası və İskəndər ilə, İtalyanlar Hanibaldı ilə, almanlar Bismarkı ilə, fransızlar Napoleonu, ruslar əslən türk mənşəli Suvorov və Kutuzovu ilə tanınırsa, türklər isə dünyaya Mete, Atilla, Çingiz xan, Batı xan, Alp Arslan, Sultan Mehmet, Əmir Teymur, Bayazid, Toxtamış, Sultan Yavuz, Şah Xətai, Sultan Süleyman, Atatürk kimi yalnız kəsərli qılıncı ilə deyil, əqlin zəkası, hünərin qüdrəti ilə dünyaya meydan oxuyan neçə-neçə əfsanəvi qəhrəmanlar, fəvqəlbəxər sərkərdələr, qüdrətli hökmdarlar, adil padşahlar, cahanşümul bəhadırılar bəxş etmişdir.

İmkləməkdən əvvəl üzməyi, yeriməkdən öncə at minməyi, qurşaq tutmağı, ox-yay dartmağı, nizə süzdürməyi, qılınc toqquşdarmağı sevən türk cocuğunun yeğənə arzusu yalnız əlçəklik və ərđəmlik olmuşdur.

M.S.Ordubadi dərini zəkası, geniş dünyagörüşü, parlaq təfəkkürü, iti fəhm-fərasəti ilə yanaşı, eyni zamanda yenilməz pəhləvanlığı və sərdarlığı ilə seçilən güdrətli türk xaqanlarının ən adi nümunəsi kimi Atabəylər dövlətinin hökmdarlarının fiziki kamillik və qəhrəmanlıqları ilə bağlı bəzi məqamları önə çəkir. Ədib “Qılınc və Qələm” əsərində Eldənizlər dövlətinin hökmdarları Şəmsəddin Eldəniz, oğulları Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arsan, Qütlüğ İnanç, Əbubəkr, Özbək və b. fiziki məharətindən, hərbi bilik, bacarıq və vərdişlərindən müfəssəl söhbət açır. Ədib əsərdə Məhəmməd Cahən Pəhləvanın oğulları - Qütlüğ İnançla qardaşı Əbubəkr arasında gedən anlaşılmaz cəng savaşıni təsvir edir. Yazıçı qarşı-qarşıya gələn bir-birinə hərbi-zorba gələn qoç igidlərin mənəm-mənəmliyini belə təqdir edir: “Qütlüğ İnanç ... dedi: - Qoy Əbubəkr özünü müdafiə etmək üçün minlərlə xalqın ölümünə əmr verməsin. Qoy onun özü mənim müharibəmə çıxsin. Qoy qılıncını çəkib mənə hücum etsin. İkimiz müharibə edək. Şərqi bütün pəhləvanları, sərkərdələri, qəhrəmanları, igidləri buradadır. Qoy onlar özü bizim aramızda həkəm olsunlar. Cahən pəhləvan Məhəmmədin pəhləvanlıq mirası kimin əlinə qatmışsa, qoy məmləkət də onun ixtiyarında qalsın.

Qütlüğ İnanç bunu deyərək atını oynatdı ...!” (8, 215).

İstedadlı yazıçımız Atabəylər hökmdarı Məhəmməd Cahən Pəhləvanın yadigarı olan Qütlüğ İnançla Əbubəkr qardaşlarının döyüş səhnəsindən əvvəl onların fiziki yetkinliklərini, əzmkarlıqlarını, pəhləvanlıq rəşadətlərinin bədii təsvirini obrazlaşdırır. Romanda göstərilədiyi kimi, hər iki hökmdar-sərkərdə gəncdirlər, cürətli, inadkar və ötkəmdirlər. Bunların qətiyyətliliyi, təkidliliyi, dözümlülüüyü və xüsusilə də nəhayətsiz fiziki güc və qüvvələri barədə döyüşə tamaşa etməyə gələn tamaşaçılar çox şişirdilmiş şəkildə əfsanəvi söhbətlər aparırlar.

Doğulan gündən bəri bir-birinin üzünü bircə dəfə də görməyən qardaşlar döyüş meydanında cəng savaşına çıxmağa hazırlaşırlar. Döyüşü səbirsizliklə

izləyən adamların söhbətlərini ədib belə səciyyələndirir:

- Qütlüğ İnanç şir şikarına çıxmağı sevir.
- Vəlihəd (Əbubəkr – M.A.) əlini yatmış dəvənin belinə qoysa, dəvə qalxa bilməz.
- Qütlüğ İnanç bir qılıncla filin boynunu yerə salmışdır.
- Vəlihəd dörd min məcməyini bir-birinin üstünə qoyub mum kimi yumşaldır.
- Gümüş sikkəyə bir kərə barmağını sürtən kimi yazılarını silir.
- Əlləri dəmir zənciri çəkib qıracaq qədər qüvvətlidir” (8, 217).

Əsərdə Cahən Pəhləvanı ölümün pəncəsindən xilas edən sərkərdə Fəxrəddinin bacısı qızı olan kəndli balası Gözəllə Atabəylər hökmdarının aralarında gedən dialoq fiziki yetkinlik, cismani möhkəmlik baxımdan çox maraqlıdır: “Atabəy siyirmə qılıncla qapını həyəcanla açdı. Qapıda uzunboylu bir qızın əlində balta görürkən təkan yedi, qızın onu öldürmək üçün gəldiyini zənn edərək qılıncını qaldırıb vurmaq istədikdə qız baltanı qılıncın qarşısına tutub vüqarla dedi:

- Tələsmə hökmdar, yaxşılığa qarşı yamanlıq böyük adamlar üçün nöqsandır. Mən səni öldürmək üçün yox, ölümdən qurtarmaq üçün gəlmişəm” (7, 346-347).

Romanda yazıçı Gözəlin timsalında türk qız və qadınlarının hünər və fərasəti, diribaşlılığı, cəsur qəlb sahibi kimi təqdim etməsi təsadüfi deyildir. Ana xatun, Burla xatun, Selcan, Banuçiçək, Nigar, Telli, Məhəbub, Ərəbzəngi, Tomris, Əleykə Konüldaş, Taclı xanım, Bəhrüzə xanım və b. neçə-neçə ərən qurd ürəkli nənələrimizin gen yadigarı kimi səciyyələndirmişdir.

İstedadlı sənətkarımız həmin məqamda Cahən Pəhləvanı yaxşı tanımayan gənc, inadkar qıza hökmdar əslən kim olduğunu bildirmək istəyir. Şahənşah qıza özünü yalnız hökmdar kimi deyil, həm də əslində yenilməz, şücaətli bir pəhləvan olduğunu bəyan edir: “– Mən özüm də pəhləvanam. İndiyə gədər mənimlə tək-tək qarşı-qarşıya çıxanların qalib gəldiyini görməmişəm. Səni sevən Zat hələlik öz qılıncını bir kimsəyə təslim etməmişdir. Mən bir ölkənin və bir məmləkətin pəhləvanı deyiləm, Cahən pəhləvanıyam” (7, 355).

Yazıçı hökmdara yenidən həyat bəxş edən həmin qətiyyətli, inadkar, məğrur bir türk xanımı olaraq əzmkarlığı ilə onu heyrətə gətirən Gözələ vurulduğunu və onunla əslində evlənmək eşqinə düşdüyünü göstərməklə bərabər, həm də qarşısındakı insanın füsunkarlığını, yenilməzliyini, məğrurluğunu və fiziki kamilliyini də önə çəkir: “Doğrudur, qız gözəldir. Lakin onunla bir ailə düzəldib yaşamaq mümkün deyil. O heç bir zaman kişiyyə itaət etməz. Doğrudur, qızıdır, lakin kişilik iddiasındadır. Peşəsi at minmək, qılınc, nizə oynatmaq, ox atmaq, mizraq işlətməkdir. Nədənsə, cəmiyyətimiz ona qadınlıqdan tələb olunacaq şəkli verə bilmir” (7, 361).

Ədibin igidlik və qəhrəmanlıq motivləri üzərində köklənmiş ən yad-daqalan əsərlərindən biri də “Dumanlı Təbriz” romanıdır. Bu aydın bir həqiqətdir ki, sücaətə, ərđəmliyə zəmin yaradan ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri in-

sanın fiziki keyfiyyətləridir. Danılmaz faktdır ki, iri cüssə, qıvraq vücut, möhkəm əzalar, mütənasib bədən, hər şeydən öncə fiziki təmrinləri mütəmadi icrası sayəsində formalaşır.

Dönməz xarakter, mətinlik, əzəmkarlıq, iradi səy və s. kimi müsbət psixoloji faktorların yaranması insanın fiziki hazırlığının arqumenti kimi dəyərləndirilir. Bir sözlə, böyük qəhrəmanlıqlar, əfsanəvi igidliklər göstərmiş alpları cəngavərlikləri, onların fiziki-cismani yetkinlik səviyyəsi və yüksək fiziki mədəniyyətinin nəticəsi kimi dəyərləndirilir.

Tarix boyu ərənlər yurdu olan Azərbaycan xalqı heç vaxt zülmə, istibadada baş əyməmiş, onun bahadır övladları uzun qılınc əlində şahbaz atına süvar olaraq yağılara divan tutmuşdur. Keçən əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycandakı həmdillilərimizə sərdarlıq etmiş böyük mücahidəmiz Səttar xanın başçılığı altında azadlıq mübarizəsinə qalxan xalqımızın qəhrəmanlıqlarından bəhs edən ədibin “Dumanlı Təbriz” romanı da bu qəbildəndir.

M.S.Ordubadı yüksək fiziki hazırlıqlı, möhkəm bədənli, cəsur, inadkar oğul və qızlarının Səttar xanın sərkərdəliyi sayəsində apardıqları qovğa və savaşırdakı onların hünər və şücaəti parlaq təsvir edir: Maraqlı burasındadır ki, həmin qanlı üsyanda Səttar xan dəstəsinin arasındakı ana və bacılarımız misilsiz rəşadətdə heç də kişilərdən geri qalmırlar. Böyük toplumun, möhtəşəm izdihamın qarşısında alovlu nitqi ilə hayqıran Səttar xan əsarətə, istismara dözməyən millətini mücadiləyə səsləyir: “Azərbaycan xalqı! Əsirlər tarixinin vərəqlərini çırın... Bir neçə il bundan qabaq kimin əqlinə gələrdi ki, Azərbaycan qızı əlində silah azadlıq mübarizəsinə çıxacaq Zeynəb və Dilrubalar böyük gələcəyin nümunələridir” (2, 212, 220-221).

Böyük yazığımız həmin əsərdə yaratdığı Zeynəb, Dilrubə kimi Azərbaycan türk xanımlarının obrazındakı yüksək vətənsəvrlik, milli tənsibkeşlik, hünər və cəsarət oxucuda dərin təəccüb doğurur.

Zeynəb, Dilrubə və s. kimi azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda əfsanəvi qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirmiş el qızlarımızın fədakarlıqları bu gün ermənilərlə müharibə şəraitində yaşayan yurddaşlarımızın şüurunun dərin qatlarına həkk olunmasında, habelə onlarda milli mənlilik şüurunun formalaşması işində günümüzün ən aktual problemi kimi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu kimi nümunələr gənclərin mənəvi-iradi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, onların vətənsəvrəsinə tərbiyə olunmasında igidlik, qəhrəmanlıq ruhunda püxtələşməsində də başlıca amil ola bilər. Əsərdə oxucunu hünərə, rəşadətə səsləyən, onlarda torpaq, Vətən, millət yolunda fədakar olmağa, coşan hissələrini səfərbər edərək yağlı üzərinə həmlə edərək yalnız zəfər haqqında düşünür. Yazıçını ərənlərlə bir sırada çarpışan Zeynəb və Dilrubə kimi personajları el övladlarını bir daha əzmkarlığa çağırır:

Cavad aga – Zeynəb, yaralanmısan?

Zeynəb – Salar və Sərdar sag olsun! (Pulemyotu səngərə çəkir).

Qüdrət – Saman meydan tərəflərində nə var?

Zeynəb – Orda işi bitirdik. Düşmən çoxlu tələfat verib qaşdı. Sərdar əmr

verdi ki, pulemyotu Quruçay səngərinə aparım ...

Qüdrət (Zeynəbə) – Bəs Dilrubə harada qaldı?

Zeynəb – Dilrubə Dəvəçi qapısında vuruşur ...” (2, 252-253).

M.S.Ordubadi azadlıq aşiqi Səttar xanın ən öndə gedən cahangir sərkərdələrindən olan Bağır xanın yenilməz bahadırlığından, pəhləvanlıq şücaətindən, habelə onun fiziki kamilliyindən də geniş söhbət açır. Müridi Səttar xanla daim birgə olan Bağır xan bütün qovğa və savaşlarda yüksək dəyanət göstərir. Qorxubilməz bu türk ərəni istər əlbəyaxa, istərsə də kütləvi savaşlarda hər an cəngə atılmağı özünə şərəf bilir. Və bundan fəxarət duyaraq qürur hissi keçirir.

Ədib “Dumanlı Təbriz”də döyüşçü qardaşlarında ruh yüksəkliyi qaldırmaq istəyi ilə hayqıran Bağır xanın dili ilə bu günümüzə səslənən olduqca ibratəmiz bitkin bir fikirdə deyir: “Mücahidlər, igidlik və imtahan vaxtıdır. Cəbhədə ölmək daha şərəflidir. Möhkəm dayanın, qoy düşməni bilsin ki, Azərbaycan xalqı ayaqlarda sürünməyəcəkdir!” (2, 254).

Yazıçı-dramaturqun fiziki mədəniyyət, fiziki-cismani yetkinlik və igidlik, qəhrəmanlıq motivləri ilə bağlı bu kimi səpgilərə “Böyük quruluşa” pyesində də rast gəlinir. Ordubadi həmin əsərdə, millətimizin şir biləkli balalarının bir-mənalı olaraq div gövdəli, darvaza kürəkli, çinar boylu, əjdaha güclü, timsah zəhmli, hər qolunda bir ulus gücü olan basılmaz övladlar olmasını xatırladır. Əsərdə dünya görmüş ağsaqqal müəllim Mürid kişi gənc mühəndis Qəhrəmana əfsanə, rəvayət, nağıl və dastan kimi folklor nümunələrinə istinadən ulu əcdadlarımızın bahadırlıq şücaətindən, bənzərsiz fiziki məharətlərindən, əfsanəvi qəhrəmanlıqlarından heyranlıqla danışır. Belə təkrarsız el qəhrəmanlarından biri gərgədan güclü, fil qüvvəli, pələng şücaətli Simuq deyilən pəhləvan barədə söhbət açır.

Ürəyində İran inqilabındakı qardaş və bacılarımızın taleyüklü dərdindən nisgil qalan qoca müəllimin ümidlərini qırmayan Qəhrəman bəy onu nigarançılıq əzabından xilas etmək istəyir: “... Bu yerlərin xoşbəxt günləri çoxdan başlanıbdir. İndi İran quldurlarının burnunu əzmək üçün milyonlarca Simuq pəhləvanlarımız vardır” (2, 266).

Yaradıcılığında kamil, yetkin insan kimi şəxsiyyətin formalaşmasında iradənin, xarakterin, mənəvi dözümlü mübariz və üsyankarlıq üçün başlıca atributlardan, vacib komponentlərdən hesab edən ədib heç də yanılmırdı. Bəşərin bir çox düha sahibləri, fikir bahadırları, söz cahangirləri kimi M.S.Ordubadi də xoşbəxtliyin, azadlığın yeganə yolunu yalnız ardıcıl mübarizədə, mücadilədə və çarpışmalarda görür.

Dramaturq yüksək bədii ustalıqla qələmə aldığı “Maral” pyesində Azərbaycan hökmdarı Astiaqın bacısına aşiq olmuş, türkən yenilməz cahangir ərənlərindən biri, fiziki və hərbi bilik, bacarıq və vərdişləri ilə bütün cahanda qibətə doğuran xalq qəhrəmanı Fəramürzün dililə mübarizliyi, üsyankarlığı belə təqdir edir:

Üstünlük üçündür hər mübarizə,

Mübariz olmayan məhv olacaqdır (2, 87).

Mənbələrdə göstərildiyi və müasirlərinin qeyd etdiyi kimi, görkəmli ədib şəxsi həyatında şahmat oyununa dərin maraq göstərmiş. Aydın həqiqətdir ki, təfəkkürün cilalanmasında, zehni qabiliyyətin itiləşməsində, habelə təxəyyülün dərinləşməsində, xüsusilə insanda yüksək səbr, iradi dözümlü, xarakter tərbiyə edən qoca Şərqi ən populyar oyunu olan şahmata xalqımızın görkəmli zəka sahiblərinin, fikir dühalarının, demək olar ki, hamısı müraciət etmişlər. O cümlədən, Ordubadi də bu məsələdə kənarda qalmamışdır. Yazıçı-dramaturqumuz “Maral” pyesində şahdan siyasi müstəvidə məcaz şəkildə istifadə etməklə əsərin bədii dəyərini artıran gözəl, oxunaqlı, orjinal bir süjet yaratmışdır. Astiaqın müdrik vəziri Sərtac, dostu Şahmar arasındakı dialoq diqqət çəkir:

İndi gəlsin görüm nə deyir Bəhmən,
Şahmat taxtasıdır bu günkü həyat.
Çox Şahlar səhnədə qalacaqdır mat,
Siyasət ən böyük sənətkarlıqdır.
Hər kəsdə bu sənət bir az artıqdır
Şahmat səhnəsini o pozacaqdır,
Siyasət bilməyən uduzacaqdır (2, 115-116).

Bütün dünya tarixində ən qüdrətli xaqanlar, şahlar, krallar, imperatorlar və s. ən müdrik, fəzil, tədbirli, uzaqgörən kamil şəxsləri özlərinə vəzir götürmüşlər. Belə padşahlardan biri də Midiya hökmdarı Astiaqdır ki, şair həmin dram əsərində yaratdığı 155 yaşlı vətənpərvər, qeyrətli, şərəf və ləyaqəti ilə şahının nüfuzunu, etibarını qazanan Bəhməndir. Bu üləma insan dövlətin xarici və daxili siyasətinin çox aydın tənzimləməsində, onun iqtisadi, siyasi, hərbi işlərinin yüksəldilməsi işində şahmat taxtası üzərindəki fiqurlara diqqətini qədərincə artırır.

Xaqanın hüsurunda ona təmkinlə şahmatda apardığı müşahidələrin kontekstində olduqca ağıllı tədbirlər keçir. Əsərdə öz hüsyarlığı ilə xalqına möhkəm dayaq olan vəzir ölkəsinə gələn təhlükənin səmtini sərrast göstərərək hökmdarını bəri başdan xəbərdar olmağı tövsiyə edir:

İttifaq düzəlmişdir aysorilərlə İran,
Onların ikisin də döyəcək bir gün Arran.
Nə qədər Bəhmən sağdır, uduzulmaz bu şahmat,
Əgər sadıq vəzirsən, çalışıb birlik yarat (2, 117).

Ədibin orta əsrlər Azərbaycan mühitində baş verən ictimai-siyasi olaylar, ziddiyyətli proseslər, hakimiyyət uğrunda gedən çəkişmələr ustalıqla çözülmüşdür. Onun qələmə aldığı «Qılınc və qələm» əsərində bütün İraq, İran və Azərbaycanın idarə olunması xəlifə Əmirəlmöminin etimadını qazanmış Eldənin dəyanətli xələfi olan Cahən Pəhləvan Məhəmmədə həvalə olunur. Təbriz isə paytaxt olmaqla Azərbaycanın idarə olunması Atabəy Məhəmmədin qardaşı Qızıl Arslana tapşırılır.

Atabəy Məhəmməd üsyan edən aranlıları yatırtmaq üçün sərkərdə Hüsəməddinə çox bel bağlayırdı, lakin onun ordusunun vəziyyətindən xəbəri yox idi. Qızıl Arslan isə Gəncə sərkərdəsi Fəxrəddinə hüsn-rəğbət bəsləyirdi. Bu iki sərkərdənin döyüş səhnəsini şahmat taxtası üzərində qiyabi quran əzəmətli xaqanlar oyununun mahir bilicisi, əsl leylacı (oyunbazı) kimi oyunun gedişi ilə fal açmağa başlayırlar. Görkəmli ədib həmin total müharibə səhnələrindəki əsgərlərin, zabitlərin, atlıların, topçuların, vəzirin və habelə döyüş üçün gərək olan əsləhlərin hamısını bədii təsvir vasitəsi kimi şahmat müstəvisində obrazlaşdırmışdır: «Atabəy Məhəmməd Hüsəməddinin qələbə qazanıb-qazanmadığına fal vurmaq üçün şahmat taxtasına yanaşıb Qızıl Arslana:

- Gəl otur bir əl şahmat oynayaq, - dedikdə, Qızıl Arslan oturdu. Heç bir söz demədən şahmat cəbhəsini bölüşdürməyə başladılar, piyadalar, atlılar və şahlar iki tərəfə ayrıldı. Atabəy oyuna başlar-başlamaz, atları irəli sürməyə çalışırdı, Qızıl Arslan Atabəyin nə etmək istədiyini bilir və onun irəli sürdüyü atlının Hüsəməddinlə bərabər Gəncə üzərinə gedən atlı ordudan ibarət olduğunu anlayırdı» (2, 341).

Göründüyü kimi, böyük M.S.Ordubadi yaradıcılığında şahmat oyununa əbəs yerə geniş yer ayrılmamışdır. Ədibin ayrı-ayrı personajları savaş meydanlarındakı toqquşmalar şahmat fiqurlarının taxta üzərindəki mübarizələri kontekstində maddiləşir. Yazıçı, komandandan niyədalara qədər baş sərkərdə - vəzir, toplar, atlar, fillər, piyadalar qovğa və savaş səhnələrindəki zəfər yürüşlərinin taktiki və strateji yollarını real müharibədə gerçəkləşdirir.

Beləliklə, bu gün nəsillərin tərbiyəsində, onların vətənsəvərcəsinə tərbiyə olunmasında M.S.Ordubadi kimi klassiklərimizin ədəbi irsindən lazımcə bəhrələnmək olduqca zəruri bir vəzifəyə çevrilməlidir. Ədibin yaratdığı fütuhətlər yaratmış ayrı-ayrı qəhrəmanların qəhrəmanlıq şücaəti, onların yüksək fiziki mədəniyyət səviyyəsi bugünkü türk gəncliyi üçün ən parlaq örnək olaraq yaddaşlardan silinməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1964.
2. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1964.
3. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, III c., Bakı: Azərnəşr, 1964.
4. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, IV c., Bakı: Azərnəşr, 1967.
5. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, V c., Bakı: Azərnəşr, 1967.
6. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, VI c., Bakı: Azərnəşr, 1967.
7. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, VII c., Bakı: Azərnəşr, 1967.
8. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə, VIII c., Bakı: Azərnəşr, 1967.

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ГЕРОИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ М.С.ОРДУБАДИ

М.И.АСЛАНЛЫ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается национально-освободительное движение азербайджанского народа в творчестве известного писателя М.С.Ордубади. В статье, также рассматривается отношения великого писателя к физической подготовке, культуре героев его произведений во время тяжелых политических и военных катаклизмов XX века.

Ключевые слова: Ордубади, физическая культура, физическая подготовка, героизм, игры, терпимость.

ON THE MOTIVES OF PHYSICAL BEHAVIOUR AND HEROISM IN M.S.ORDUBADI'S CREATIVE WORK

M.I.ASLANLI

SUMMARY

The presented article deals with the events of our people's national liberation movement in the well-known writer's creative work.

The writer depicts the heroes' physical training, courage, braveness, physical exercises and their attitude to some games in the work.

Key words: M.S.Oрдубади, physical culture, physical training, heroism, games, tolerance.

TARİX**UOT 94/473.24****CÜMHURİYYƏT PARLAMENTİNİN QAÇQINLARIN VƏZİYYƏTİNİ
YAXŞILAŞDIRMAQ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİ****A.Ə.RZAYEV, B.O.ƏZİZ***Bakı Dövlət Universiteti**bsu.edu.gov.az*

Cümhuriyyət yarandıqdan sonra onun qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri qaçqınlar məsələsi idi. Bu problemi həll etmək üçün əvvəlcə Səhiyyə və Himayədarlıq, sonra isə ayrıca Himayədarlıq Nazirliyi yaradıldı. Hökumətlə yanaşı Cümhuriyyət parlamenti də qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmağı həmişə diqqətdə saxlamışdır. Belə ki, Parlament keçirdiyi 145 iclasdan 57-də qaçqınlar problemini müzakirə etmişdi. Bu müzakirələrdə qaçqınlar probleminin yaranma səbəbləri, onun aradan qaldırılması yolları, vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması, işlə təmin edilməsi, əvvəlki yaşayış yerlərinə qaytarılması geniş, əhatəli müzakirə edilmiş, müvafiq qəqalar qəbul edilmişdir. Parlamen bu problemlə bağlı qəbul etdiyi qərarların hökumət tərəfindən qısa müddət ərzində yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət ayırmış, yol verilən nöqsanlar qeyd edilmiş, günahkarlar cəzalandırılmışdır.

Açar sözlər: Parlament, qaçqınlar, erməni vəhşiliyi, Himayədarlıq Nazirliyi, müzakirə, iclas, qərar.

1917-1918-ci illərdə havadarlarının köməyiylə ermənilər yenidən Cənubi Qafqazda yaşayan müsəlmanların-türklərin yaşadığı kəndlərə, şəhərlərə hücum edərək həmin yaşayış məntəqələrini dağıdaraq yandırmış, adamları amansızlıqla öldürmüşdür. Sağ qalanlar doğma ata-baba yurdlarından, minbir əziyyətlə tikdiyi evlərdən salamat qalmaq üçün qaçqın düşmək məcburiyyətində qalmışdı. Nəticədə yüzminlərlə azərbaycanlı qaçqın vəziyyətə düşmüşdü.

Xalqımızı fiziki cəhətdən məhv etməkdən, öz doğma torpaqlarından bircəfəlik qovulmaqdan Cümhuriyyətin qurulması xilas etdi. Bu səbəbdən AXC yarandığı ilk günlərdən qarşılaşdığı ağır problemlərdən biri də qaçqınlar məsələsi olmuşdu. Qaçqınlar problemi həm hökumətin, həm də parlamentin həmişə diqqətində olmuş, onlar dəfələrlə bu problemi müzakirə etmişlər.

Problemi və onun doğurduğu şərtləri aradan qaldırmaq üçün hökumət Gəncədə fəaliyyətə başlarkən Səhiyyə və Himayədarlıq, Bakıya köçdükdən sonra isə ayrıca Himayədarlıq Nazirliyi yaratmalı oldu (3, 60-61).

7 dekabr 1918-27 aprel 1920-ci illər arasında fəaliyyət göstərmiş Cümhuriyyət parlamentinin 145 iclasının stenoqrafik materiallarının araşdırılması göstərir ki, 57 iclasda qaçqınlar məsələsinə toxunulmuşdur. Bu iclaslarda erməni vəhşiliyinin nəticələrində yaranan qaçqınlar probleminin aradan qaldırılması yolları, qaçqınların ağır vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, onların iş, torpaq, toxum ilə təmini, qaçqınların yerləşdirilməsi, öz doğma torpaqlarına qaytarılması və s. məsələləri geniş, hərtərəfli müzakirə etmiş, müzakirələrdən sonra müvafiq qərarlar qəbul etmişdi. Parlament vəziyyətin qısa müddətdə aradan qaldırılması ilə bağlı hökumətə tapşırıqlar vermişdi. Parlament müntəzəm olaraq qəbul etdiyi qərarların icra vəziyyətini müzakirə etmiş, yol verilmiş nöqsanları göstərmiş, hökumətə yeni vəzifələr tapşırırmışdı.

1918-ci ildə cəmi 6 iclas keçirmiş Parlament üç iclasında qaçqın məsələsini bu və ya digər dərəcədə müzakirə etmişdir. Belə icaslardan biri 20 dekabr 1918-ci ildə Həsənbəy Ağayevin sədrliyi və Əhməd Cövdətbəyin katibliyi ilə keçirilən dördüncü fəvqəladə iclasdır. İclasın fəvqəladə olması bir-biri ilə bağlı olan iki mühüm səbəblə əlaqədar olmuşdu. Bunlardan biri ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında törətdiyi vəhşiliklər, ikincisi Gürcüstan-Ermənistan müharibəsi idi. Bu müharibə həmin respublikalarda yaşayan azərbaycanlılara da ciddi mənfi təsir göstərmişdi.

İclası açan Həsənbəy Ağayev bildirir ki, ermənilər müharibə elan etmədən Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarına hücum edərək kəndləri, qəsəbə və şəhərləri dağıdır, insanları məhv edir, torpaqları ələ keçirməyə çalışır. «Rəsmi surətdə elanı hərbedilməmiş isə də müharibə qeyri-rəsmi surət də başlanmışdır. Yenə də qan çay kimi axır. Köylər dağılır, şəhərlər yanıb dağılır, ... yüzlərlə adam top və minomyot qurbanı olur» (1, 95-96). O, sözünə davam edərək bildirir ki, qonşumuz erməni hərbi dəstələrinin vəhşilikləri nəticəsində «...Gəncənin üç qəzasında, Ağdam, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur mahallarında, Tiflisin Sənaen tərəflərində toplar partlayır, qurşun yağır. Həmin bu iki məsələdir ki, bizi buraya cəm olmağa vadar edir» (1, 96). Sonra o, Şuşadan olan deputatların və parlamentin sosialist fraksiyasının hökumətə olan müraciətini oxumaq üçün sözü iclasın katibi olan Əhməd Cövdətbəyə verir. O, deputatları həmin müraciətlə tanış edir: «Bu axır vaxtlarda varid olan xəbərlərə görə Andranik təşfi-komandasındakı qoşun ilə Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüddunu keçib, Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının da bir çox kəndləri xarab edib, köməksiz xalqı bəzən qırıb, bəzən də səhralara salırlar. Bu əhvalat hökumətə məlumdurmu? Əgər məlum isə nə binagüzarlıqda olublar?» (1, 96).

Andranikin hücumu nəticəsində həyata keçirilən vəhşiliklər, kəndlərin və evlərin dağıdılmasından, xarabaya çevrilməsindən, insanların didərgin düşməsindən bəhs etdikdən sonra sədr sözü hökumətin başçısı Fətəli Xan Xoyskiyə verir. O, erməni silahlı dəstələrinin torpaqlarımıza hücumu, şəhər və kəndlərin dağıdılması, bunun nəticəsində minlərlə azərbaycanlının ev-əşiyindən didərgin salınması, bunun qarşısını almaq üçün hökumətin gördüyü işlər barədə deputatlara geniş, əhatəli məlumat verdi. «Zəngəzur əhvalatı təzə bir şey deyil. Bu

çoxdan başlamış bir işdir... O vaxt Azərbaycan hökuməti hələ Gəncədəkən erməni hökumətinə müraciət etmişdi ki, Andranik sizin tərəfinizdən iş görür, yoxsa bu hərəkətlər onun öz təşəbbüsüdür mü və onun qoşunları erməni hökumətinə tabedirmi, yoxsa onun hərəkətləri, şəxsi təşəbbüsləri və adi üsyan kimidir mi?» (1, 97). Ancaq erməni hökuməti həmişəki kimi yenə hiyləgərliklə gücünün olmaması səbəbi ilə Andraniklə bacara bilmədiyini, guya bunun qiyam olduğunu və onların özləri də «... onun rədd edilməsini və üsyanın yatırılmasını istəyir». Fətəli xan sözünə davam edərək bildirir ki, Andranik iyul ayında Zəngəzur mahalında böyük qırğınlar törədərək bir çox kəndləri dağıtmış, oradan «... Şuşa qəzasına keçərək Əsgəran yolunu bağlatdı. O zaman böyük fəlakətlər çıxırdı. Fəqət Azərbaycan hökumətinin əsgəri qüvvəsi o zaman yalnız Bakı məsələsi ilə məşğul idi. Ona görə də ancaq Gəncədən iki dəfə erməni, müsəlman nümayəndəsi göndərdi. Lakin bundan birşey çıxmadı... Sentyabr ayında Bakı alınandan sonra hökumət buraya köçdü və dərhal bu məsələyə diqqət verərək, özünə borc bildi ki, Andranik məsələsinə xitam versin. Ona görə də... Bir miqdar əsgəri dəstə göndərdi. Qoşunumuz müharibə nəticəsində Andraniki Əsgərindən çıxarıb, tamam Şuşa qəzasından və Zəngəzur mahalının bir çox yerindən qovdu. Andranik qaçdı... O zaman sakitlik hökm fərma idi» (1, 97). O, Mudros müqaviləsindən sonra vəziyyətin yenidən pisləşməsindən, Bakıda olan ingilis komandanlığının rəhbəri general Tomsonla bu məsələ ilə bağlı danışıqlarından, bu danışıqlara əsasən görülən işlərdən danışib ermənilərin kimə qəsdlərinin nə olduğunu açıb göstərmişdi. «Bunların aşkar fikri budur ki, Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Azərbaycandan ayırıb Ermənistanla mütləq etsinlər... Bunların qarşısına qüvvə göndərdikdə bir müddət sabit olub əməllərinə nail olmaqdan ötəri işə başlayırlar» (1, 101). Fətəli xan çıxışının sonunda Azərbaycanın qoşunları ilə hərbi mübahisəli məsələnin sülh yolu ilə həll etməyə səy göstərdiyini «nə erməninin, nə müsəlmanın, nə də başqalarının qanının tökülməməsi» üçün var qüvvəsi ilə çalışdığını, məhz ermənilərin onları silaha əl atmağa məcbur etdiyini, hökumətin ölkəni hər cür təcavüzdən qorumaqda qərarlı olduğunu bildirirdi (1, 101).

Fətəli Xanın çıxışı ilə əlaqədar müzakirələrdə Əhməd Cövdət, Mustafa Mahmudov, Vinqradov, Şeyxülislamov, Qarabəy Qarabəyli, Abdulla bəy Əfəndiyev iştirak etmiş, öz mülahizələrini, tənqidi fikirlərini bildirmişdilər. Onlara cavab verən Fətəli Xan Xoyski deyilən iradları doğru saymamış, hər bir tənqidi çıxışa, o cümlədən əsgəri işlərə lazımı diqqət verilməməsinə ayrıca izah verdikdən sonra bildirmişdi: «Xeyir, belə deyildir. Hökumət bu xüsusda çox çalışmışdır. Bu xüsusda müfəssəl məlumat verməyi bəzi səbəblərə görə lazım görmədim... Ancaq burasını qeyd edirəm ki, bütün təşkilati işləri məşhur general Mehmandarova tapşırılmışdır və əsgəri tədbirlər həyata keçirmək üçün pul müzayiqə edilmir» (1, 110).

Sədr məsələnin müzakirəsinin başa çatdığını, bununla bağlı sosialistlər və «Müsavat» partiyası tərəfindən bir-birindən fərqli qərar layihəsi təklif edildiyini bildirib deputatları onunla tanış edir. Sosialist fraksiyasının təklifi nə

hökumətin “Qarabağ mahalında Andranikin elədiyi zulmlər və bunların əleyhinə görülən tədbirlər haqqındakı izahat» kafi bilinmir, hökumətdən «həqiqi və qəti tədbirlər” görmək tələb edilir.

“Müsavat” partiyasının qərar layihəsi barəsindəki təklifində isə bildirilir: “... hökumət rəisinin Qarabağ məsələsi və bu vilayətdə vəhşiliklər edən Andranik çetesi haqqında verdiyi izahatı kafi” görməklə bərabər, Azərbaycan Məclisi Məbusuanı vətənin tamamiyyəti mülkiyyəsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin heysiyyəti, Cümhuriyyət əhalisinin mini-asayışı icraatına aid olan məsələlərdə görəcəyə daha qəti siyasi və əsgəri tədbirlər icrasında məbusan heyətinin daim ahimayat və etibarına məzhər olacağını bəyan edir» (1, 110).

Müzakirə çox gərgin keçdiyindən sədr fasilə elan edir. Fasilədə fraksiyalar öz aralarında layihələri müzakirə edir və II-ni müdafiə etmək qərarına gəlirlər. Bu səbəbdən hökumətin gördüyü işlərlə bağlı «Müsavat»ın təklifi ümumi iclasda bir səsle qəbul edilir. Sonra II məsələnin, Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi məsələsinin müzakirəsinə keçilir. Bu müharibə həm Azərbaycanla qonşu dövlətdə baş verdiyinə, həm də müharibənin getdiyi ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıların ev-eşiyi, kənd və şəhəri dağıldığından, orada yaşayan müsəlmanların amansızlıqla öldürülməsi və qaçqın düşməsi səbəbindən parlamentdə geniş müzakirə edildi. Bu məsələnin müzakirəsində əvvəlcə Aslan bəy Şəfikürdski və Məmməd Əmin Rəsulzadə çıxış edir. M.Ə.Rəsulzadə bu müharibənin baş verməsinin səbəbləri, gedişi, onun orada yaşayan müsəlmanlara-türklərə təsiri, onların vəhşicəsinə öldürülməsi, ev-eşiklərinin dağıdılması, qaçqın düşməsi məsələlərini obyektiv təhlil edib göstərir ki, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasında bütün mübahisəli məsələlərin, o cümlədən ərazi məsələsinin sülh, danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin vacibliyi ilə əlaqədar sülh konfransı çağırılması və digər işlərlə bağlı bütün səylərimizə baxmayaraq indi “bu iki millət öz aralarında olan mübahisəli məsələləri qanilə həll etməyə başlamışlar. Arada ixtilafli olan torpaq məsələsidir. Bir sözlə, “Borçalı” qəzası məsələsidir. Biz biliriz ki, Borçalının türk və müsəlman ilə məskun olan qismi Azərbaycandan ayrılmaz bir ərazidir. Zəngəzur, Qarabağ qəzası yenə Azərbaycandan ayrılmazdır. Elə bu mübahisəli məsələlərin demokratik nöqtəyi nəzərilə, qılınc ilə deyil, sülhilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, indi də istəyirik. Fəqət bizim arzumuz havada çağırılan boş səddadan ibarət qalmışdır.... Azərbaycan parlamenti Gürcüstan və Ermənistan hökumətlərinin daxili işlərinə qarışması üçün deyil, bütün Qafqaziyaya yağacaq, o cümlədən Azərbaycanı da qanlara boyayacaq bir fəlakətin önünü almaq üçün bu məsələyə təsir etmək istəyir» (1, 116-117). O, Qafqazdakı sakinlərin sülh və əmin-amanlığa, dinc, sakit həyata möhtac olmasını əsas gətirərək Ermənistan və Gürcüstanda yaşayan insanlara öz hökumətlərinə tökülən nahaq qanları dayandırmaq üçün təsir etməyə çağıraraq bildirdi ki, «... çünki bu qanlar da bulunacaq hürriyyətlərimiz, çünki bu yanacaq neftlərdə yanacaq yurdlarımızdır» (1, 117).

M.Ə.Rəsulzadədən sonra Q.Qarabəyli F.X.Xoyski çıxış edir. Sədr çıxışların qurtardığını bildirib məsələ ilə bağlı “Müsavat” partiyası tərəfindən

verilən qərar layihəsini deputatların nəzərinə çatdırmaq üçün sözü Əhməd Cövdətə verir. O, “Müsavat”ın üç maddədən ibarət layihəsi barədə məlumat verir. Deputatlar bu layihəni əsas götürməklə rəyasət heyəti və sosialistlər tərəfindən irəli sürülən layihələrdəki fikirləri də nəzərə almaqla qərar qəbul etdi.

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu ildə keçirdiyi 106 iclasının təxminən yarısında, daha dəqiqi 42-də qaçqın məsələsinə bu və ya digər dərəcədə baxmış, müzakirə edərək müvafiq qərarlar vermişdir (5, 239-241). İclaslardakı müzakirələr zamanı qaçqınlara konkret, təxirə salınmaz şəkildə yardım göstərilməsi həmişə diqqətdə olmuşdur. Məsələn. Parlamentin 49-56-cı iclaslarının gündəliyində “... v) Ermənistan Cümhuriyyətində bulunan müsəlman qaçqınlarına yardım üçün 3 milyon manat buraxılması haqqında layihəyi qanuniyyə; q) Zəngəzur qəzasına yardım etmək üçün ümuri-xeyriyə və nafiə nəzarətinə 18.750.000 manat buraxılması qanunu» salınmışdır (1, 717-875). Geniş müzakirələrdən sonra bu vəsaitlərin ayrılması haqqında qərar qəbul edilmiş və hökumətə tapşırılmışdı ki, bu qərar qısa müddətdə yerinə yetirilsin. Müzakirələr zamanı göstərilmişdir ki, vəhşiliyin həddi-hüdudu olmayan ermənilərə hər tərəfdən Avropadan, Amerikadan yardım edilməsinə baxmayaraq müsəlmanlar tək və kimsəsiz qalmışdır. Parlamentin 17 iyul 1919-cu ildə Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında «Ermənistanda bulunan müsəlman qaçqınlarına yardım etməkdən ötrə smetadan xaric olaraq üç milyon rubl buraxılması haqqında layihəyi-qanuniyyə» müzakirə edilmişdi (1, 855).

Sədr bildirmişdi ki, “Ermənistanda olan siyasi nümayəndəmiz bizə xəbər verir ki, erməni hökuməti öz qaçqınlarına kömək etdiyi halda sahibsiz qalan müsəlmanlara heç bir yardım göstərmir. O halda onlara müavinət və yardım etmək bizə borcdur” (1, 855). O göstərir ki, ya bu pulu vermək, ya da bu pulun dəyərində ərzaq alınıb göndərmək zəruridir.

Məsələ ilə bağlı ilk çıxış edənlərdən biri Bağırbəy Rzayev olmuşdur. O bildirir ki, 1918-ci ilin ortalarına qədər təkə İrəvan şəhərində 91 min nəfər müsəlman yaşamışdı. Onların çoxu oranı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Az sayda qayıdanları evlərini, əşyalarını dağılmış götürürlər. Əllərindəki pullarını da itirmişlər... Erməni hökuməti müsəlman qaçqınlara kömək etmir. Bu səbəbdən fəlakətli vəziyyətdə olan müsəlmanlar Azərbaycan Cümhuriyyətindən kömək gözləyir. O, sözünün sonunda bildirir ki, “... onlar heç bir zaman bizim bu yaxşılığımızı unutmayacaq və bizi həmişə yad edəcəklərdir (1, 856). Sonra çıxış edən Q.Qarabəyov İrəvanda müsəlmanlara qarşı edilən vəhşiliklərdən geniş danışaraq bildirir ki, bu hal «bizdə Azərbaycanda da baş vermişdir. Müsəlmanları ermənilər qırırdı. Yerlərindən çıxarırdılar, qəzalari boşaldıb özləri otururdular... Hər gün orada müsəlmanlar kəsilir, evləri dağılır. Ermənilər onların yerlərini zəbt edib, hətta onlara çörək də vermirlər” (1, 856). O, çıxışını yenidən Ermənistan ərazisindəki müsəlmanların ağır durumu ilə davam etdirib bildirir: “... Onları evlərindən çıxarıblar, yurdlarını dağıdıblar. Bunlara heç bir tərəfdən kömək olunmayıb. Erməni aclarına, erməni hökuməti tərəfindən və Amerika heyətindən güclü taxıl gətirib verilib. Amma oradakı

müsəlmanların hamısı başdan-başa ac, paltarsız qapıdan-qapıya dolanırlar... Yalnız İrəvanda birminə qədər müsəlman acı vardır ki, durub kəndlərindən uzaq yerlərə gedib dilənməyə halları yoxdur... İki mindən çox ölənlər var. 30 mindən çox oradan müsəlman qaçqınları vardır... buhalilə yaşamaq mümkün deyildir... şəhərdə hökumət nəzəri qarşısında, ingilis heyəti gözü qarşısında müsəlmanlara yaşamaq mümkün deyildir” (1, 857). Qarabəy İrəvan müsəlmanları tərəfindən ona göndərilən ərizələrə əsasən bildirirki, orada yaşayan müsəlmanlar nə gecə, nə də gündüz rahat gəzə, qonşu-qonşuya köməyə gedə bilmir, onları kütləvi şəkildə yaşadıqları kəndlərdən çıxarırlar. İrəvan və ətrafı aqlarla doludur. Onlar öz kəndlərinə qayıtmaq üçün kömək istəyir ki, “.... Gedib ot ilə, ələfiyyətilə yaşasınlar. Amma onları kəndə buraxmayıb deyirlərki, kənddə 45 ev varsa hamısı ermənilər ilə dolub, artıq müsəlman gələ bilməz... qəbiristanlığın daşlarını belə çıxarıb qəbiristanlığı dağıtmışlar. Məscidlərin qapısını, pəncərələrini çıxarıb aparıblar” (1, 857). O, Azərbaycanda erməni qaçqınlarına tam fərqli, humanitar münasibət bəslənməsindən bəhs edib söyləyir ki, bunun müqabilində İrəvandan olan qaçqınlara ciddi kömək lazımdır. Onlara “üç milyon deyil, yüz milyonda olsa azdır...Hətta lazım olsa müsəlmanlara öz qardaşlarını qurtarmaq üçün öz həyatlarını da verəcəklər” (1, 858).

Məsələ ilə bağlı geniş çıxış edən S.M.Qənizadə problemin həlli üçün başqa bir yol təklif edib. Bildirib ki, oradakı müsəlmanların tamamilə qırılıb məhv edilməməsi üçün onları “... lazım olsa oradan köçürüb Azərbaycanda sakin etmək lazımdır. Çünki məqsədləri müsəlmanları tamamilə qırmaqdır... 3 milyon ilə ümumən pul ilə çarə olmaz. Onların hüququna, namusuna təcavüz almağa son qoyulmasın təklif edirəm. Hərbi, siyasi və diplomatik yollar ilə qardaşlarımızın buraya köçürülməsinə təşəbbüs olunsun” (1, 859).

Bu çıxışdan sonra sədr sözü Himayədarlıq naziri Klenevskiyə verir.O, ümumən qaçqınlara, o cümlədən İrəvan qaçqınlarına bu iclasa qədər olan köməklərdən, çətinlik və problemlərdən geniş, ətraflı bəhs etmişdi. Sonra Hacı Hüseyn Əfəndiyev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Səmədağa Ağamalıoğlu, Hacı Kərim Saniyev, Musabəy Rəfiyev çıxış edib məsələyə öz münasibətlərini bildirirlər. Sonda sədr qanun layihəsini səsə qoyur və o bir səsə qəbul edilir.

Qeyd edək ki, parlament müntəzəm olaraq Himayəçilik Nazirliyinin hesabatını dinləyərək, görülən işlərə qiymət vermiş, yol verilmiş nöqsanlar kəskin tənqid edilmiş və vəziyyəti düzəltmək üçün, hətta lazım gələndə nazirliyin işçilərinin sayını və maaşlarını artırmaq haqqında qərar qəbul etmişdir. Məsələn, 16 oktyabr 1919-cu il tarixdə parlamentin 84-cü iclasının gündəliyinə “Azərbaycan ümuri-xeyriyyə nəzarətinin statusunu və maaşlarını artırmaq haqqında qanun layihəsi” salınmışdır (2, 258). Bu məsələ müzakirə olunarkən deputatlar qaçqınlara maddi yardım göstərməklə kifayətlənməyib onlara iş yerləri açılması məsələsini də qaldırmışlar.

Parlamentin stenoqrafik hesabatlarının öyrənilməsi göstərir ki, hökumətin bütün söylərinə baxmayaraq 1919-cu ilin II yarısında da Azərbaycana qaçqınların yeni dalğası gəlmişdir. Qaçqınlar Ermənistanla yanaşı, Qarsdan,

Dağıstandan və Gürcüstandan gəlmişlər.

Bu səbəbdən onlara yardım göstərmək üçün hökumətə əlavə vəsait lazım gəlmişdir. Məhz bunu nəzərə alaraq parlament 2 dekabr 1919-cu il tarixdə keçirdiyi 111-ci iclasında gündəliyə belə bir məsələ daxil etmişdir: “Qayət dərəcədə möhtac qaçqınların cümhuriyyətin məskun köylərində yerləşdirilməsi, onlara toxumluq tədarükü üçün smetadan xaric ümuri-xeyriyyə nəzarətində 21 milyon rubla buraxılması haqqında qanun layihəsi” (2, 662).

Parlament 1920-ci ildə 4 aya yaxın fəaliyyət göstərsə də, bu müddətdə özünün 13 iclasında qaçqınlar məsələsini müzakirə etmişdir. Cümhuriyyət parlamentinin belə iclaslarından biri 05 və 08 yanvar 1920-ci ildə keçirilmişdir (2, 696-700; 4, 169-176). Qeyd edək ki, 1920-ci ilin əvvəllərində problemin ciddiliyini nəzərə alaraq parlament hökumətin ixtiyarında olan 70 milyon manatın 21 milyonunu qaçqınlara ayırmışdır (2, 638). İclasda qeyd, edilmişdir ki, “Azərbaycanda 300 mindən artıq qaçqın var. Bunların hamısı Ermənistandan qaçıb gələnlərdir. Bunlar ümumiyyətlə iki yerə təqsim edilib, bir hissəsi kəndi yurdu-dağılıb, adamları qırılıb qaçan, əlsiz-ayaqsızlar, digər hissəsi də gələcək talandan və qətl-qarətdən qorxub qaçanlardır (2, 694).

Parlament iclaslarında deputatlar yardım ayrılması haqqında qərar qəbulu ilə kifayətlənməyib həmişə onun yerinə yetirilməsini də gündəmdə saxlamışdır. Azərbaycan parlamenti bütün çətinliklərə baxmayaraq Qarsdan, Dağıstandan gələn qaçqınlara (2, 819-842), Gürcüstanda zəlzələdən zərər çəkənlərə də maddi yardım ayrılması haqqında qərar qəbul etmişdir (II, 847; 875).

1920-ci ilin aprelində ermənilər yenidən əvvəlcədən Sovet Rusiyası və Ermənistanla planlaşdırıldığı kimi, milli ordunun əsas hissələrinin diqqətini və gücünü Şimaldan yayındırmaq məqsədilə Qarabağda qiyam qaldırmaqla yanaşı talanlara, basqınlara başladı. Azərbaycanın müstəqilliyi üçün ciddi təhlükə yarandı. Onlarla yaşayış məntəqəsi ermənilər tərəfindən yandırıldı, minlərlə adam öldürüldü, doğma ev-eşiyindən didərgin salındı. Parlament özünün 1 aprel 1920-ci il tarixindəki 137-ci iclasında bu məsələni - Qarabağ və oradan gələn qaçqınlar məsələsini geniş və hərtərəfli müzakirə etmiş, onun baş verməsinin səbəblərini qeyd etmiş, xəyanət mövqeyində duran adamların bir qisminin adları göstərilmişdir (2, 878-891). Məsələnin müzakirəsində çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə demişdir: “... Qarabağda Azərbaycan istiqlal və hüriyyətinin düşməni olan bir ünsür tərəfindən fəsad və üsyan qaldırılmışdır. Bu fəsad qarşısında hökumət və bütün məmləkət əmri vaqə qarşısında bulunaraq mübarizə edir. Burada digər bir sui-qəsdin şəriki, Qarabağda deyil, Bakının özündə, Azərbaycan mərkəzində böyük bir üsyan qaldırmaqda iştirak edən birisi, bir asi burada deyir ki, nə qədər siz biz asilər ilə uzlaşmamısınız, Qarabağ asiləri ilə mübarizə etmədiyəcəksiniz,... hökuməti, ümuri-idarəni biz asilərin əlinə verməlisiniz.

Əfəndilər! Üsyan çağırının adı Əliheydərmi olsun, ya Vartazarmı olsun, ikisi də asidir. Qarabağdamı və Bakıdamı çıxışda bulunsun, ikisi də birdir... Mən burada hər halda bir Azərbaycan Məclisi Məbusan üzvü deyil, bir Rusiya

vəkilinin, bir Rusiya agentinin sözünü eşidirəm” (2, 883).

Beləliklə, təhlillər göstərir ki, Cümhuriyyət dövründə fəaliyyət göstərən parlamentin stenoqrafik hesabatları da qaçqınlar problemini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar). I c., B.: Azərbaycan, 1998, 976 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920).Parlament. (Stenoqrafik hesabatlar). II c., B.: Azərbaycan, 1998, 992 s.
3. Əziz B. Erməni vəhşiliyini öyrənən yeni sənədlər // Tarix və onun problemləri, nəzər, elmi, metodik jurnal. Bakı, 2012, №2, s.60-63
4. Əziz B. Cümhuriyyət parlamenti və qaçqınlar məsələsi (1920-ci il 05-08 yanvar iclaslarını protokolları əsasında). Şərqdə ilk Demokratik Respublika. // Məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Əziz B. Parlament sənədləri qaçqınlar problemini öyrənən mənbə kimi (1918-1920) / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. I Beynəlxalq elmi konfrans. Materiallar. 03-08 may 2010.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРЛАМЕНТА АДР ПО УЛУЧШЕНИЮ ПОЛОЖЕНИЯ БЕЖЕНЦЕВ

А.А.РЗАЕВ, Б.О.АЗИЗ

РЕЗЮМЕ

Одной из важных проблем стоящей с первых дней после создания Республики, была проблема беженцев. Для решения этой проблемы сначала были созданы министерства попечительства и здравоохранения, а затем отдельно министерство попечительства. Парламент республики так же проделал большую работу для улучшения положения беженцев. На проведенных 145 заседаниях, в 57 обсуждалась проблема беженцев. На этих заседаниях широко и всесторонне обсуждались такие вопросы, как причины породившие данную проблему, пути улучшения условий беженцев, обеспечение их работой и жильем, а так же возвращение их на места постоянного проживания. После обсуждений принимались соответствующие решения, которые требовали от правительства в кратчайшие сроки принять незамедлительные меры к исправлению положения. Парламент периодически контролировал выполнение принятых им решений по этой проблеме.

Ключевые слова: Парламент, беженцы, зверства армян, министерство попечительства, обсуждение, совещание, решение.

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC'S PARLIAMENTARY ACTIVITY ON BETTERMENT OF REFUGEES' CONDITIONS

A.A.RZAYEV, B.O.AZIZ

SUMMARY

One of the important problems standing before the Republic from the first days of its establishment was the problem of refugees. For resolving the problem, first the ministries of patronage and health service and then ministry of patronage were established. Young Parliament of Azerbaijan performed great work for betterment of refugees' conditions. The problem of refugees was discussed at 57 out of 145 parliamentary meetings. These meetings widely and comprehensively discussed such questions as the reasons of the creation such problems, the ways of improving refugees' conditions, their employment and settlement and returning them to their permanent residence. After such discussions there were taken appropriate measures which demanded the government to take urgent measures to reform the situation. The Azerbaijani parliament periodically controlled the implementation of the decisions aimed at resolving the problem.

Key words: Parliament, refugees, Armenian cruelty, ministry of patronage, discussion, meeting, resolutions.

UOT 94/479.24**FƏTƏLİ XAN XOYSKİ****İ.X.ZEYNALOV, X.R.SƏFƏROVA***Bakı Dövlət Universiteti**Zeynalov_Ibrahim@hotmail.com*

Elmi məqalədə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizə aparan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri Fətəli xan Xoyskinin həyat və fəaliyyətindən, Cümhuriyyətin I, II və III hökumətinə başçılıq etməsi məsələlərindən bəhs olunur. Məqalədə onun hökumət rəhbəri kimi fəaliyyəti, dövlət, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində həyata keçirdiyi tədbirlər, qəbul etdiyi qərarlar şərh edilir. Həmçinin məqalədə F.Xoyskinin xarici və daxili siyasət sahəsindəki, hökumət rəhbərliyindən istefa verdikdən sonra da Azərbaycan istiqlalının qorunub saxlanmasına yönəlmiş fəaliyyəti də məqalədə əsas yer tutur. Məqalədə Fətəli xan Xoyskinin AXC- nin süqutu ərəfəsində və süqutundan sonrakı aqibəti də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: AXC, hökumət, baş nazir, müstəqillik, dövlət quruculuğu, xarici siyasət

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri də onun üç hökumətinə ən gərgin və mürəkkəb bir dövrdə rəhbərlik etmiş Fətəli xan Xoyskidir. O, 1875-ci il 25 noyabrda Şəkidə anadan olmuş və 1920-ci il 19 iyun tarixində Tiflis şəhərində daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Cümhuriyyət hökumətinin ən çətin dövrünün bütün ağırlıqlarını (1918-ci ilin 28 mayından 1919-cu ilin aprelinə qədər) bu şəxsiyyət öz çiyinlərində hiss etmişdi. 1919-cu ilin aprelində baş nazir vəzifəsindən istefa verdikdən sonra da o, fəal siyasi və dövlət vəzifələrindən uzaqlaşmamışdı. Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətləri arasında münasibət yığıncağında Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinə Fətəli xan Xoyski başçılıq etmişdi (1).

O, Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizə aparan görkəmli siyasi və dövlət xadimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından, banilərindən biridir. Əslən Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən olan Şəki xanı Cəfərqulu xanın nəslindən olan general-leytenant İsgəndər xan Xoyskinin oğludur. Fətəli xan Xoyski Gəncə (Yelizavetpol) klassik gimnaziyasını, 1897-ci ildə isə Moskva Universitetinin hüquq fakültəsini birinci dərəcəli diplomla bitirmişdir. Həmin ildən də Gəncə dairə məhkəməsində işə başlayır. Sonradan o, Kutaisi dairə və qəza məhkəmələrində, Zuqdidə məhkəməsində işləmişdir (2).

1901-ci ildə Fətəli xana titulyar müşavir rütbəsi verilir. Həmin ildə o, Suxumi Barışıq məhkəməsinə köməkçi vəzifəsinə keçirilir. 1903-cü ildə Fətəli xan Xoyski Yekaterinodar (Krasnodar) dairə məhkəməsi Yekaterinodar şəhəri birinci sahəsinin məhkəmə müstəntiqi vəzifəsinə irəli çəkilir.

1904-cü ildə kollej asessoru rütbəsi alan Xoyski həmin ildə də Yekaterinodar dairə məhkəməsi prokurorunun müavini təyin edilmiş və 1907-ci il fevralın 20-dək həmin vəzifədə çalışmışdır.

Fətəli xan Xoyskinin siyasi fəaliyyətə başlaması onun Gəncə quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilməsi ilə əlaqədardır. Fətəli xanın ali hüquq təhsilinə, çoxillik iş təcrübəsinə malik olması ona siyasi fəaliyyət üçün imkan verirdi. 103 gün fəaliyyət göstərmiş II Dövlət Duması 1907-ci il fevralın 20-də açılmışdır. Dumanın iclaslarında Qafqaz müsəlmanlarının mənafeyini müdafiə edən deputatlar arasında Xoyskinin təhsilinə, sinfi mövqeyinə görə öz xüsusi çəkisi və nüfuzu var idi (3).

O, II Dövlət Dumasının iclaslarında müzakirə edilən və Qafqaz müsəlmanlarının həyatı mənafeyi üçün əhəmiyyətli olan torpaq məsələsi üzrə müsəlman deputatları fraksiyası adından çar hökumətinin ucqarlardakı siyasətini tənqid edərək bildirmişdir ki, kəndlilər böyük qüvvədir, onlar dövlətə xidmət edirlər, torpaq məsələsi onlar üçün çox vacib məsələdir. Həmçinin Xoyski çar hökumətinin ucqarlarda yeritdiyi ayrı-seçkiliyi, torpaq məsələsini kəndli torpaq bankı əməliyyatı və köçürmə siyasəti ilə həll etmək cəhdini kəskin tənqid etmişdir. O, bundan əlavə, “torpaqların məcburi özgəninkiləşdirilməsi və onların əvəzinin ədalətli qiymətlə ödənilməsinə” tərəfdar çıxmışdır (4). Rusiyada milli və dini fərqlərə görə vətəndaşların siyasi və mülki hüquqlarını məhdudlaşdıran qanunların ləğvinə dair Dövlət Dumasına təqdim edilmiş qanun layihəsini imzalayan 173 deputatdan biri də Fətəli xan Xoyski olmuşdur. Təqdim olunan “həmin layihədə dinindən və milliyyətindən asılı olmayaraq vətəndaşların bütün hüquq məhdudiyyətlərinin ümumi qanunlardan çıxarılması zəruriliyi, Rusiyanın bütün vətəndaşlarına yaşayış yeri seçmək, başqa yerə köçmək, peşə seçmək azadlığı, dövlət və ictimai müəssisələrdə, idarələrdə və digər strukturlarda bərabər hüquqlar, şəxsiyyət toxunulmazlığı, söz, mətbuat, yığıncaq və birləşmək azadlığı, təhsil hüququ və s. verilməsi, təmin edilməsi məsələləri qoyulmuşdu”(5).

Fətəli xan torpaq məsələsində isə siniflər arasında barışdırıcı mövqeyini hiss etdirirdisə, Dumaya müraciəti imzalamaqla və həmin sənəddə əks olunmuş fikirlərlə şərik olmaqla, artıq öz mövqeyini dəqiqləşdirmiş, demokratik dəyərləri öz fəaliyyətində əsas götürən, islahatçı təfəkkürə malik bir şəxs kimi çıxış edirdi. Xoyskinin bu mövqeyi Qafqaz müsəlmanlarının Rusiya imperiyasında XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyəti və onun özünün şəxsi keyfiyyətləri ilə şərtlənirdi.

1917-ci ildə çar Rusiyasında baş verən fevral burjuva-demokratik inqilabından və çarizm üsul-idarəsinin devrilməsindən sonra Fətəli xanın fəaliyyətinin yeni ən coşğun, məhsuldar dövrü başlayır. 1917-1920-ci illərdə Xoyskinin

bacarıqlı siyasi xadim, hökumət rəhbəri (I, II və III hökumətlərin başçısı olmuş) və güclü dövlət xadimi kimi şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxır.

Fevral inqilabından sonra fəal siyasi fəaliyyətə qoşulan Xoyski siyasi hadisələrin axarına düşür. Bakıda yaradılmış Müsəlman Milli Şurası müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin üzvü seçilən Fətəli xan həmin ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanları qurultayının təşkilatçılarından və fəal iştirakçılarından olmuşdur.

1917-ci ilin oktyabrında Bakı Şəhər Dumasına seçkilərdə müsəlman bloku 10 mindən çox səs almış və bu bloku təmsil edən Fətəli xan Xoyski dumanın sədri seçilmişdi. Onun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Bakı Şəhər duması o dövrdə bolşevik Bakı Sovetinin yeganə rəqibi idi.

Sovetlər dövründə nəşr olunan məlumatlarda, sənədlərdə Fətəli xan Xoyski burjuva siyasi və dövlət xadimi, iri mülkədar Kadet partiyasının üzvü olması qeyd olunur.

II Dövlət Dumasının buraxılmasından sonra Yelizavetpola (Gəncəyə) qayıdan Fətəli xan 1907-ci ildən 1913-cü ilədək Yelizavetpol, 1913-cü ildən 1917-ci ilədək işə Bakı dairə məhkəmələrində andlı iclasçı və hüquq məsləhətçisi işləmişdir. 1913-cü ildə Bakıya köçən Fətəli xan şəhərin ictimai-mədəni həyatında, xeyriyyə cəmiyyətlərinin işində fəal iştirak etmişdir (6).

Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün 1917-ci il noyabrın 15-də Tiflisdə hökumət – Zaqafqaziya komissarlığı təşkil edildi. Komissarlığın tərkibi elan edildi. Gürcü, menşevik E.P.Gegeçori sədr, D.Donskoy daxili işlər və hərbi nazir, Fətəli xan Xoyski maarif naziri, Ş.Alekseyev ədliyyə naziri, Xudat bəy Məlik Aslanov yollar naziri, Xəlil bəy Xasməmmədov qanunlara nəzarət naziri, X.Koorçikyan maliyyə naziri təyin edildi (7).

1918-ci il fevralın 23-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı olan Zaqafqaziya seymi işə başladı. Seymə Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatlar daxil idi. Seymin Müsəlman fraksiyasına mənsub 44 deputatın arasında Fətəli xan Xoyski də var idi.

1918-ci ilin aprelində elan olunan Zaqafqaziya Federativ Respublikası hökumətində Xoyski xalq maarifi naziri vəzifəsini tuturdu. Məhz bu vəzifəsində olarkən Fətəli xan Tiflisdə yaradılması qərarlaşdırılan Avropa tipli universitetin Bakıda açılması təklifini irəli sürmüşdü və sonralar bu işin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdı.

Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elanı və yeni hökumətin yaradılması regiona nə daxili, nə də xarici siyasət sahəsində heç bir yenilik gətirmədi. Zaqafqaziya Komissarlığında, sonra da nazirliklərində fəaliyyət göstərən hər üç Cənubi Qafqaz millətinin nümayəndələri mənafə müxtəlifliyi üzündən vahid mövqedə birləşə bilmədilər. Belə bir şəraitdə gürcü nümayəndələri Zaqafqaziya federasiyasından çıxıb öz istiqlaliliyyətlərini elan etmək qərarına gəldilər (26 may 1918-ci il) (8).

1918-ci il mayın 27-də Seymin azərbaycanlı deputatları fəvqəladə iclas keçirərək, özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan etdilər. Azərbaycanın idarəsini

öz üzərinə götürən Milli Şura mayın 28-də keçmiş Qafqaz canişininin iqamətgahında keçirilən birinci iclasında qızğın müzakirələrdən sonra Cənubi Qafqazın cənub-şərqində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və istiqlal bəyannaməsinin qəbul olunması haqqında qərar qəbul olundu. Azərbaycan Milli Şurasının üzvü Fətəli xan Xoyski yekdilliklə Azərbaycan hökumətinin sədri seçildi və ona AXC-nin ilk hökumətini təşkil etmək tapşırıldı. Xoyski elə həmin iclasda öz hökumətinin tərkibini elan etdi. Bu Hökumətdə Fətəli xan Xoyski baş nazir (rəisi-vüzəra) vəzifəsi ilə yanaşı, daxili işlər naziri vəzifəsini də tutdu.

Fətəli xanın AXC-nin elan olunması, Azərbaycanın istiqlalı məsələsində tutduğu mövqeyi onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. 1918-ci il mayın 25-də Seymin axşam iclasında gürcü bölməsi adından M.Sereteli çıxış edərək Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək fikrində olduklarını bildirmişdi. Seretelinin ardınca Çxeidze çıxış edib Gürcüstanın Seymdən çıxdığını bildirmişdi. Sonra Fətəli xan Xoyski söz alıb bildirmişdi: “Zaqafqaziya xalqları ümumi mənafeələrinə görə bir-birləri ilə elə sıx bağlıdırlar ki, onların ayrılması asan olmayacaqdır. Əgər ayrılmaq gürcü xalqının iradəsidirsə, bizim ona mane olmağa heç bir haqqımız yoxdur. Əlbəttə, belə bir şəraitdə Azərbaycan türklərinə də müvafiq qərar qəbul etməkdən başqa bir yol qalmır”.

Hələ də sovetlər dövrünün təsirindən yaxa qurtara bilməyən bəzi müəlliflər Fətəli xanın Seymin sonuncu iclasındakı çıxışını təhrif etməyə çalışaraq qeyd edirlər ki, bir çox ziyalılar, siyasi xadimlər kimi Fətəli xan da Azərbaycanın müstəqilliyini çarəsiz olaraq qəbul etməli olmuşdu. Bunu onun Seymdəki çıxışı sübut edir. Daha sonra bir qrup ziyalılar qeyd edirlər ki, Fətəli xanın fəaliyyətinin bəzi məqamları da göstərir ki, o, Azərbaycanın müstəqilliyini qarşıya məqsəd kimi qoyaraq bu istiqamətdə mübarizə aparmamışdı. Bunu onun sosial mövqeyi, işlədiyi müxtəlif vəzifələr, hadisələr qarşısında tərəddüdü, Rusiyaya münasibəti və s. kimi amillərlə izah etmək olar.

İstiqlal aktının qəbul edildiyi Milli Şuranın elə həmin iclasında ilk Azərbaycan hökumətini təşkil etmək tapşırığı almış Fətəli xan Xoyski Müvəqqəti hökumətin tərkibini elan etdi.

Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar təşkilati tədbirləri həyata keçirdikdən və onu bütün dünyaya bəyan etdikdən (30 may 1918-ci il) sonra, Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan hökuməti fəaliyyətini bilavasitə öz ölkəsi ərazisində həyata keçirmək məqsədilə 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü.

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətində təşkil olunmuş 5 Nazirlər Şurasından 3-nün sədri olub. Həmçinin ilk yaranan Nazirlər Şurasında, həm də daxili işlər naziri, 2-ci Nazirlər Şurası dövründə ədliyyə naziri, 3-cü nazirlər kabinetində xarici işlər naziri vəzifələrini də icra etmişdi (9). Nazirlər Şurasının sədri olduğu dövrdə o, bir sıra mühüm dövlət, sosial, iqtisadi və mədəni quruculuq tədbirlərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Hökumət Gəncəyə köçdükdən sonra Nuru Paşanın hökumətə etimadsızlığı,

hökumət böhranı səbəbindən və hökumətin burada mürəkkəb daxili və xarici çətinliklərlə üzləşməsi şəraitində Fətəli xan Xoyski istefa verir. General Nuru Paşanın müstəqil dövlətin daxili işlərinə qarışaraq, Fətəli xanın başçılıq etdiyi kabinetə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi. Lakin hökumət böhranının aradan qaldırılması mümkün oldu və Milli Şura Hökumətin təşkilini yenidən ona tapşırıldı. Müxtəlif partiyaların nümayəndələrindən təşkil olunmuş yeni hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə yanaşı ədliyyə naziri vəzifəsini də tutdu. Bu, Xoyskiyə böyük etimad idi. Yeni hökumət proqramı ilə çıxış edən Fətəli xan bildirdi ki, Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə onun Hökumətinin başlıca vəzifəsi olacaqdır (10).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətindən sonra Milli Şura və Hökumət 1918-ci ilin iyunun 16-da Gəncəyə köçdü (11). Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il 17 iyun tarixli iclasında özünün buraxılması, bütün qanunvericilik və icra hakimiyyətinin Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin əlində cəmləşdirilməsi haqqında iki mühüm qətnamə qəbul etdi. Milli Şuranın buraxılması haqqındakı birinci sənəddə göstərilirdi ki, həm daxili, həm də xarici siyasət sahəsində Azərbaycanda yaranmış ağır vəziyyəti nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Şurası bütün hakimiyyəti Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılmış Hökumətə həvalə edir və ona tapşırır ki, öz hakimiyyətini qısa müddətdə çağırılacaq Müəssislər Məclisindən başqa heç kimə güzəştə getməsin.

Milli Şuranın qəbul etdiyi ikinci sənəddə isə yeni təşkil olunan Hökumətin hüquq və vəzifələrindən bəhs edilirdi. Bu sənəddə qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Hökuməti Azərbaycanın istiqlaliyyətini və siyasi azadlıqları ləğv edə bilməz. Qalan məsələlərdə Hökumətə bütün hüquqlardan istifadə etmək səlahiyyəti verilir. Fətəli xan altı aydan gec olmayaraq Müəssislər Məclisini çağırmalı idi. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk addımlarını atmağa başladığı son dərəcə ağır daxili və beynəlxalq şəraitdə qanunverici və icra hakimiyyətinin əsas ağırlığı Fətəli xanın üzərinə düşdü. Gəncədə fəaliyyətə başlayan II Hökumət dövlət quruculuğu işini genişləndirdi. Yaranmış ağır, mürəkkəb şəraitdə Hökumət, ilk növbədə, dövlət idarəetmə aparatının təşkili işini davam etdirdi, başlıca diqqət Nazirlər Şurasının və ayrı-ayrı nazirliklərin idarə aparatının yaradılmasına yönəldi.

Fətəli xan Xoyski hökumətinin Gəncədə ilk tədbiri iyunun 19-da bütün Azərbaycan ərazisində hərbi vəziyyətin elan edilməsi oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini müdafiə edəcək ordunun yaradılması işinə başlandı və avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qanun qəbul edildi. Qəbul olunmuş qanuna müvafiq olaraq, 19 yaşına çatmış vətəndaşlar ordu sıralarına çağırıldı (12). Xoyski hökuməti iyunun 27-də (1918) Azərbaycan (türk) dilini Azərbaycan Dövlətinin dövlət dili elan etmiş, iyulun 15-də daşnakların Azərbaycan əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı vəhşiliklərini aşkara çıxarmaq məqsəsilə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaratmış, avqustun 30-da Gəncənin və Cəbrayıl qəzasının tarixi adlarını özlərinə qaytarmışdı. Xoyski hökuməti istər

Gəncə, istərsə də Bakıya köçdükdən sonra da çox çətin, mürəkkəb bir şəraitdə fəaliyyət göstərirdi. Fətəli xanın fəaliyyəti haqqında Üzeyir bəy Hacıbəyli yazırdı: “Yeni vücuda gəlmiş Azərbaycan hökumətinin birinci rəisi-vüzərası olmaqla Azərbaycan tarixində mühüm mövqə tutmuş Fətəli xan həzrətləri bu yeni dövlətin vəziyyətini taxta paralarından əmələ gəlmiş bir gəmiyə bənzədir ki, bu kimi fırtınalı bir gündə dərya üzərində hər saat, hər an dağa-daşa çırpılıb dağıla bilmək təhlükəsi qarşısında qalmış, bütün ümidini gəmiçinin istedad və məharətinə bağlamışdır... Bu zəif gəmini bu fırtınalı gündə bu dağın, bu daşın arasından salamat keçirmək və sahili-nicata çıxarmaq kimi çətinliyi Fətəli xan həzrətləri öz boynuna götürməyi qəbul etdi və gəmisini kamali-ehtiyat və ehtimal ilə sahili-nicata çıxarmaqda, fırtına sakit olana qədər dağa və daşa vurmayıb bunların arasından keçirməkdə böyük ustalığ və məharət göstərdi”.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı türk və Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad olundu, sentyabrın 17-də AXC hökuməti Bakıya köçdü. Bakının daşnaklardan, eser-mənşevik qüvvələrindən ibarət olan və ingilislərə arxalanan mürtəce “Sentrokaspi Diktaturası”nın ağalığından qurtulması ilə əlaqədar olaraq alovlu nitq söyləyən Fətəli xan baş vermiş hadisələri qiymətləndirərək deyirdi: “Bizim də yaşamaq, azad yaşamaq haqqımız var. Nə zirehli maşın, hidroplan, kanonerka, tikanlı məftil, mina və digər texniki qurğular, nə inqilislər və onların əlaltıları, nə də ümumiyyətlə hər hansı bir qüvvə tarixin təbii gedişini dayandıra bildi, onların əlillik orduya və texnikaya malik olmasına baxmayaraq, kiçik qüvvənin həmləsinə tab gətirməyib Bakını tərk etmələri öz rifahı və səadətini başqasının fəlakəti və bədbəxtliyi üzərində qurmağa çalışanlar üçün ibrət dərsi olmalıdır”.

1918-ci il avqustun 23-də Fətəli xan Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubda qeyd edirdi: “Nuru Paşanın siyasəti bizim daxili işlərimizə getdikcə daha çox qarışmağa meyl edir” (14).

Bir həftədən sonra Fətəli xan Xoyski bu barədə Azərbaycan hökumətinin tələblərini ifadə edərək yazırdı: “Bütün üsul-idarə Azərbaycan hökumətinin əlində cəmləşməlidir, türk hərbi hissələri isə özünün bütün arzu və tələblərini hökumətə yönəltməli və onun vasitəsilə həyata keçirməlidir və hazırda baş verdiyi kimi, bilavasitə idarəetmə işlərinə qarışmamalıdır” (15).

F.X.Xoyski Nuru Paşaya müraciətdə də Azərbaycan qəzalarında ikihakimiyyətliliyin müşahidə olunduğunu, “son zamanlar Osmanlı imperiyasının hərbi qulluqçularının Azərbaycanın daxili idarəetmə işlərinə qarışması və Azərbaycan hökumət orqanları ilə tamamilə hesablaşmaması hallarının getdikcə artdığını” diqqət mərkəzinə çəkmişdi (16).

Bakıya köçdükdən sonra Xoyski Hökuməti ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində çox mühüm və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Xoyski Hökumətinin ən mühüm tədbirlərindən biri parlamentin çağırılması işinin təşkili üçün komissiyanın yaradılması oldu. 1918-ci il noyabrın 9-da Xoyskinin məruzəsi əsasında Hökumət Azərbaycanın üçrəngli bayrağını qəbul etdi. Noyabrın 19-da isə Milli Şura Azərbaycan Parlamentinin

yaradılması haqqında Xoyski Hökumətinin qanun layihəsini bəyəndi.

1918-ci il noyabrın 10-da F.X.Xoyski və xarici işlər naziri vəzifəsini icra edən Adil xan Ziyadxanlı ABŞ-ın prezidenti V.Vilsona teleqramla müraciət edərək ondan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün kömək göstərməsini xahiş etdilər. Teleqramda deyilirdi: “Avropanın böyük dövlətlərinə müraciət etməzdən əvvəl, Azərbaycan xalqı və hökuməti əzilən kiçik xalqların müdafiəçisi kimi Sizin humanist şəxsiyyətinizə müraciət edib yardım almağa və tanınmağa ümid bəsləyir” (17).

Bu zaman Xoyski 1918-ci il noyabrın 16-da V.M.Tomsona məktubla müraciət edərək ingilis qoşunlarının Bakıya girməsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərəzi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi (18).

Azərbaycan parlamentinin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. Xoyski iclasda Hökumətin fəaliyyəti barədə hesabat verdi. Hesabatda qeyd edilirdi ki, “Bu altı ay müddətində ki, hökumət idarə etmişdir, siz görürsünüz ki, çox şeylər təzə təşkil olubdur. Daxildə hərc-mərcdən başqa bir şey yox idi. Hətta polis də yox idi. Ona görə hamıdan artıq polis işlərinə diqqət etdik. İndi allaha şükür olsun ki, Azərbaycanın hər yerində, lazımı qədər olmasa da, xalqın malını, canını müdafiə edəcək təşkilatımız var... Əgər burasını nəzərə alsanız görürsünüz ki, nə qədər zəhmət lazım idi. Dəmir yolları işləmirdi, dağıdılmışdı, vaqon yox idi... Lakin nə qədər olsa, allaha şükür yaz, qış dəmir yolları düzəlib idarə olunur. Teleqraf yox idi, bir kağız göndərmək mümkün deyil idi. Vacib məsələlərdən biri də maliyyat məsələsi idi ki, onsuz işləmək mümkün deyil idi. Hökumət bir zamanda təşkil olundu ki, Batum nüməyəndələrinə pul göndərmək lazım olduğu halda, on min manat toplayıb Tiflisdən borc axtarıldı. Zira hürriyyət, ədalət və əxvət bayrağı daşıyan firqələr Bakını əlimizdən almış idi, bizi paytaxtsız buraxmış idi. Azərbaycan köksü, paytaxtının sahibi olan müsəlman milləti qətlə edilmiş idilər. Başbilənlər Dağıstan, İran və Turana dağılmış idilər. Şəhərdə bir kişi yox idi ki, bunları bir yerə toplansın, bir iş görsün, böylə olan surətdə bu məsələdən başqasına artıq əhəmiyyət vermək olurmu idi?” (19) Həmçinin hesabatında Fətəli xan Xoyski Hökumətin digər sahələrdə də - ədliyyə idarəsinin yaradılması zəruriliyindən, məktəblərin milliləşdirilməsindən, yeni məktəblərin açılmasından və digər bir sıra məsələlərin həll edildiyindən bəhs etdi. Sonda Xoyski bildirdi ki, “Hələ çox şey edə bilməmişik, amma bunu cürətlə deyə bilərəm ki, hökumətin nöqsanları ilə bərabər, yol göstərən işıqlı ulduzu bu şüar olmuşdur: Millətin Hüququ, İstiqlalı, Hürriyyəti!”. Maraqlı odur ki, Xoyski çıxışının sonunda istefasını qəbul etməyi Parlamentdən xahiş etdi. Parlament Hökumətin istefasını qəbul edərək, onun təşkilini yenidən Xoyskiyə tapşırırdı. Fətəli xan Hökuməti yenidən təşkil edərək, dekabrın 26-da Hökumətin proqramı və tərkibi barədə Parlamentdə çıxış etdi. Gərgin müzakirələrdən sonra Parlament Xoyski hökumətinin proqramını bəyəndi və onun yeni üzvlərinə etimad göstərdi. Bu Hökumətdə Xoyski baş nazir vəzifəsi ilə bərabər, xarici işlər naziri vəzifəsini də tutdu. Hökumət fəaliyyəti

yətinin ilk aylarından çox ciddi müxalif qüvvələrlə qarşılaşdı. Onlardan, xüsusilə “İttihad”, “Əhrar” və sosialistlər Xoyski Hökumətini fəaliyyətsizliklə ittiham etdilər. Bu zaman əksinə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Xoyski Hökumətini müdafiə edərək bildirmişdir ki, Hökumət “bir az müddətdə nə mümkünürsə etmişdir”. Parlamentin 1919-cu il fevralın 5-də keçirilən iclasında Hökumət yenidən kəskin tənqiddə məruz qaldı. Fətəli xan olunan kəskin tənqidlərə cavab olaraq bildirdi ki, “Mən birinci bəyanatımda demişdim ki, belə ağır bir zamanda heç kəs cəsarət edib Hökuməti ələ ala bilməz. Sizin sidqi-dil ilə hökumətin arxasında durub kömək edəcəyinizə ümid oluruq... Əgər görsəm ki, hökumətə sədaqət yoxdur, bir dəqiqə də hökumət başında durmaram... Bir var sorğu ilə hökumətə kömək edilsin, onun nəzərindən qaçanlar yada salınsın, heç vaxt hökumət belə sorğudan inciməz. Amma bir də var zəhərli, bədxahlıq sorğusu... Bu hökumətə badalaq vurmaq deməkdir. Bu müqəssirlər skamyasıdır ki, hərə gəlib bir söz desin, bir ləkə yapışdırırsın? Hətta ixtiyarımız da yoxdur ki, onlardan bir qədər ehtiramlı davranmağı tələb edək” (20). Sonra çıxışına davam edən Xoyski, bədxahlara üzünü tutaraq söylədi: “Siz bunu bilməlisiniz ki, Azərbaycanın istiqlalı hər dəqiqə təhlükəlidir. Bilirsiniz, indi elə vaxtdır ki, nəinki biz və siz, hətta elə əhval çıxıb bilər ki, Azərbaycan belə qalmaz, istiqlalımız gedər. Belə mümkün zamanda hökumət işlərini Tağıyev fabrikasının bezi ilə ölçmək olmaz”.

Müxalifətçi partiyaların və fraksiyaların Xoyski Hökumətinə qarşı yaratdığı dözülməz vəziyyətlə əlaqədar olaraq 1919-cu il fevralın 25-də Hökumət yenidən istefa verdi. İstefa qəbul olundu, amma yeni hökumət qəbul olunana qədər Xoyski Hökumətindən fəaliyyətini davam etdirməsi xahiş olundu. 1919-cu il martın 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə IV Hökumət təşkil olundu. Onu da qeyd edək ki, son dərəcə mürəkkəb, çətin bir şəraitdə təcrübəli dövlət xadimi Fətəli xan Xoyskinin istefa verməyə məcbur olması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratına pis təsir göstərdi. İstefa versə də Fətəli xan səriştəli bir dövlət xadimi kimi, Parlamentin üzvü kimi fəaliyyətini davam etdirdi və çox mühüm, əhəmiyyətli bir sıra iqtisadi, siyasi və maliyyə məsələlərinin həllində fəal iştirak etmişdir. Həmçinin Azərbaycanla Ermənistan arasında mübahisəli ərazi məsələlərini araşdırmaq üçün yaradılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri təyin olunmuşdu.

Hələ 1918-ci il mayın 29-da İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi yalnız Fətəli xanın yox, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin ittiham olunduğu hadisədir. Mayın 29-da Milli Şuranın iclasında erməni milli şurası ilə danışıqlar barədə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski məlumat vermiş və göstərmişdir ki, Ermənistan Federasiyası yaratmaqdan ötrü onlara siyasi mərkəz lazımdır. Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra belə bir siyasi mərkəz yalnız İrəvan şəhəri ola bilər, ona görə də bu şəhərin ermənilərə güzəştə gedilməsi labüddür. Yeni yaranan, öz istiqlalını yenidən əldə etmiş dövlət öz ərazisini müdafiə edə bilmədi. Bunun səbəbi mübahisəlidir. Lakin bir həqiqət məlumdur ki, hələ Batum müqaviləsi imza-

lanmamışdı. Bununla yanaşı sənəddə göstərilən səbəblərə, yəni “Aleksandropol türklər tərəfindən tutulub”, “ermənilərə siyasi mərkəz lazımdır”, “belə mərkəz ancaq İrəvan şəhəri ola bilər” və s. kimi deyimlərə heç cür haqq qazandırmaq olmaz. Batumda olan Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqlar aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan Aleksandropol quberniyası hüduqlarında erməni kantonunun yaradılmasına razıdır, İrəvan şəhəri bu şərtlə ermənilərə güzəştə gedilir ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsi olan Qarabağa olan iddialarında imtina edirlər. Azərbaycan nümayəndələri Türkiyə ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasına yardım göstərəcəklərini vəd etdilər (21). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Osmanlı dövlətinin regiona təsirinin artırılması şəraitində İrəvanı ermənilərə güzəştə getməmək olardı. Onu da qeyd edək ki, İrəvanın güzəştə gedilməsi ilə bağlı qoyulan şərt, yəni Qarabağa iddia etmək qeyri-məntiqlidir. Çünki, hər iki ərazi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. Həmçinin regionda Osmanlı təsirinin artması şəraitində güzəştə lüzum yox idi. Qeyd edək ki, həmin qərar verilirəkən Milli Şurada Ermənistanla konfederasiya ehtimalı da nəzərə alınmışdı. Burada da maraqlı Milli Şuranın qərarı yox, Fətəli xan Xoyskinin bir azərbaycanlı, hökumət başçısı, siyasi və dövlət xadimi kimi mövqeyinin qeyri-qənaətbəxş olması idi. 1918-ci ilin 20 dekabrında Fətəli xan Xoyski parlamentdə, Qarabağ və Zəngəzurda Andranikin başçılıq etdiyi erməni quldurlarının hərəkətləri haqqında məlumat verərəkən də, hələ erməni riyakarlığını lazımlıca anlamalı idi.

Digər tərəfdən onu da qeyd etməliyik ki, Fətəli xan Xoyskinin dövründə Azərbaycan ordusu erməni quldurlarını Əsgəranda, Şuşa qəzasından və Zəngəzurun çox hissəsindən qovub çıxarmışdı. Lakin türk ordusunun çıxıb getməsi və ingilislərin Azərbaycana gəlməsi vəziyyəti dəyişmişdi və ermənilər yenidən fəallaşmışdılar.

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Mudros barışıqının şərtlərinə əsasən Bakıya daxil oldular. Erməni və rus Milli Şuralarının cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, general Tomson Bakıdakı vəziyyətlə tanış olduqdan sonra elan etmişdi ki, Britaniya komandanlığı Azərbaycan hökuməti və onun baş nazirinə böyük hörmət bəsləyir, Fətəli xan Xoyski “Bakıda ən bacarıqlı adamların biridir” və yeni koalisiya hökumət təşkil olunana qədər onun başçılıq etdiyi hökumət ölkədə yeganə təsirli hökumət olaraq qalır. Əlbəttə, Tomsonun bu münasibəti Bakıda Azərbaycan hökumətinin erməni və rus Milli Şuralarından daha nüfuzlu, güclü olması, hökumətin Bakıya köçdükdən sonra yaratdığı qayda-qanunla və Xoyskinin şəxsi keyfiyyətləri ilə əlaqədar idi.

Fətəli xan 7 dekabr 1918-ci ildə hökumətin fəaliyyəti haqqında hesabat və istefa haqqında bəyanatında bildirirdi: “İngilislər ən qədim mədəni və hüquq muxtariyyəti müdafiə edən bir millətdir. İngilislərin hakimiyyəti altında hamıdan çox müsəlman var. Onlar ingilislərlə çiyin-çiyinə dava edirdilər. Burası göstərir ki, ingilislər onların hüququna təcavüz etməyir, özlərindən incitməyirlər. Bizimlə də onlar arasında heç bir inciklik ola bilməz. Bizim rizamız ilə

müttəfiqlər gəldilər. Şimdi görürsünüz ki, heç bir zərər də olmadı və hüququmuzu əlimizdən almaq istəməmişlər. Millətin haqq və hüququ, havadarı olan daxili işlərimizə əsla əl uzatmırlar. Bunlar elə millətdirlər ki, onlardan bir təhlükə baş verməz” (22). Xoyskinin ingilislərə belə münasibəti həmin dövrdəki beynəlxalq şərait və onların Xoyski hökumətinə münasibətilə şərtlənirdi.

1919-cu ilin dekabrında Nəsim bəy Yusifbəylinin təşkil etdiyi V Hökumətin tərkibində Xoyski xarici işlər naziri vəzifəsini tutdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Sovet Rusiyası tərəfindən tanınmasına çalışan Xoyski bununla əlaqədar Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) xalq xarici işlər komissarı G.V.Çiçerinə dəfələrlə notalar göndərmiş, Azərbaycanın istəyinə məhəl qoymayan Rusiya xarici işlər komissarının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini Denikinə qarşı mübarizəyə cəlb etmək barədə məkirli planını cəsarətlə rədd etmişdi. Çiçerinə cavabında Xoyski bildirirdi ki, Azərbaycan hökuməti sovet Rusiyasının Denikinlə mübarizəsinə rus xalqının daxili işi kimi baxır və ona qarışmağı yolverilməz hesab edir (23).

Fətəli xan Xoyski Azərbaycan Cümhuriyyətinin ilk Hökumət başçısı kimi Azərbaycan istiqlalının elanı barədə dünya dövlətlərinə ünvanlanan radioteleqramı imzalamış, V Hökumətin xarici işlər naziri olarkən isə istiqlalın Paris Sülh Konfransı tərəfindən tanınması haqqında Parlamentdə məlumat vermişdi. Parlamentin bu məsələyə həsr olunmuş 1920-ci il 14 yanvar tarixli təntənəli iclasındakı çıxışında Fətəli xan Xoyski demişdi: “... Bu xəbər bizdən ötrü böyük bayramdır. Bu yalnız bizim üçün deyil, ümumi türk milləti və ümumi türk aləmi üçün böyük bir bayramdır. Böylə bir günü dərk etmək üçün qeyri millətlər on illər ilə çalışmışlar. Biz isə onu az müddətdə, bir il yarım içərisində qazandıq. Böylə az müddətdə istiqlaliyyətini alan bir millətin onu möhkəm saxlayacağına əminəm.

Bugünkü bayram münasibətilə Sizi Hökumətin tərəfindən təbrik edirəm. Özümü artıq dərəcədə xoşbəxt hesab edirəm ki, istiqlaliyyətimizi elan edən zaman da hökumət başında mən idim. Və indi də təsdiqini sizə mən elan edirəm”.

Lakin çox təəssüf ki, müxtəlif səbəblərdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. 1920-ci il aprelin ortalarında XI Qırmızı Ordu Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrini məğlub edərək, AXC-nin şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı. Aprelin 15-də Xoyski Hökumət adından Sovet Rusiyası Hökumətinə nota göndərsə də, nota cavabsız qaldı və aprelin 27-də XI Qırmızı Ordu beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, Azərbaycanın sərhədlərini keçdi və Bakı istiqamətində hücum əməliyyatı başladı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal olundu. İşğaldan sonra Tiflisə müraciət etməyə məcbur olan Fətəli xan Xoyski iyunun 19-da (1920) orada “Daşnaksutyun”un maddəli erməni terroçusu tərəfindən qətlə yetirildi (24). Fətəli xan həmvətəni M.F.Axundzadənin dəfn olunduğu Azərbaycan qəbiristanlığında dəfn olundu.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Fətəli xan Xoyskinin Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1995-ci il 18 dekabr tarixli sərəncamı ilə Fətəli xan Xoyskinin anadan

olmasının 120 illiyinin təntənəli şəkildə qeyd olunması üçün geniş heyətdə təşkilat komissiyası yaradılmışdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Tiflisdə Fətəli xan Xoyskinin məzarı üzərində xatirə abidəsi ucaldılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədəki bütün siyasi partiyaları, milli azlıqları, ictimai-siyasi təşkilatları öz strukturlarında təmsil etdirən və mili şüur və demokratik hərəkatın inkişafında ən yüksək nəticə idi. Həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması XIX əsrin son rübü-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş milli demokratik, milli azadlıq hərəkatlarının, ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrin məntiqi nəticəsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayev A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilk mənbələrdə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi sessiya. Materiallar. Bakı, 2003, s. 21.
2. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 53, Bakı, 1998, s. 75-80.
3. Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с. 157-160.
4. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 53, Bakı, 1998, s. 80-85.
5. Сеидзаде Д. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991, с. 167-168.
6. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998, s. 97.
7. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 24.
8. Qasımov M. AXC Xarici İşlər Nazirliyinin şəxsi heyəti. Bakı, 2002.
9. Qasımlı M., Hüseynova E. Azərbaycan xarici işlər nazirləri. Bakı, 2003.
10. ASE. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 29.
11. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild, Bakı, 2001, s. 326.
12. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 73, Bakı, 1998, s. 113.
13. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (ARMDA), fond 82, siy. 2, iş 28, v. 1a.
14. ARMDA, fond 970, siy. 3, iş 7, v. 22.
15. ARMDA, fond 894, siy. 10, iş 47, v. 1.
16. ARMDA, fond 894, siy. 10, iş 47, v. 1.
17. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V cild, Bakı, 2001, səh. 337-338.
18. "Азербайджан", 18 ноября 1918 г.
19. ARPIİSSA, f. 277, siy. 3, iş 17, v. 1-3.
20. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 68, Bakı, 1998, s. 109.
21. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993, s. 89-90.
22. Fətəli xan Xoyski: həyat və fəaliyyəti (sənəd və materiallar). Sənəd № 73, Bakı, 1998, s. 117.
23. ARPIİSSA, f. 247, siy. 2, iş 18, v. 1-14.
24. ASE. İki cildə, II cild. Bakı, 2005, s. 28.

ФАТАЛИ ХАН ХОЙСКИЙ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ, Х.Р.САФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с руководством Фатали хана Хойского правительственными кабинетами АДР и его жизни, деятельности и борьбы за реализации независимости Азербайджана.

В статье также на основе новых документов и научного материала рассматривается руководящая роль Фатали хана Хойского в должности премьер министра Азербайджана в реализации мероприятий государственного, социально-экономического и культурного строительства в АДР.

В статье также рассматривается деятельность Фатали Хана Хойского в должности министров последних правительственных кабинетов АДР его неустанная борьба за сохранения суверенитета Азербайджана. В конце статьи излагается материал о дальнейшей судьбе Фатали хана Хойского накануне, и после падения АДР.

Ключевые слова: АДР, правительство, премьер министр, независимость, государственное строительство, внешняя политика

FATALI KHAN KHOYSKY'S

I.Kh.ZEYNALOV, Kh.R.SAFAROVA

SUMMARY

The article examines the questions concerning Fatali Khan Khoysky's leadership at the I, II and III government offices of the Azerbaijan Democratic Republic and his life and activity in the struggle for the realization of Azerbaijan's independence.

The article analyzes his activity as the leader of the government, his deeds in the fields of statehood, as well as social-economic and cultural establishment of the ADR.

The paper highlights Fatali Khan Khoysky's role in the domestic and foreign policy of the Republic, as well as in the preservation of Azerbaijan's sovereignty even after he resigned.

Key words: ADR, government, prime minister, independence, statehood, foreign policy

UOT 94/479.24

**M.Ə.RƏSULZADƏNİN TARİXƏ BAXIŞI:
AZƏRBAYCAN MİLLİ ŞÜURUNUN QATLARINDA RUSİYA İŞĞALI**

E.B.MURADƏLİYEVƏ
elmiraurad1950@gmail.com

Çarlıq Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını milli qırğın hesabına işğal etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri bir neçə əsərində açıqlanır: "Kafkasya türkləri", "İran türkləri", "Əsrimizin Səyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan tarixi".

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, milli özünüdərək, rus işğalı, müsəlman ruhaniliyi, milliyasi bərabərsizlik

Başa çatmış XX yüzilliyə nəzər salarkən görürük ki, bu yüzili fərqləndirən ən böyük əlamətlərdən biri dağılan imperatorluqların üzərində yeni müstəqil milli dövlətlərin doğulmasıdır.

Artıq XX yüzilliyin başlanğıcında Rus imperatorluğunun dağılması Türk və Müsəlman dünyasında ilk olaraq Cümhuriyyət elan olunması ilə başa çatdı. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyəti idi. 23 ay yaşamış Cümhuriyyət Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində mühüm hadisə oldu. Azərbaycan Cümhuriyyətini yaradan şəxslər, başda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla, Azərbaycan türklərinin şərəfini xilas etdilər.

Bu tezisi əsaslandırmaq üçün yalnız bir faktı gətirmək kifayətdir: rus işğalı nəticəsində nəinki xalqın soyadı inkar edildi, həmçinin ölkənin adının "Azərbaycan" məfhumunun rəsmi dövlət sənədlərində işlənməsi ləğv olundu və sonralar isə xəritələrdən də silindi. Bu vaxtdan Rusiyanın rəsmi sənədlərində, o cümlədən Rusiya və İran arasında bağlanmış Gülistan (1813) və Türkmənçay (1828) barışmalarında (1) Qafqaz Azərbaycanının adı yox, keçmiş xanlıqların adları qeyd olunmuşdur. Yalnız 28 may 1918-ci il Azərbaycan adı dövlət anlayışı kimi Cümhuriyyəti tərəfindən təsdiq olundu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1925-ci ildə İstanbulda oxuduğu mühazirələr zamanı qeyd etmişdi: "Rusiya idarəsindəki müsəlmanlara "türk" dedirmək indi artıq qazanılmış bir davadır. Yalnız "türk" kəlməsi deyil, "Azərbaycan" adı da qazanılmışdır" (2).

* Dövlətimizin adlandırılmasındakı müxtəlifliyin səbəbləri və məhz «Azərbaycan Cümhuriyyəti»nin nə üçün danılabilməz olması barədə bax: Ədalət Tahirzadə. Niyə «Azərbaycan Cümhuriyyəti?» / AMEA Xəbərlər. İctimai-siyasi elmlər seriyası. 2018, №1, s.95-110

Hətta Azərbaycan Cümhuriyyəti devrildikdən sonra da Azərbaycan adı rəsmən mühafizə olundu. Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcudluğunun tarixi əhəmiyyətindən biri də məhz bu faktdır. 27 aprel 1920-ci il istilasından sonra Azərbaycan faktiki müstəqilliyini itirsə də, lakin Azərbaycan SSR-i kimi formal da olsa müstəqil qaldı.

Çarlıq Rusiyası Azərbaycan torpaqlarını milli qırğın hesabına, hərbi müdaxilə yolu ilə işğal etmişdir. Qarabağnamələrdən birini yazan Mir Mehdi Xəzani (1809-1894) Gəncə savaşının "kütləvi qırğına", "qətlə" çevrildiyini bildirən ilk Azərbaycan müəllifidir. O yazır: "...Mayor Lisaneviçin bir gülləsi ilə Cavad xan barui-həyatından sərazir oldu... Soldatlar haman saat dörd tərəfdən hücum edib... müddəti üç saat tamam o şəhərdə xalqı kütləvi şəkildə qırdılar... Üç saatdan sonra sərdar (Çiçianov) qadağan qıldı ki, dəxi səfəki-dəmadan əl götürüb..., qalanı xalqdan təmizləsinlər... Həqiqətən bu cür qala almaq və bütöv qətlə olunmaq Çingiz xan qoşunundan və Teymurləng zamanından sonra bu vilayətlərdə və məmləkətdə görünməmişdi" (3).

Azərbaycanın böyük elm xadimi, hadisələrin müasiri Mirzə Kazımbəy də "Gürcüstanın və ümumiyyətlə, Zaqafqaziya ölkəsinin qalib rus silahı ilə fəth olunduğunu" yazırdı (4).

Amma bu məsələ ətrafında kəskin fikir qarşılaşması da olmuşdur. Belə ki, "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti", Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni tarixinin ilk ensiklopediyası olan "Əkinçi"də Mirzə Fətəli Axundovla Həsən bəy Zərdabinin yazışması çox önəmlidir. Mirzə Fətəli Həsən bəy (1877) yazmışdı: "Pəs, bica yerə bizə tənə etmə, əl çək bizim yaxamızdan, buna ancaq şakir ol ki, dövləti-Rusiyanın təxti-himayətində keçən zəmanələrin qoşunkeşliyindən və çapqınından azad olub, asayış tapmışıq və zindəganlıqdan razıyıq" (5). Amma Həsən bəy böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşadaraq, bu məsələdə milli konsepsiyanı irəli sürmüşdü: basqın və çapqınların yerinə köləlik asayış gəlmişdi. "Dövləti-Rus bizim vilayəti zəbt edəndən irəli" yazan Zərdabi, 30 il sonra da "Həyat" qəzetində (1906), ömrünün sonunda eyni fikrinin üstündə dururdu: "Rus dövləti bizim vilayəti alandan irəli" (6).

XX yüzilin əvvəllərində də H.Zərdabinin fikir daşıyıcıları bu məsələdə milli konsepsiyanı müdafiə edirdilər. Firudin bəy Köçərli 1903-cü ildə yazırdı: "Rusiya dövləti bu tərəfləri zəbt etmiş". İsmayıl xan Ziyadoğlu 1906-cı ildə Rusiya Dövlət Dumasındakı nitqində demişdi: "Kafkaz ötəsi ölkələr yüz il bundan öncə ruslar tərəfindən işğal edilmişdir" (7). Bu fikirlərin davamı kimi Əhməd Ağaoğlunun "Kaspi" qəzetində "Şeytan bazar" adlandırdığı yazısı da önəmlidir: "Biz, müsəlmanlar özümüzü könüllü olaraq cəmiyyətin ögey oğulları yerinə qoyur, yaşayış süfrəsindən bizə atılan çörək qırıntıları ilə kifayətlənirik. Biz uca səslə danışmağı bacarmırıq, nə haqqımızı tələb etməyi, nə də işlərimizi yoluna qoymağı heç öyrənməmişik də... Və belə bir psixoloji durum keçmişdən bolluca aldığımız ağır, öldürücü miraslardan biridir..." (8) Buradan Mirzə Fətəlinin: "dövləti-Rusiyanın təxti-himayətində... asayış tanımışıq və zindəganlıqdan razıyıq" sözlərinin reallıqdan uzaq olması bir daha aydın olur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bu səpgidə tarixi görüşləri bir neçə əsərində açıqlanır: "Kafkasya türkləri", "İran türkləri", "Əsrimizin Səyavuşu", "Çağdaş Azərbaycan tarixi" (9). "Kafkasya türkləri" əsəri dörd bölümdən ibarətdir. Rusların Qafqazdakı işğalından 1917-ci ilə qədər dövrü əhatə edən ikinci bölümün başlığı "Rus istilasında yüz il" adını daşıyır. Bu bölümdə M.Ə.Rəsulzadə mühüm bir məsələlərin üzərində dayanır: "sırf rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri" ilə "dəftər mollaları"nın* meydana gəlməsi. M.Ə.Rəsulzadə yazır: "Rus idarəsi yeni istila etdiyi bu məmləkətlərə yüksək bir iqtisad və siyasət kultürü gətirməmişdi" (10). Müstəqil və yarımüstəqil xanlıqları məhv edərək, çar hökuməti keçmişə aid hər bir istiqlal xatirəsini silib atırdı. Çarlıq yeni yerləşdiyi məmləkətdə istinad edə biləcəyi ictimai bir zümrə hazırlayırdı. Kimlərdən təşkil olunmalı idi bu zümrə? Bu suala M.Ə.Rəsulzadə belə cavab verir: "Xanlıq dövründə qapıqulluğunda bulunub bəy adını alan zatlar rus ordusunun istədiyi bu zümrəni təşkil edəcəkdilər... Çarizm xanların əlindən qəsb etdiyi hakimiyyəti özünə minnətdar etdiyi bəylərlə, bir az olsun, bölüşürdü" (11). M.Ə.Rəsulzadənin fikrinin davamı kimi Mirzə Bala Məmmədzadə yazır: "Millətin həyatında az-çox rol oynaya biləcək hakim zümrələr ortadan qaldırılmış, xanlar və orduları məhv edilmiş, millətdən əsgər yığılmamaq surətilə əsgəri ruhun və ənenənin unudulması təmin edilmiş, heç bir ictimai və siyasi haqqa malik olmayan bəylər birər qapıqulu vəziyyətinə gətirilmiş, kəndli köləlik rejiminə tabe edilmiş, becərdiyi torpağı pulla almaq haqqından belə məhrum edilmişdi" (12).

M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı kimi, "milli intibah və birliyi çətinləşdirəcək təbdirlər" daima çarlığın nəzarətində idi. Bunların içərisində "idare-i-ruhaniyə" adı ilə dini təşkilat rəsmi rus hökumət müəssisələrinə tabe olunmuşdu. Gürcü əsilzadələri ilə Azərbaycan bəyləri arasında olduğu fərqi çarizm ruhani idarəçiliyinə də tətbiq etmişdi. Belə ki, gürcü patriarxi ilə erməni katolikosu kimi, müsəlmanların da "şeyx" və "müfti"ləri vardı. Amma rütbə və ehtirama gəlincə, sonuncular polis zabitindən daha az bir maaşla təmin olunaraq, "çinovnik (məmur)"dan ibarət idilər. "Qərribə deyilmi, mənşə və təkamülünü rus çarizminin iradəsindən deyil, ...milli tarixindən alan Gürcü əsilzadədən təşkilatı ilə erməni kilsə təşkilatı bu iki qonşu millətin həyatında mühüm rol oynadıqları halda, sırf Rus intriqası ilə həyata gələn Qafqaz bəyləri ilə "dəftər mollaları"nın milli Azərbaycan həyatında müsbət rolları yoxdur" (13). Burada M.Ə.Rəsulzadə yeni ali zümrənin yaranış mexanizmini açıqlayır – "sırf rus intriqası ilə həyata gəlmiş və məhz buna görə də xalq içərisində, Cənubi Qafqazın başqa xalqlarından fərqli olaraq, onun nüfuzu yox dərəcəsində idi. Çarizmin yeritdiyi belə siyasət Azərbaycanda milli şüurun oyanış dövrünü xeyli uzatdı. Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, "millət yeni bir ictimai zümrənin yetişməsinə gözləməli idi. Bu da XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaranan yeni sənaye burjuaziyası və Av-

* Rus xidmətinə girən mollaya xalq «dəftər mollası» deyirdi (M.Ə.Rəsulzadə. Kafkasya türkləri, s. 24).

ropavi ziyalı zümrəsi oldu. Mirzə Fətəli ilə Həsən bəyin açıqları milli oyanış dövrü, mədəni millətçilik hərəkatı bu zümrənin yetişib güclənməsinə qədər çox ağır, hətta müvəffəqiyyətsiz şəkildə yürümüşdü" (14).

Azərbaycanlılara qarşı rus çarizminin ədalətsiz siyasətini açıqlayaraq, M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, Qafqazda bir müsəlmanın Türkistanda mülk almasına yasaq qoyulmuşdu. Halbuki Rusiyanın ən hüquqsuz və zavallı bir məxluqunu təşkil edən yəhudi belə bir haqdan məhrum deyildi. Bütün bu tədbirlərlə Rusiya hökumətinin bir məqsədi var idi ki, özünün inanmadığı Türk məmləkətinin inkişafına tərəqqi verməmək (15).

Beləliklə, millətin öz keçmişini və indisini anlaması baxımından Azərbaycanda yetişmiş nəsillər Rusiya köləliyinə və milli-siyasi bərabərsizliyə yanaşma məsələsində böyük bir vətəndaşlıq ənənəsini yaşada bilmişlər.

Amma ideologiyalaşdırılmış Azərbaycan sovet tarixçiliyində qaynaqların məlumatları inkar edilərək, Rusiya hökuməti "birləşmə, könüllü bir akt, mütərəqqi tarixi hadisə" kimi dəyərləndirilirdi (16). Düzdür, hələ o zamanlar da, sovet quruluşunun qızgın çağlarında, bu konsepsiyaya qarşı çıxan tarixçilərimiz olmuşdur (17). Lakin elmi polemika əvəzinə bu müəlliflərə qarşı mətbuatda və hətta yüksək partiya kürsüsündən kampaniya başlandı, "birləşmənin" rəsmi ideologiya əsasında mütərəqqi əhəmiyyəti müdafiə olundu. "İdeoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında" materiallarda göstərilirdi: "...Bəzi müəlliflər tarixi keçmişdən bəhs edərək partiyalıq prinsiplərindən kənar çıxmış... Ziya Bünyadov, Mahmud İsmayılov, Süleyman Əliyarov bir sıra tarixi faktları qiymətləndirərkən kobud səhvlərə yol vermişlər" (18). O dövrdə bu çox böyük ittiham idi. Yalnız Azərbaycanın baxımsızlıq qazanması nəticəsində adı çəkilən tarixçilərin üzərindən rəsmi səviyyədə bu ittihamlar götürüldü. Bakı Dövlət Universitetinin 75-illik yubileyində Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev demişdi: "1968-ci ildə mən Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri idim. Universitetdə bir neçə alim Azərbaycan tarixini araşdırarkən Azərbaycanın Rusiyaya birləşməsi haqqında mübahisə aparmışdı ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü surətdə girmişdir, ya da məcburi girmişdir... O vaxt isə ümumi qərar belə idi ki, Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə könüllü daxil olmuş, özü bunu xahiş etmişdir. Amma bir neçə alim o vaxt bunu şübhə altına alaraq öz fikirlərini söyləmişdi. Bu böyük bir ixtişaş yaratdı. Başladılar araşdırmağa ki, bunlar millətçidirlər, dövlət mövqeyindən kənar fikirlə yaşayırlar və s." (19).

Bəzən günümüzdə belə XIX yüzilliyin əvvəllərində baş vermiş Rusiya-Azərbaycan savaşları haqda, 1813-cü il "Gülüstan" müqaviləsi ətrafında polemika səngimir (20).

Sonda "rus istilasının faydalı tərəfi" haqqında məsələyə baxışı M.Ə.Rəsulzadənin fikriylə yekunlaşdırmaq istərdim. "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində o, yazırdı: "Bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək xalis iranlı kimi özlərini hiss etdilər... Şimali Azərbaycan rus idarəsinə keçdi... rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ic-

timai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss etməyə başladılar" (21).

Beləliklə, milli şüurun qatlarında "rus istilasının xeyri" məhz ümummü-səlman anlayışından çıxmaq, "əvvəlcə türk, sonra müsəlman" varlığını dərk etmək üçün vacib bir amil kimi qiymətləndirilirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Professor S.Əliyarlının redaksiyala. Bakı, 1996, s. 602-607; 618-624.
2. Muradəliyeva E. Azərbaycan tarixçiliğində və Üni-versite kurslarında atatürkçülük kavrayışı. // Atatürkçülük və modern Türkiyə. Ankara, 1998, s. 573.
3. Azərbaycan tarixi. s. 586.
4. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. Bakı, 1987, s. 18.
5. Əkinçi, 18 yanvar, 1877, №2, //Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Tərtib edən Turan Həsənzadə. Bakı, 1979, s. 305.
6. Əliyərli S. Azərbaycan milli hərəkatının ilkin dönəmi. //Azərbaycanda İctimai-siyasi fikir. XX əsr., Konfransın əsərləri. Xəzər Universitəsi. Bakı, 1996, s. 42.
7. Yənə orada, s. 42.
8. Каспий, 25 апрель 1904.
9. Mehmed Emin Resulzade. Kafkasya türkləri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; İran türkləri. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. İstanbul, 1993; Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, 1991.
10. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 21.
11. Yənə orada, s. 20.
12. Məmməzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992, s. 16-17.
13. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 24.
14. Məmməzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı, s. 17.
15. Resulzade M.E. Kafkasya türkləri, s. 25.
16. Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsi və onun iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində mütərəqqi nəticələri. Az.SSR EA, Bakı, 1955.
17. Bu bərədə bax: Elmira Muradəliyeva. Müəllim haqqında söz. //Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Azərbaycan tarixçisi, professor Süleyman Əliyarlının 70 illik yubileyinə həsr olunmuş məcmuə. Xəzər Universitəsi. Bakı, 2000, s. 5-7.
18. Sov. İKP XXIV qurultayının qərarları ilə əlaqədar olaraq ideoloji işi daha da gücləndirmək sahəsində respublika partiya təşkilatlarının vəzifələri haqqında materiallar. 29-30 oktyabr, 1971. Bakı, 1972, s. 38.
19. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyevin nitqi. //Azərbaycan qəzeti, 29 noyabr, 1994, s. 2.
20. Bax: S.Əliyərli. Vay o gündən ki, tarix bizdən üz döndərə. //Xalq qəzeti, 22 oktyabr, 1997 (Əkrəm Əylisliyə cavab).
21. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, s. 33, 34.

**ВЗГЛЯД М.Э.РАСУЛЗАДЕ НА ИСТОРИЮ: РОССИЙСКОЕ ЗАВОЕВАНИЕ
В НАЦИОНАЛЬНОМ СОЗНАНИИ**

Э.Б.МУРАДАЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Азербайджанские земли силой оружия были завоеваны Россией. Исторические взгляды М.Э.Расулзаде на этот судьбоносный вопрос отражены в трудах: *Kafkasya türkləri*, *İran türkləri*, *Əsrimizin Səyavuşu*, *Çağdaş Azərbaycan tarixi*.

Ключевые слова: М.Э.Расулзаде, национальное самосознание, российская оккупация, мусульманское духовенство, национально-политическое неравенство

**M.A.RASULZADEH'S GLANCE AT HISTORY: THE RUSSIAN CONQUEST
IN THE NATIONAL CONSCIOUSNESS**

E.B.MURADALIYEVA

SUMMARY

The Azerbaijani lands were occupied by Russia by force. M.A.Rasulzadeh's historical attitude to this fateful question is reflected in the works: *"Kafkasya türkləri"*, *"İran türkləri"*, *"Əsrimizin Səyavuşu"*, *"Çağdaş Azərbaycan tarixi"*.

Keywords: M.A.Rasulzadeh, national self-consciousness, Russian occupation, Muslim clergy, national-political inequality

UOT 94/479.24

**HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ HAQQINDA**

N.Z.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
nuru.mamedov.46@mail.ru

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və banisi görkəmli ictimai-siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi araşdırılır. Heydər Əliyev dəfələrlə demişdir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli dövlət, dövlət quruculuğu, demokratik respublika, parlament

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu və banisi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanın ən qədim zamanlardan bu günə qədər, xüsusilə XX əsr tarixinin yenidən yazılmasına, müasir yanaşma prinsipi ilə araşdırılmasına çox böyük diqqət və əhəmiyyət vermiş, çağdaş tariximizi yazmaq üçün zəngin məktəb yaratmışdır. Heydər Əliyev tarixçi və dövlət xadimi kimi ötən əsrin bir qərinəsi qədər Azərbaycana rəhbərliyi dövründə bütöv bir tarix yaratmış, Azərbaycan tarixinin dahi nəzəriyyəçisi kimi milli tariximizin yenidən işlənməsinə aydın, düzgün və əhəmiyyətli istiqamət vermişdir. O cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə, Cümhuriyyət hökumətinin və rəhbərlərinin fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir.

“Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, müstəqillik arzularının həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı” (8).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, ..., XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın... mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır” (8).

XX yüzilliyin birinci rübündə Azərbaycan xalqının yaradıcı təfəkkür və düşüncə tərzinin, onun inqilabi mübarizə və milli azadlıq hərəkatının ən böyük

nailiyyəti özünün müstəqil milli dövlətini bərpa etmək fikri və onu əməli sürətdə həyata keçirmək əzmi və qətiyyətidir. Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin hər bir anı heç bir qiymət vahidi ilə ölçülə bilməyəcək tükənməz xəzinədir və zəngin həyat məktəbidir.

Azərbaycan xalqının öz ruhundan doğan, milli-azadlıq hərəkatının yekunu kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalq hərəkatının respublika formasını, demokratik dəyərlər qanunu ilə idarə olunmasını, siyasi inkişafın Qərbdə böyük uğurlara nail olmuş ədalətli istiqamətini, ümumbəşəri tərəqqinin həm Qərb və həm də Şərq meyllərini özündə birləşdirən ədalətli və dünyəvi dövlət forması idi.

Beş min illik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının müstəqillik və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizə tarixinin və onun qəhrəmanlıq epopeyasının zəngin dövrləri və mənalı səhifələri çoxdur. Xalqımızın və tariximizin belə şərəfli və qeyrətli dövrlərindən biri də 1918-1920-ci illəri əhatə edən və cəmi 23 ay ömür tarixi yaşayan, Şərq dünyasında ilk Demokratik Respublika, Türk dünyasında ilk parlamentli Respublika olan və Avropa ölkələrinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Cümhuriyyətin yaranma tarixinə yüksək qiymət verən xalqımızın ümummilli lideri, müstəqil Azərbaycan Respublikasının banisi Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi..., xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu.... Xalqımızın böyük insanları “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan edərək müstəqilliyimizin əsasını qoydular” (1).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycan xalqının XX əsr tarixində yeni bir dövr yarandı. Yaranmış yeni tarixi dövrü yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, demokratik respublikanın yaranması «tarixi bir hadisədir» (3, 148). Heydər Əliyev Azərbaycanın XX əsr tarixinə yeni baxış gətirmiş və bildirmişdir ki, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından keçən 80 il dörd mərhələyə bölünə bilər: *birinci mərhələ* 1918-1920-ci illər; *ikinci mərhələ* 1920-1922-ci illər; *üçüncü mərhələ* 1922-1991-ci illər; *dördüncü mərhələ* – 1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayır..” (5, 395). Bu mərhələlərin hər birini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev həmin dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, mahiyyətini və əhəmiyyətini şərh etmişdir.

«İstiqlal bəyannaməsi» ilə həyata vəsiqə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika idi və o, Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, sivilizasiyalı dövlətlərin inkişaf etmiş demokratiyasından istifadə edilməsinin həyata keçirilməsinə əsaslı şərait yaratdı. Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim

vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi, xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin və hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Şərqi dünyasında ilk dəfə idi ki, demokratik və qanunvericilik parlament quruculuğunu həyata keçirərək xalqımızın tarixində, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində qətiyyətli addımlar atmış, ölkənin iqtisadi və siyasi inkişafında, mədəniyyət, maarif və xalq təhsili sahəsində, habelə bir çox sosial problemlərin həllində prinsiplial əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirmişdir.

Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi” (2, 13).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə, daxili və beynəlxalq vəziyyətin gərgin bir dövründə baş vermişdir. Tarixin inkişaf dialektikası belədir ki, hər hansı bir tarixi hadisənin reallaşması üçün tarixi şərait yetişməli və hər bir tarixçinin də borcudur ki, mövcud ictimai-siyasi tarixi şəraiti düzgün və obyektiv izah etsin. Artıq XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycan xalqının intellektual ziyalı və maarifçi potensialı yaranıb formalaşmışdır. “Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri xalqımızda milli şüurun oyanmasında, inkişaf etməsində, milliliyin yüksəlməsində böyük xidmətlər etmişdilər” (1). Milli oyanış şüurunun zirvəsində dayanan bu insanlar müstəqillik uğrunda aparılan mübarizənin əhəmiyyətini bilərək yaranmış əlverişli tarixi şəraitdə düzgün addım atdılar: “... Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət..., Cənubi Qafqazda, Zaqafqaziyada siyasi qüvvələrin qızgın fəaliyyəti – bunların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdir...” (1). Bu Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın ziyalıları dəstəsi yetişmişdi ki, onlar da Seymin süqutu zamanı böyük tarixi missiyanı öhdələrinə götürdülər və xalqımızın həyatında tarixi hadisə olan 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. Bu böyük tarixi hadisə xalqımızın zəngin dövlətçilik salnaməsinin parlaq səhifələrindəndir. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz həmin gün bu tarixi addımı atdılar” (5, 391).

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Müasir Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edərək, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi onun bayrağını, gerbini, himnin qəbul etmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 28 may günü hazırda Respublika Günü kimi qeyd olunur” (7).

Azərbaycan xalqının qeyrət simvolu olan və bugünkü nəsil üçün

qəhrəmanlıq salnaməsinin zəngin tarixini xatırladan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox qısa ömür yaşamasına baxmayaraq şərəfli bir yol keçdi, milli müqəddəratın və tale yüklü problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynadı, xalqımızın 90 il əvvəl əlindən alınmış və itirilmiş dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsini həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, o özünün qısamüddətli fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi, xalqın milli mənlük şüurunu özünə qaytardı, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu sübut etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi şəraitin, dövrün və zamanın zəruri tələbi nəticəsində bütün müsəlman Şərqi və türk dünyasında yaranan ilk parlamentli demokratik cümhuriyyət idi. Azərbaycan xalqının böyük ictimai-siyasi xadimi Üzeyir Hacıbəyov yazırdı ki, Azərbaycan Respublikası o zaman Şərqi və Avropada ən demokratik parlament modelinə malik idi və sağlam bir milliyyət fikri və türklük şüuru üzərində qurulmuşdu.

Bəs Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hansı tarixi şəraitdə və necə yaranmış, onu reallaşdıran amillər və şərtlər necə meydana gəlmişdi? Qeyd etməyi vacib bilir ki, müstəmləkə siyasət aparən çar hakimiyyət orqanları Azərbaycan xalqının dövlətçilik ənənələrini məhv edə bilmədi. Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlük şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazı bu siyasətin ən dəhşətli qanlı qırğın meydanına çevirmişdi. Çarizm öz çirkin məqsədlərini və qəddar siyasətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində gah köçürmə siyasəti tətbiq edir, gah ruslaşdırma və xristianlaşma siyasəti yeridir, gah da qanlı erməni-müsəlman qırğınları təşkil edirdi. Bir sözlə çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilən Azərbaycan (10, 8) dözülməz ağırlara və dəhşətli qırğınlara sinə gərir, dözüür və zaman-zaman müstəqillik uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində türkləşmək, islamaşmaq və çağdaşlaşmaq ideyalarının genişlənməsi və beləliklə, milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi Azərbaycan xalqının milli oyanış və milli özünüdərk şüurunu xeyli artırır, müstəqil dövlət yaratmaq ideyaların qüvvətləndirirdi. Bu istiqamətdə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. "...Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcıları – M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, H.B.Usubbəyov, H.B.Ağayev, ilk Milli Şuranın bütün üzvləri, Cümhuriyyəti hökumətinin üzvləri Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərirlər" (1).

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə duyğularına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: «Dövlət müstəqilliyi bizim əziz nemətimizdir. "...Əgər XX əsrin əvvəlində xalqımız milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda böyük bir addım atıbsa, XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinə tam nail olubdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir" (4, 311).

Rusiyada 1917-ci ildə fevral inqilabının qələbəsi üç yüz illik Romanovlar

səltənətinə son qoydu və imperiya ərazisində demokratik hərəkatlara geniş meydan verdi, bununla da ayrı-ayrı millətlərin azadlıq hərəkatının yüksəlişinə əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanın ictimai-siyasi, milli-demokratik və inqilabi-demokratik həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi və bu proses getdikcə daha önəmli xarakter almağa başladı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Müəssisələr məclisinə topladılar. Cənubi Qafqazdan seçilən nümayəndələr Petroqrada gedə bilmədilər. Buna görə də onlar Tiflisdə Transqafqaz Seyminə topladılar. Transqafqaz Seymində türk-müsəlman fraksiyasını 44 deputat təmsil edirdi (13, 9). Transqafqaz Seymi Zaqafqaziya ərazisində ali hakimiyyət orqanı olub bütün daxili və xarici məsələləri həll etməli, yeni dövlət strukturları yaratmalı, millətlərarası mübahisəli və münaqişəli məsələləri ədalətlə həll etməli idi. Lakin Transqafqaz Seymi qarşısına qoyduğu məsələlərin, demək olar ki, heç birini yerinə yetirə bilmədi və əksinə Zaqafqaziyada erməni-müsəlman münaqişələrinə münbit şərait yaratdı. 1918-ci ilin mart-aprelində Bakıda, Qubada, Şamaxıda və Azərbaycanın digər qəzalarında türk-müsəlmanların amansızcasına məhv edilməsi və azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən qətləmlər, qısa müddətə 50 mindən çox dinc adamın amansızcasına öldürülməsi xalqımızın başına gətirilən soyqırım siyasəti idi (11). Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu qanlı qırğınların qarşısını almaq və vəhşiləşmiş erməni cəlladlarına cavab vermək üçün türk-müsəlman deputatlar Transqafqaz seymindən praktik iş görməyi və fəaliyyət göstərməyi tələb etdilər. Seymin erməni deputatları qəsdən işə mane olur, konkret addımlar atmağı ləngidir və əslində türk-müsəlmanların məhv edilməsinə şərait yaradırdılar. Erməni deputatların belə qeyri-müəyyən hərəkatları təbii ki, gürcü deputatlarını da hiddətləndirdi. Çünki mübahisəli məsələ olan erməni-gürcü ziddiyyətləri də dərinləşmişdi.

Belə bir şəraitdə Seymin daxilində olan ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və onun dağılmasını labüd etdi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələri Seymdən çıxdığını bildirdilər və mayın 26-da özlərinin müstəqilliyini elan etdilər.

Bu yuxarıda deyilənlərdən əlavə 1918-ci il aprelin 25-də daşnak və cani Şaumyanın başçılığı ilə Bakı Xalq Komissarları Sovetinin yaranması və onun antiazərbaycan siyasəti nəinki Azərbaycan xalqının milli ruhunu qıra bilmədi, əksinə xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizə dalğası daha da gücləndi. Artıq Azərbaycan xalqının şüuruna belə bir ideya hakim kəsilmişdi ki, müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmaq tarixi zərurətdir. Belə bir ideya xalqımızın milli öndərləri tərəfindən zaman-zaman apardıqları mübarizə nəticəsində artıq reallığa çevrilirdi.

Transqafqazda yaranmış tarixi şəraiti düzgün və obyektiv qiymətləndirən Seymin azərbaycanlı deputatları praktik addımlar atmağı və tarixi məsuliyyəti öhdələrinə götürməyi başlıca vəzifə bildilər və mürəkkəb bir ictimai-siyasi şəraitdə Azərbaycanın idarə olunması məsuliyyətini öz üzərinə götürmək qərarına gələrək özlərini Azərbaycan Milli Şurası elan edirlər. Görkəmli siyasi

xadim və publisist, M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının sədri seçilir. Mayın 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında Bəyannamə qəbul etdi. Bəyannamədə deyilirdi ki, Azərbaycan demokratik respublika formasında müstəqil və suveren dövlətdir, ali hakimiyyət bütün xalqa məxsusdur, beynəlxalq birləşmənin bütün üzvləri ilə dostluq əlaqələri yaradır və öz ərazisində yaşayan bütün xalqların bərabər inkişafına şərait yaradır. ADR milliyyətindən, dini etiqadından, sosial vəziyyətindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə təminat verir.

Cəmi 6 bənddən ibarət olan və əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası rolunu ifadə edən İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında ən demokratik idarəetmə üsulunu-parlamentli respublikanın yaradılmasını xəbər verirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu aktla özünü həm daxili və həm də xarici siyasət sahəsində demokratik və humanitar tipli siyasi məqsədləri olan bir dövlət kimi müəyyənləşdirdi. ADR-in yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan mütərəqqi hadisə, tarixi inkişaf prosesinin qanunauyğun nəticəsi, Milli qurtuluş uğrunda uzun və məşəqqətli mübarizənin çox mühüm mərhələlərinin məntiqi yekunu idi.

İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulundan sonra Milli Şuranın həmin iclasında Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan hökumətinin tərkibi təsdiq olundu. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin tərkibinə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsim bəy Yusifbəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xudadat bəy Məlikaslanov və Cəmo bəy Hacınski daxil oldular. “Onlar Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti yaratdılar. Hesab edirəm ki, bu, bütün Şərq aləmində ən böyük qiymətə layiq olan tarixi hadisədir. Bunu Azərbaycan xalqı yaratdı, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, insanları yaratdı” (6).

Qeyd etməyi vacib bilirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bir çox səciyyəvi cəhətlərinə, xarakterik əlamətlərinə və mahiyyətinə görə milli tariximiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. **Əvvəla**, müstəqillik elan edilməklə Azərbaycan xalqı böyük bir bələdan qurtardı; **ikincisi**, itirilmiş milli dövlətçiliyimiz bərpa edildi; **üçüncüsü**, bu dövrdə yaranmış milli respublikalar içərisində ADR ən demokratik respublika idi, Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika üsul-idarəsi idi; **dördüncüsü**, ADR tarixi və milli Azərbaycanın hüdudlarında olan milli ərazimizə sahib dura bildi; **beşincisi**, ADR Azərbaycanın hüdudlarında olan milli sərvətlərə sahib oldu; **altıncısı**, Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməklə ADR beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi; **yeddincisi**, ADR böyük əhəmiyyətə malik olan milli-dövlət quruculuğu tədbirləri həyata keçirdi, dövlət atributları və dövlət strukturları yaratdı və formalaşdırdı; **səkkizincisi**, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlara və vətəndaşlara hüquq bərabərliyi verdi, **doqquzuncusu**, bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlərə və döv-

lətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq, sülh və dostluq şəraitində yaşamaq əzmində olduğunu bildirdi; **onuncusu**, müstəqil dövlət yaratmaqla özünün nəyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etdi; **on birincisi**, heç kimdən və heç bir böyük dövlətdən asılı olmayaraq müstəqil daxili və xarici siyasət aparmağa başladı.

Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır (2, 14).

Cəmi 23 ay ömür yaşamasına baxmayaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir zamanda bir çox dövlət atributlarını yaratdı. Öz parlamentini, hökumətini, milli ordusunu və pul vahidini yaratdı, milli-dövlət quruculuğu istiqamətində fundamental əhəmiyyətə malik olan tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərləri ciddi şəkildə çalışırdılar ki, paytaxt doğma vətənə köçürülsün. O da məlumdur ki, Bakıda yuva salan daşnak və cinayətkar Şaumyan öz quldur dəstəsi ilə yeni yaradılmış hökuməti hədələyir və bütün varlığı ilə onu boğmağa və məhv etməyə çalışırdı. Ancaq Azərbaycan xalqı və yeni yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dost və qardaş türk ordusunun, Qafqaz Ordusunun baş komandanı general-leytenant Nuru paşanın köməyi ilə Şaumyanın daşnak ordusunu tezliklə darmadağın etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin paytaxtı iyunun ortalarında Gəncəyə, sentyabrın ortalarında isə Bakıya köçdü. Onu da deyək ki, Bakının azad edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şərəfli tarixində çox böyük əhəmiyyətə malik bir hadisə idi. Desək ki, xalqımızın tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin necə böyük əhəmiyyəti olmuşsa, Bakının azad edilməsi də bir o qədər əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bakı şəhəri yenidən Azərbaycan xalqına qaytarıldı və Vətənimizin daimi və əbədi paytaxtına çevrildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımız üçün zəruri olan bir çox sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar həyata keçirdi və problemləri həll etmək üçün fəvqəladə işlər gördü. İyunun 26-da müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan korpusuna çevrildi ki, bununla da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının başlanğıcı qoyuldu. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi və qardaş Türkiyədən dərsliklər, dərs vəsaitləri gətirildi və müəllimlər dəvət edildi. Məktəblər milliləşdirildi və yeni məktəblər, yeni müəllimlər hazırlayan kurslar açıldı. Gəncənin və Cəbrayılın tarixi adları özünə qaytarıldı. İyulun 15-də Fəvqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar verildi. Bununla əslində Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Avqustun 1-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkiz guşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. Dekabrın 7-də Hacı Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Əlyazmalar İnstitutu) parlamentin açılışı oldu. Bu təntənəli açılışda böyük ictimai və siyasi

xadim M.Ə.Rəsulzadə geniş və parlaq nitq söylədi, çıxışını «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» sözləri ilə bitirdi. Bu, müsəlman Şərqiində ən demokratik prinsipləri özündə birləşdirən və yüksək səviyyədə formalaşan ali qanunverici parlament idi. Çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamenti qısa müddətdə bir çox qanun və qərarlar qəbul etdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunun xalqımızın milli-mənəvi və mədəni tarixində çox böyük əhəmiyyəti oldu. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdisə də, ancaq Bakı Dövlət Universiteti Cümhuriyyət ideyalarının yayılmasında və təbliğində, onun yaşamasında misilsiz xidmətlər göstərdi və bu gün də göstərir.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamenti və hökumətinin qarşısında duran bir nömrəli vəzifə müstəqil və milli Azərbaycan ordusunu yaratmaqdan ibarət idi. Çünki milli ordunu yaratmadan ölkənin dövlət müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq qeyri-mümkün idi. Xüsusilə erməni daşnakları tərəfindən işğala məruz qalan Azərbaycan torpaqları, habelə mübahisəli ərazi məsələləri o zaman ciddi problemlərdən biri, silahlı toqquşmaların başlıca obyektii idi. Onu da qeyd etməliyik ki, belə bir ordunu yaratmaq çox çətin idi. **Əvvəla**, ona görə ki, çarizm əsarətinin xalqımıza vurduğu ən böyük zərbə, şübhəsiz ki, bu müddət ərzində azərbaycanlıların orduya cəlb edilməməsi idi ki, bu baxımdan da milli ordunu qısa vaxt ərzində yaratmaq və komplektləşdirmək ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı. **İkinci**, Azərbaycanda hərbi işi bilən milli kadrlar çatışmırdı. Buna görə də ordunu təşkil etmək çox çətin idi. Ancaq ordusuz da Azərbaycan Cümhuriyyəti öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilməzdi. Çox çətin olsa da bu işin təşkili görkəmli Azərbaycan generalları olan Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edildi, onlar çox böyük sürətlə və cəsarətlə milli ordunun yaradılmasına girişdilər. Bu işdə qardaş türk zabitlərinin təmənnəsiz köməyini xüsusi qiymətləndirmək gərəkdir. Artıq 1919-cü ilin axırlarında iyirmi beş minlik Azərbaycan ordusu, iki piyada və bir süvari diviziya yaradılmışdı. ADR-in Hərbi Nazirliyi 1920-ci ildə şəxsi heyətin 40 minə çatdırılmasını planlaşdırmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: “Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər – Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri AXC-nin beynəlxalq nüfuzunu artırdı... Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi de-fakto tanındı” (2, 13).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısa ömür tarixi yaşamasına baxmayaraq “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərdi... Xalqımız onların xidmətlərini bu gün minnətdarlıq hissi ilə yad edir. Onların gördüyü işlər və əziz xatirələri Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır” (1).

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf tarixindən

danışarkən «... mütləq qeyd etməliyik ki, bugünkü müstəqilik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik, onların işinin davamçısıyıq- ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda» (6).

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır” (9).

Müqəddəs amallar uğrunda mübarizə aparan ADR-in tarixi ənənələri bu gün qətiyyətlə davam və inkişaf etdirilir. “Müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi” (8).

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. «Azərbaycan» qəz., 28 may, 1998-ci il
2. Heydər Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001
3. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab, Bakı, 1997
4. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir., 6-cı kitab, Bakı, 1998
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir., 15-ci kitab, Bakı, 2005
6. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildönümünə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan” qəzeti, 18 oktyabr 2001-ci il
7. İlham Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncam. “Azərbaycan” qəz., 15 fevral 2008-ci il
8. İlham Əliyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 10 may 2017-ci il
9. İlham Əliyev. 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Prezident Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 11 yanvar 2018-ci il
10. Yaqub Mahmudov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2003
11. Ətraflı bax: Anar İsgəndərov. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006; M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
12. M.Ə.Rəsulzadə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
13. Ataxan Paşayev. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005
14. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007

**ГЕЙДАР АЛИЕВ ОБ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

Н.З.МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается высокая оценка деятельности Азербайджанской Демократической Республики Гейдаром Алиевым- основателем независимой Азербайджанской Республики, видный государственным и общественно-политическим деятелем.

Г.Алиев неоднократно говорил, что Азербайджанская Демократическая Республика сыграла важную роль создания государственных атрибутов Азербайджана, и в сложных общественно-политических условиях проводил фундаментальные мероприятия в области восстановления национально-государственных традиции, демократического государственного строительства.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджанская Демократическая Республика, национальное государство, государственное строительство, демократия, республика

HEYDAR ALIYEV ABOUT THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

N.Z.MAMMADOV

SUMMARY

The article highlights the founder of the independent Azerbaijan Republic, the prominent state and socio-political figure, Heydar Aliyev's high assessment of the activities of the Azerbaijan Democratic Republic,

H.Aliyev repeatedly said that the Azerbaijan Democratic Republic played an important role in the creation of state attributes of Azerbaijan, and, in difficult socio-political conditions, carried out fundamental measures in the field of restoring national-state traditions and democratic statehood.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijan Democratic Republic, national state, statehood, democracy, republic.

UOT 94/479.24

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi qarşısında

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DÖVLƏTÇİLİK
TARİXİMİZDƏ YERİ VƏ ROLU**

İ.M.HÜSEYNOVA

Bakı Dövlət Universiteti

huseynova.irada.m@gmail.com

1918-ci ildə yaranmış ilk Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti də bizim milli sərəvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir. Ondan sonrakı illər, onilliklər də həyatımızın böyük mərhələləridir, parlaq səhifələridir, xalqımızın böyük nailiyyətləridir. Məhz bunlar hamısı birlikdə indiki müstəqil Azərbaycanın həm iqtisadi, elmi, intellektual, həm də mədəni potensialını yaratıbdir.

Heydər Əliyev

XX əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə müstəqillik əldə etmişdir. 1918-ci ildə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 23 ay fəaliyyət göstərmiş, lakin xalqımızın dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Belə ki, 1991-ci ildə ikinci dəfə müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsinə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası artıq öz tarixinin üçüncü onilliyini yaşamaqdadır. Ölkəmizdə milli dövlətçilik günbəgün inkişaf edir və möhkəmlənir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Azərbaycan dövlətçiliyi, Cənubi Qafqaz, Zaqafqaziya Seymi, Milli Şura, Araz-Türk Respublikası, İstiqlal Bəyannaməsi.

Azərbaycan xalqı keşməkeşli və şanlı, qəhrəmanlıqlarla dolu zəngin tarixə malikdir. Xalqımız qədim dövrlərdən bəri öz müstəqilliyi, torpaqlarının bütövlüyü naminə mübarizə aparmış və bu yolda saysız qurbanlar vermişdir. XX əsrdə Azərbaycan xalqı iki dəfə müstəqillik əldə etmişdir. 1918-ci ildə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını özündə birləşdirən Araz-Türk Respublikası, həmçinin rəhbərləri, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət Cənubi-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti qısa ömür sürmüş, Sovet imperiyasının işğalçılıq siyasətinin qurbanı olmuşdur. Lakin onların hər biri, xüsusən də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövlətçiliyimizin yaranması və inkişafında, xalqımızın tarixi taleyində böyük

rol oynamışlar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bağlı qeyd etdiyi kimi, «ən böyük nailiyyət, tariximizə yazılmış qızıl səhifə ondan ibarətdir ki, çoxəsrlik tariximizdə ilk dəfə Azərbaycan xalqı dövlət müstəqilliyini əldə edə bilmişdir, müstəqillik əhval-ruhiyyəsini hiss edə, dərk edə bilmişdir, müstəqil yaşamaq, öz taleyinin sahibi olmaq duyğularını dərk edə bilmişdir» [1, 308].

Məlum olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyası dərin hərbi-siyasi və iqtisadi böhranla üzləşmişdi. Rusiya bu ciddi problemi həll etmək üçün islahatlara başlamaq məcburiyyətində qalmışdı. Azərbaycan ziyalıları hələ 1905-ci ildən başlayaraq, bütün başqa tələblərlə bərabər, ölkənin türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil edilməsini, yerli idarəçiliyə və məhkəmə orqanlarında fəaliyyətə cəlb olunmasını tələb edirdilər. Onlar bu sahədə ayrı-seçkiliyin, məhdudluğun aradan qaldırılması uğrunda gərgin mübarizə aparırdılar.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın “xalqlar həbsxanası” sayılan Rusiya imperiyasının dağılması artıq qaçılmaz xarakter almışdı. Belə bir dövrdə Azərbaycan xalqı həm qədim dövlətçilik ənənələrinə, həm də ən müasir idarəçilik mədəniyyətinə yiyələndiyindən müstəqil dövlət halında yaşamağa tam hazır idi.

Azərbaycan ziyalılarından bəziləri, o cümlədən Əlimərdan bəy Topçubaşov başda olmaqla peşəkar hüquqşünaslar Rusiyanın Dövlət Dumalarında zəngin parlamentçilik təcrübəsi qazanmışdılar. Onlar nifrət etdikləri və qəddar milli müstəmləkə zülmünün hökmranlıq etdiyi Rusiya mütləqiyyətindən tamamilə fərqlənən, bütün hüquq və azadlıqların təmin olunduğu ən demokratik respublika sistemi yaratmağa hazır idilər. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin demokratik dövlət yaratmaq ideyaları onların hələ Rusiya Dövlət Dumalarında fəaliyyət göstərdikləri dövrdə formalaşmışdı. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentli bir respublika kimi formalaşması tarixi reallıqdan doğurdu. Çarizmin devrilməsindən sonrakı hadisələrin real inkişafı da məhz bu istiqamətdə gedirdi.

1917-ci ilin fevralında Rusiyada 300 illik Romanovlar mütləqiyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrında V.Leninin rəhbərliyi ilə bolşeviklər partiyasının çevrilişi baş verdi. Hakimiyyət dəyişikliyi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar.

Zaqafqaziya Seymində Müsəlman fraksiyasını Müəssislər Məclisinə seçkilər zamanı Azərbaycanın, habelə bütün Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat təmsil edirdi.

Demək olar ki, üç ay fəaliyyət göstərən Seymdə Gürcüstandan sosial-

demokratlar (menşeviklər) - 32 nəfər, Azərbaycandan müsavətçilər və onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar - 30 nəfər və ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyası - 27 nəfər deputatla iştirak edirdi. 1918-ci il aprelin 22-də Zaqafqaziya seyminin azərbaycanlı, erməni və gürcü deputatları paytaxtı Tiflis olmaqla Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Lakin sonradan Cənubi Qafqazın bir dövlət halında fəaliyyət göstərməsinin qeyri-mümkün olduğu məlum oldu. 1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin son iclası keçirildi. Gürcüstanın federasiyanın tərkibindən çıxmasını bəyan etməsindən sonra seym özünü buraxdığını elan etdi. Növbəti gün artıq buraxılmış Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclasında Müvəqqəti Milli Şuranın yaradılması qərara alındı. Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, müavinləri isə H.Ağayev və M.Seyidov seçildilər.

Mayın 28-də Tiflis şəhərində Qafqaz canişininin binasında Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclası keçirildi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın müstəqilliyinə dair Batumda Osmanlı imperiyası ilə danışıqlar apardığından, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunduğu iclasa Azərbaycan Milli Şurasının sədr müavini Həsən bəy Ağayev sədrlik edirdi. Şura 24 nəfər lehinə və 2 nəfər isə bitərəf qalmaqla Azərbaycanı müstəqil dövlət olaraq bəyan etdi. Osmanlı Türkiyəsi ilk dövlət idi ki, artıq iyunun 4-də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıdı [2, 714]. Ölkəmizin müstəqilliyinin bəyan olunduğu 28 may tarixli iclasda Azərbaycanın İSTİQLAL BƏYANNAMƏSİ qəbul olundu.

İstiqlal Bəyannaməsi bütün türk-müsəlman dünyasında, ümumiyyətlə, bütün Şərqdə, ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ən demokratik respublika idarə üsulunun - parlamentli respublikanın yaradılacağından xəbər verirdi. Azərbaycan Milli Şurasının İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, Cənub-Şərqi Zaqafqaziyanı əhatə edən Azərbaycan da tam hüquqlu müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq əzmindədir.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində yaşayan bütün vətəndaşlarına siyasi hüquqlar və vətəndaşlıq hüququ təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin sərbəst inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

6. Müəssislər Məclisi toplanıncaya qədər Azərbaycanın başında xalqın seçdiyi Milli Şura və Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti hökumət durur.

Azərbaycan Milli Şurası adı çəkilən ilk iclasında, eyni zamanda, bitərəf Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk Müvəqqəti Hökumətinin tərkibini də təsdiq etdi. İlk Müvəqqəti Hökumət bu tərkibdə idi:

Fətəli xan Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri
Xosrov Paşa bəy Sultanov - hərbi nazir
Məmməd Həsən Hacinski - xarici işlər naziri
Nəsib bəy Usubbəyov - maliyyə naziri və xalq maarif naziri
Xəlil bəy Xasməmmədov - ədliyyə naziri
Məmməd Yusif Cəfərov - ticarət və sənaye naziri
Əkbər Ağa Şeyxülislamov - əkinçilik naziri və əmək naziri
Xudadat bəy Məlik-Aslanov - yollar naziri və poçt-teleqraf naziri
Camo bəy Hacinski - Dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ərəfəsində və Romanovlar mütləqiyyətinin devrilməsi ilə əlaqədar olaraq formalaşmış çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə Azərbaycanın şimal torpaqlarında dövlətçilik ənənələrimiz yenidən, özü də bu dəfə parlamentli respublika şəklində dirçəldi. 1813-cü ildən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycanın müstəqil idarə olunmasına başlandı. Azərbaycanın bir hissəsində - Şimali Azərbaycanda respublika quruluşu yaradıldı. Cümhuriyyət rəhbərləri tərəfindən dərhal müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesinə qədəm qoyuldu.

Əsrin sonlarında olduğu kimi, əsrin əvvəlində də Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan ilk dövlət Türkiyə idi və Osmanlı İmperiyası özünün üzvləşdiyi ciddi problemlərə baxmayaraq, lazım olduğu halda Azərbaycana hərbi yardım etməyi öz üzərinə götürmüşdü. Artıq iyunun əvvəllərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) xahişi ilə Nuru paşanın başçılıq etdiyi İslam ordusu Gəncəyə daxil oldu. Türk ordusunun Cənubi Qafqazda irəliləməsindən narazı qalan Gürcüstan hökuməti Azərbaycan Milli Şurasından Gürcüstanı tərk etməyi tələb etdi. Lakin Bakı bolşeviklərin hakimiyyəti altında olduğundan yeni Azərbaycan hökuməti Gəncəyə köçmək məcburiyyətində qaldı. Burada yarım il ərzində Müəssislər Məclisi təsis etmək qərarına alındı. Hökumətin ən prioritet vəzifəsi Bakını erməni bolşevik zorakılığından qurtarmaq və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, suverenliyini təmin etmək idi.

Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyunun 26-da ilk hərbi hissə - əlahiddə korpusun yaradılması barədə qərar qəbul edildi. Avqustun 1-də AXC-nin Hərbi Nazirliyi təsis edildi. Həmişə hərbi sənətində böyük uğurlara imza atan general Səməd bəy Mehmandarov dekabrın 25-də hərbi nazir, general-leytenant Əlağa Şıxlinski nazir müavini təyin edildilər. Avqustun 11-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu, milli orduya səfərbərlik keçirildi. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan olundu. Dövlət quruculuğu daha da genişləndirildi.

1918-ci ilin mart ayından etibarən ermənilərin törətdikləri cinayətlər Azərbaycan xalqının yaddaşına əbədi həkk olunub. Minlərlə dinc azərbaycanlı əhali yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edilib, ermənilər evlərə od vurmuş, insanları diri-diri yandırmışdılar. Azərbaycanlıların soyqırımını Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağda, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Lənkəranda və digər bölgələrdə xüsusi qəddarlıqlarla həyata keçirilmişdi. Bu ərazilərdə

dinc əhali kütləvi şəkildə qətlə yetirilmiş, kəndlər yandırılmış, milli mədəniyyət abidələri dağıdılıb məhv edilmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranıqdan sonra ölkə rəhbərliyi 1918-ci ilin mart hadisələrinə xüsusi diqqət yetirmiş, Nazirlər Şurası 1918-ci il iyulun 15-də bu faciənin tədqiqi məqsədilə Fövqəladə İstintaq Komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Komissiyanın vəzifəsi Birinci Dünya müharibəsi dövründə bütün Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törədilən soyqırım vəhşiliklərini və onların əmlakının talan olunması məsələlərini araşdırıb cinayətkarları məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etməkdən ibarət idi. Hökumətin bu qərarı ilə, əslində, müstəqil Azərbaycanın milli təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması ilə əlaqədar hökumətə məruzə edən xarici işlər naziri M. Hacinski bildirirdi: “Artıq dörd aydır ki, Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələri quldur dəstələri tərəfindən dağıdılır, bolşevik adı altında özbaşına erməni hərbi hissələri və başqaları mülki müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakına qarşı eşidilməmiş vəhşiliklər törədirlər. Eyni zamanda, həmin quldur dəstələrinin təşkilatçıları tərəfindən göndərilən yanlış məlumatlar əsasında Avropa ölkələrində ictimai fikir tamamilə əks istiqamətə yönəldilir. Ümumdövlət maraqları, əhalinin zərərçəkən qruplarının mənafeyi hökmən, elə bir təşkilatın yaradılması zərurətini irəli sürür ki, o, aşağıdakılarla məşğul olsun: 1. bütün zorakılıq hadisələrinin dəqiq qeydiyyatının aparılması; 2. həmin zorakılıqların törədildiyi şəraitin müəyyən edilməsi; 3. müqəssirlərin aşkar olunması və onların vurduqları zərərin ümumi miqdarının müəyyənləşdirilməsi. Bu təşkilat Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası xarakteri daşmalıdır, habelə bu komissiyanın işinin nəticələri Avropanın əsas dillərində (rus, fransız, alman və təbii ki, türk dillərində) elan edilməli və geniş yayılmalıdır. Bu komissiyanın təşkilinə yubanmadan başlamaq lazımdır, çünki, bu gün, hadisələrin isti izi ilə asanlıqla müəyyən edilməsi mümkün olan bir çox işləri - şəxslərin dindirilməsi, fotosəkillərin çəkilməsi və digər əşyayi-dəlillərin əldə edilməsi – sonradan görmək çətinləşəcəkdir, hətta ola bilsin ki, qətiyyən mümkün olmayacaqdır.

Əgər Hökumət bu təkliflə razılışırsa, onda mən xahiş edərdim ki, həmin Komissiyanın yaradılması nazirlərdən birinə həvalə edilsin və Komissiyanın xərcləri üçün müvəqqəti olaraq 50 000 rubl pul ayrılısın” [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya qısa bir vaxtda çoxlu mətn və 100-dən çox fotosəkildən ibarət təhqiqat materialları hazırladı və dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün konkret işlər gördü. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 35 cildlik sənədlərinin əksər hissəsi Bakıda törədilən qırğınlarla, yeddi cildi isə Şamaxıdakı soyqırımla bağlı idi. Komissiya mart soyqırımını, ilkin mərhələdə Şamaxıdakı vəhşilikləri, Qubadakı soyqırımını, İrəvan quberniyası ərazisində ermənilərin törətdikləri ağır cinayətləri araşdırmış, bu həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərmişdir. 1919 və 1920-ci illərdə mart ayının 31-i Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən ümum-milli matəm günü kimi qeyd edilmişdir. Bu, azərbaycanlılara qarşı yürüdülmə

soyqırımını və bir əsrdən artıq davam edən torpaqlarımızın işğalı prosesinə tarixdə ilk dəfə siyasi qiymət vermək cəhdi olmuşdur. Lakin 1920-ci ilin aprelində bolşeviklərin hakimiyyəti qəsb etməsi nəticəsində Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işləri yarımçıq qoymuş və nəticədə, Azərbaycan erməni-rus qüvvələrinin dəhşətli soyqırımının miqyasını dünyaya, beynəlxalq aləmə çatdırma bilməmişdir.

1918-ci il sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan xalq könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakını azad etdi. Şəhər S.Şaumyanın bolşevik-daşnak rejimindən sonra hakimiyyəti ələ keçirmiş menşevik-daşnak tör-töküntülərindən – “Sentrokaspi diktaturası”ndan tamamilə təmizləndi.

1918-ci il sentyabrın 17-də F.Xoyski kabinetinin təşkilindən üç ay sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Bakıya köçdü. Bakı paytaxt elan olundu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyət dairəsi genişləndi.

Qafqazda ilk erməni dövləti 1918-ci ildə Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası olmuşdur. Tarixi Azərbaycan ərazilərində Ermənistan dövləti yaradan və hədiyyə verilmiş İrəvan şəhərini öz dövlətlərinə paytaxt edən ermənilər sovet imperiyasının süqutu ərəfəsində və bundan dərhal sonra yeni-yeni ərazilərimizi işğal etməyə başladılar. 26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin erməni sektoru rəsmi olaraq Azərbaycan nümayəndələrinə İrəvan şəhərinin yeni yaradılan Ermənistana verilməsi xahişi ilə müraciət etmişdilər. Erməni tərəfinin dövlət müstəqilliyi haqqında aktı elan etmək üçün hətta paytaxtları belə yox idi. Ermənilərin terrorçu qüvvələrinin və quldur birləşmələrinin silahı yerə qoyacaqları, yerli əhaliyə qarşı törədilən qırğınları dayandıracaqları və iki xalqın yaxınlaşmasına dəstək verəcəkləri barədə bildirdikləri vədləri Azərbaycan hökuməti qəbul etdi. Bundan 2 gün sonra – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu gün İrəvan şəhəri Ermənistana verildi [4, 441-442]. Beləliklə, erməni tarixçiləri tarixi saxtalaşdırmağa cəhd etsələr də, bu faktır – indiki Ermənistan dövləti tarixi Azərbaycan torpağında formalaşmış. İrəvan şəhərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi 1918-ci ildə Ermənistana hədiyyə edib. İrəvan xanlığı əzəli Azərbaycan torpağıdır. Ermənilər bu bölgəyə qonaq gəlmişlər [5].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün istiqamətlərdə məhsuldar fəaliyyət göstərir, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrində quruculuq işlərini getdikcə daha da genişləndirirdi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qırmızı rəngli dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkizguşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraq əvəz olundu. 1804-1918-ci illərdə adı Yelizavetpola çevrilmiş Gəncənin qədim adı özünə qaytarıldı. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə böyük əhəmiyyət verərək demişdir: “Müsəlman Şərqiində ilk demokratik cümhuriyyətin məhz Azərbaycan torpağında yaranması xalqımızın o dövrdə və o illər ərəfəsində — XIX əsrin sonunda və XX əsrin əvvəllərində

milli müstəqillik, azadlıq duyğuları ilə yaşaması ilə bağlıdır. O illərdə xalqımızın qabaqcıl şəxsiyyətləri, mütəfəkkir adamları, ziyalıları xalqımızda milli azadlıq, milli müstəqillik duyğularını gücləndirmiş, milli dirçəliş, milli oyanış əhval-ruhiyyəsini yaymış və bunların hamısı məntiqi olaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır”.

1918-ci il dekabrın 7-də saat 13-də H.Z.Tağıyevin Qızlar məktəbinin binasında (hazırda Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yerləşdiyi bina) Azərbaycanın ilk parlamentinin birinci iclasının açılışı oldu. Parlamentin ilk iclasında M.Ə.Rəsulzadə giriş nitqində dedi: “Möhtərəm Millət vəkilləri! Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin ilk parlamentosunu açmaq səadətinin, Siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə iftixar edirik”. Bu, bütün müsəlman şərqində o dövrün ən demokratik prinsipləri əsasında formalaşdırılmış ilk parlament idi. Qanunverici orqanın son iclası 1920-ci il aprelin 27-də keçirilmişdi. Bu dövrdə Parlamentin cəmi 145 iclası olmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamenti öz fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğunun formalaşdırılması istiqamətindəki mühüm addımları ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Azərbaycanda demokratik qanunvericilik təcrübəsi 1918-ci ildən yaranmışdır. 1918-ci il mayın 28-də yaranmış ilk Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin konstitusiyası olmamışdır, lakin onun fəaliyyətində konstitusiya xarakteri daşıyan hüquqi aktlar, qərarlar qəbul edilmiş və Cümhuriyyət bu sənədlərin əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Artıq 1919-cu ilin axırlarına yaxın Parlamentdə 11 müxtəlif partiya fraksiyası və qrupunu cəmi 96 deputat təmsil edirdi. Bütün partiya fraksiya və qrupları öz fəaliyyət proqramları haqqında bəyanatlar verirdilər. Bu bəyanatlarda ümumi bir məqsəd var idi – gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli və siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq Azərbaycan xalqının və hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə dostluq əlaqələrini yaratmaq və möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, geniş sosial islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq. Fəaliyyət müddətində Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdı ki, onlardan da 230-a yaxını təsdiq edilmişdi [6].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti bütün iclaslarında İstiqlal bəyannaməsinin müəyyən etdiyi prinsiplərə sadıq qalaraq və konkret tarixi şəraiti nəzərə alaraq ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, insan haqları və azadlıqlarının dolğun təmin olunduğu ən müasir hüquqi-demokratik dövlət yaratmaq məqsədi daşıyan çox mühüm qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Bütün bu qanunlar və qərarlar, nəticə etibarilə, hakimiyyətin üç qolunun - qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdi. Ölkənin qanunvericilik orqanı ana dilimizi Azərbaycanın dövlət dili elan etmiş, dövlət rəmzlərini —

respublikanın himnini, bayrağını təsdiq etmiş, dövlət gerbinin yaradılması işinə başlamışdı. Dövlət quruculuğu ilə bağlı Parlament «Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında», «Milli Bankın yaradılması haqqında», «Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında». «Bakı Dövlət Universiteti haqqında», İngiltərə, Fransa, İtaliya, İsveçrə, Polşa və ABŞ-da diplomatik nümayəndəliklərin təsis edilməsi, ölkədə 7 müəllim seminariyasının, 1 qadın seminariyasının, qəza mərkəzlərində orta məktəblərin açılması, uşaq bağçaları sisteminin yaradılması, yüz nəfər azərbaycanlı gəncin təhsil almaq üçün dövlət hesabına xaricə göndərilməsi barədə və s. qanunlar və qərarlar qəbul etmişdi. Parlamentdə qəbul olunan qanun və qərarlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini müəyyən etmişdir. «Azərbaycan Parlamenti ölkədə müvəqqəti ali qanunvericilik orqanı hesab edildiyindən bir sıra köklü məsələlər Müəssislər Məclisində həll edilməli idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının konstitusiyası da burada təsdiq edilməli idi. Müəssislər Məclisinə seçkilərin əsaslarını hazırlamaq üçün parlamentdə böyük bir komissiya yaradılmışdı. Bu komissiyaya bütün fraksiyaların nümayəndələri cəlb edildiyindən o, ən çoxsaylı komissiya idi. Uzun müzakirələrdən sonra 1919-cu il iyulun 2-də «Azərbaycan Respublikasının Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında» Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssislər Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər.

Seçkilər aprelin 20-nə təyin edildi. Lakin ölkənin xarici siyasi vəziyyətinin kəskin surətdə dəyişməsi Azərbaycan Müəssislər Məclisinə seçkilərin keçirilməsinə mane oldu. Parlament aprelin 27-dəki sonuncu iclasında fakt qarşısında qalaraq Azərbaycan K (b) P, Rusiya K (b) P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi fəhlə konfransı adından verilmiş ultimatumuna cavab olaraq, hakimiyyətin bolşeviklərə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi» [7, 19].

Respublikanın birinci ildönümü münasibəti ilə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Türk mənşəli bütün başqa dövlətlər meydana gələrkən xüsusən dini əsasa söykənmişdirsə, Azərbaycan Respublikası türk milli-demokratik dövlətçiliyi zəminində milli-mədəni təyini müqəddəratın müasir özülnə əsaslanmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən respublikamız birinci türk dövlətidir» [8]. Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, xalqımızın milli oyanışını əbədi etməyə çalışan cümhuriyyət hökuməti və parlamenti elmin, təhsilin, xalq maarifinin və səhiyyənin inkişafını diqqət mərkəzində saxlayırdı. Ölkənin hər yerində müxtəlif pillədən olan məktəblər, gimnaziyalar, qız məktəbləri, uşaq bağçaları, qısamüddətli müəllim kursları, kitabxanalar açılır, kənd yerlərində xəstəxana və feldşer məntəqələri şəbəkəsi yaradılır, yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılırdı. 1920-ci il martın 3-də Ağ şəhər elektrik stansiyasında 10.000 kVt-luq turbogenerator işə salındı. Azərbaycan qadınlarına 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə kişilərlə bərabər seçmək və seçilmək hüququ verilmiş, 1918-20-ci illərdə Azərbaycanda qadınlara ana dilində təhsil

almağa imkan verən orta ümumtəhsil, orta ixtisas, ali təhsil müəssisələri şəbəkəsi yaradılmış, Azərbaycan qadını dövlət idarəçiliyinə aktiv cəlb edilmişdi. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, XX əsrdə qadınlara ilk dəfə seçkilərdə iştirak etmək hüququnun verilməsi tarixinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan dövləti bu sahədə dünyada öncüllərdən biridir. Belə ki, XX əsrdə qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verən 73 dövlət arasında Azərbaycan 8-ci yerdə durur. İftixar etməli haldır ki, bu baxımdan Azərbaycanda dünyanın inkişaf etmiş ABŞ, Almaniya, Fransa kimi dövlətlərindən, eləcə də Şərqi ölkələrinin hamısından əvvəl qadınlara seçmək-seçilmək hüququ verilib [9, 324]. Məsələn, qadınlar ABŞ-da 1920-ci ildə, Fransada 1944-cü ildə, İsveçrədə isə yalnız 1971-ci ildə səsvermə hüququ qazanmışlar. Azərbaycan isə Şərqi qadınlara seçmək və seçilmək hüququnun verildiyi ilk ölkədir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan edilməsi idi. Azərbaycan hökuməti ilk günlərdən başlayaraq, milli kadrların hazırlanmasına, bu sahədə təhsilin tamamilə yenidən qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi. Nazirliyin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk və ən mühüm tədbirlərdən biri məktəblərin milliləşdirilməsi oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarına əsasən, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan dilinin tədrisi isə məcburi surətdə həyata keçirilməli idi. Ali, ibtidai və orta tədris müəssisələrində dərslər dövlət dilində aparılmalı idi [10].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti gənc millətin müqəddəratı üçün ali məktəbin əhəmiyyətini yaxşı başa düşürdü. Maarif Azərbaycan cəmiyyətinin sosial həyatına ayrılmaz ünsür kimi daxil olmuşdu. Ali məktəb yaradılması onun iqtisadi və mədəni inkişafı mənafeyinə uyğun idi. Bu baxımdan, parlamentin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Parlament tərəfindən təsdiq edilən qanun Bakıda dörd fakültədən: şərq şöbəli tarix-filologiya fakültəsindən, fizika-riyaziyyat, hüquq və tibb fakültələrindən ibarət dövlət universitetinin təsis edilməsini nəzərdə tuturdu. İlk milli universitetin açılması Cümhuriyyət xadimlərinin doğma xalq, vətən qarşısında çox mühüm tarixi xidmətlərindən biri idi. Sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, cümhuriyyət ideyalarının yaşamasında və xalqımızın yenidən müstəqilliyə qovuşmasında Bakı Dövlət Universiteti misilsiz rol oynadı.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti vaxt itirmədən bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Bu zaman Azərbaycan parlamenti hökumətin təklifinə əsasən, 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi. Bu işə nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyi ondan görünür ki, parlament xaricə göndəriləcək gəncləri müəyyən etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə beş

nəfərdən (Mehdi bəy Hacinski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyev) ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaratmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qərarı ilə, 1919-1920-ci tədris ilində xaricə təhsil almağa göndəriləcək tələbələrə vəsait ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən Xalq Maarifi Komissarlığına 7 milyon manat ayrılmışdı. Avropanın ali məktəblərinə göndəriləcək hər tələbəyə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya universitetlərinə yola salınacaq azərbaycanlılara isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol xərci ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xarici ölkələrə göndəriləcək tələbələrdən 49 nəfərinə Almanyanın, 27 azərbaycanlıya Fransanın, 4 nəfərə İtaliyanın, 1 tələbəyə İngiltərənin, 6 nəfərə isə Türkiyənin müxtəlif universitet və institutlarında oxuyacaqları ilə bağlı rəsmi sənəd verilmişdi. Yerdə qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi ki, həmin dövrdə orada gedən vətəndaş müharibəsi səbəbindən Azərbaycanın şimal qonşusuna tələbə göndərmək mümkün olmadı.

Xaricə göndərilən tələbələr 1920-ci il yanvarın 14-də təntənəli şəkildə yola salındılar. Təxminən 1 ay sonra – fevralın 11-də Parisə çatan gənclər orada Paris Sülh Konfransında (1919-1920-ci illər) iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandılar. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov tələbələr qarşısında böyük bir nitq söylədi. Sonra isə azərbaycanlı gənclər təhsil almaq üçün Avropanın müvafiq ölkələrinə yola salındılar.

Təəssüf ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu hadisədən cəmi bir neçə ay sonra bolşeviklər tərəfindən devrildi. Nəticədə, milli hökumətin diqqətlə seçərək, böyük ümidlərlə xarici ölkələrə göndərdiyi tələbələr çox çətin vəziyyətə düşdülər. Onlara pul göndərilmədiyindən soydaşlarımız Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar. Tələbələrə maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirələrdən sonra müsbət həll olundu. Lakin 1922-ci ilin sonlarında Nəriman Nərimanovun Moskvaya işləməyə göndərilməsindən sonra xaricdə oxuyan tələbələrə münasibət yenə də dəyişdi. Belə ki, maddi sıxıntılar ucbatından bəzi tələbələr ən ağır sahələrdə işləməyə məcbur oldular. Bəziləri həbsxanalara düşdülər. Çıxış yolu tapmayıb intihar edənlər də oldu. Amma böyük əziyyətlər bahasına təhsilini başa çatdırıb, yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi sovet Azərbaycanına qayıdanların çoxu isə sonralar repressiya illərində “qırmızı terror”un qurbanı oldular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti demokratik dövlət olaraq, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına da böyük diqqət yetirirdi. Vəcdan azadlığı məsələsi, həmçinin Cümhuriyyətin dövlətçilik fəaliyyətinin əsasını təşkil edirdi. Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının vahid ruhani idarəsinin yaradılması qərara alınmışdı. 1918-ci il dekabrın 11-də çar hökuməti orqanlarının təyin etdiyi Qafqaz Şeyxülislamı M.Ə. Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verdi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti sosial təminat və dini etiqad naziri Musa

Rəfibəyovun sərəncamı ilə 48 yaşlı axund Ağa Əlizadə Qafqaz müsəlmanlarının birgə ruhani idarəsinin sədri, Şeyxülislam təyin edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çox çətin ictimai-siyasi vəziyyətdə ilk addımlarını atmaqla yanaşı, ona yardımla bağlı edilən müraciəti də cavabsız qoymamışdı. Belə ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti 25 yanvar 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə müraciət edərək ondan hərbi və maddi yardım istəmişdi. Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətini rəsmən tanıyan Azərbaycan hökuməti özünün ağır durumda olmasına baxmayaraq, hərbi təlim keçmək üçün Gürcüstan yolu ilə zabitlər və silah almaq üçün xeyli qızıl pul göndərmişdi. Baş nazir Fətəli xan Xoyski Cənub-Qərbi Qafqaz Hökumətinə qarşı düşmənçiliyi Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik hesab etdiyini bildirmişdi. Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin fevralında Cənubi Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə Tiflisdə keçirilən sülh konfransına Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin nümayəndələrinin də qatılmasını təklif etmişdi. Lakin Ermənistan və Gürcüstan nümayəndələri etiraz etdikləri üçün Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti nümayəndələrinin həmin konfransda iştirakı baş tutmamışdı [11, 87]. 1919-cu il martın 25-də Cənub-Qərbi Qafqaz Hökuməti müstəqilliyini elan etdi və özünü Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyəti adlandırdı. Lakin aprelin 12-də Qarsda ingilis komandanlığı Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətinin parlament və hökumət üzvlərini həbs etdirir və bununla bu Cümhuriyyət süquta uğrayır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ingilislərin Cənub-Qərbi Qafqaz Cümhuriyyətini süquta yetirməsini kəskin şəkildə pisləmişdi.

1918-ci ilin noyabrında Naxçıvanda Araz-Türk Respublikası müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi. Araz-Türk Respublikasının əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi 8,7 min kv.km olmaqla [12, 33] tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi. Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri, hökumətin sədri isə Əmir bəy Nərimanbəyov olmuşdur [13]. Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyiylə və yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı. Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə türklərin Naxçıvan diyarı ilə əlaqələri tamam kəsilmirdi. Türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuşdu. Bundan başqa, türklərin Naxçıvanda 5 zabit və 300 əsgəri qalırdı. Araz-Türk Respublikası qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (1918 noyabr – 1919 mart) baxmayaraq “bölgenin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsini, bölgənin ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını və bununla da AXC-in ərazi bütövlüyünü təmin etdi” [14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisində tam dövlət hakimiyyətinə malik olub müstəqil xarici və daxili siyasət yeridirdi. Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyəti dövründə qonşu ölkələr Azərbaycana qarşı bir sıra ərazi iddiaları irəli sürürdü. Bu zaman Azərbaycanın ərazisi 113.9 min kv. km idi. Onun 97.3 min kv.km-i mübahisəsiz, 16.6 min kv km-i mübahisəli zonaları əhatə edirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti ilk günlərdən başlayaraq, bütün ölkələrlə dostluq və əməkdaşlığı özünün xarici siyasətinin başlıca məqsədi elan etmişdi. Hökumət hələ qalib ölkələr tərəfindən rəsmən tanınana qədər müstəqil dövlət kimi öz suveren hüquqlarını həyata keçirməyə başlamışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul, Tehran, Tiflis, İrəvan, Kuban və Donda diplomatik nümayəndəlikləri, Batum və Ukraynada baş konsulluqları, Kırım və Petrovsk-Portda konsul agentləri, Bakıda isə Gürcüstan və Ermənistan Cümhuriyyətlərinin diplomatik nümayəndəlikləri, İranın baş konsulu, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, İsveç və İsveçrənin konsulları, İngiltərə, ABŞ və Ukraynanın vitse-konsulları, Litva, Polşa və Finlandiyanın konsul agentləri fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti və onun Xarici İşlər Nazirliyi bütün mövcudluğu dövründə Birinci dünya müharibəsinin qalib ölkələri olan İngiltərə, ABŞ və Fransadan öz suverenliyinin tanınmasını təkidlə tələb edirdi. 1919-cu ilin yanvarında Əlimərdan bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Paris Sülh Konfransına göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə heyəti bu yöndə yorulmadan çalışırdı. Nümayəndə heyətinin nə qədər gərgin fəaliyyət göstərdiyini Ə.Topçubaşovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti sədrinə ünvanladığı məktublar aydın sübut edir. Antanta dövlətləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını yalnız Denikin orduları Sovet Rusiyası tərəfindən məğlub edildikdən, keçmiş Rusiyanı bərpa etmək ümidləri boşa çıxdıqdan sonra de-fakto tanıdılar [15].

Həmin dövrün mürəkkəb beynəlxalq siyasi şəraiti, müstəqil dövlətimizə qarşı xarici təzyiqlərin artması nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etsə də, xalqın təfəkküründə azadlıq, demokratiya və müstəqil dövlətçilik ideyaları dərin kök saldı. AXC-nin süqutunu tezləşdirən mühüm səbəblərdən biri də o zaman ölkədə daxili sabitliyin, xüsusən də, milli birliyin olmaması, siyasi partiya və fraksiyaların bir-birinə qarşı barışmaz mübarizəsi, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan tədbirlərin addım-addım həyata keçirilməsi əvəzinə, hər 5-6 aydan bir yeni hökumət təşkil edilməsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu ilə xalqın birlik, bütövlük və müstəqillik arzularına müvəqqəti son qoyuldu. Yüz minlərlə soydaşımız repressiya və təqiblərə məruz qaldı, bir qismi isə siyasi mühacirət edib bütün dünyaya səpələndi. Müharibələrdə və repressiya illərində minlərlə övladını itirən Vətənimizin elmi-mədəni inkişafına, ictimai-siyasi irəliləyişlərinə vurulan zərbələr xalqımızın güclü, dövlətimizin qüdrətli olmasına ciddi maneçiliklər törətmişdir. Lakin XX yüzilliyin sonunda Azərbaycan ikinci dəfə müstəqillik qazandı. 1991-ci il 18 oktyabr tarixli Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyası Aktı bəyan etdi ki, Azərbaycan Respublikası 1918-ci il mayın 28-dən 1920-ci il aprelin 28-dək mövcud olmuş Azərbaycan Respublikasının varisidir. Aktda göstərilir ki, 1918-ci il mayın 28-də

Azərbaycan Milli Şurası İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edərək Azərbaycan xalqının dövlət quruluşunun çoxəsrlik ənənələrini dirçəltdi. Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlətə xas olan təsisatları - parlamenti, hökuməti, ordusu, maliyyə sistemi yaradılmışdı və fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Respublikası bir çox xarici dövlətlər tərəfindən tanınmış və onlarla diplomatik münasibətlər yaratmışdı. Lakin 1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozaraq, müharibə elan etmədən öz silahlı qüvvələrinin hissələrini Azərbaycana yeritdi, suveren Azərbaycan Respublikasının ərazisini işğal etdi, qanuni seçilmiş hakimiyyət orqanlarını zorakılıqla devirdi və Azərbaycan xalqının çox böyük qurbanlar bahasına qazandığı müstəqilliyə son qoydu. Aktın 1-ci maddəsində göstərilir ki, “1920-ci il aprelin 27-28-də RSFSR-in XI ordusunun Azərbaycana təcavüzü, respublika ərazisinin zəbt etməsi, beynəlxalq hüququn subyektı olan Azərbaycan Demokratik Respublikasını devirməsi Rusiyanın müstəqil Azərbaycanı işğal etməsi hesab edilsin” [16].

Hesab edirik ki, Heydər Əliyev tərəfindən vaxtilə xalq düşməni adı ilə unudulmuş şəxslərin adlarının tarixə qaytarılması, bərpa edilməsi elmdə böyük tarixi xidmətdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti uzun illər tarixin unudulmuş səhifəsi idi. Azərbaycan müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Xalq Cümhuriyyəti tarixinin həqiqətlərinin üzə çıxarılmasında, onun Azərbaycan tarixində yerinin və əhəmiyyətinin göstərilməsində Heydər Əliyevin nəinki siyasi xadim kimi, eyni zamanda böyük tarixçi kimi yüksək xidməti vardır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyi haqqında Prezidentin 1998-ci il 30 yanvar tarixli sərəncamı böyük tarixi hadisə oldu. Sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin daxilində və xaricində yaranmış gərgin və mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövlətin qısa bir müddətdə həyata keçirdiyi tədbirlər xalqımızın tarixində böyük iz buraxmışdır. Milliyyətindən, siyasi və dini mənsubiyyətindən, cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara bərabər hüquqlar verilməsi, dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması, Azərbaycan dövlətçiliyi atributlarının qəbul edilməsi, ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Demokratik dövlət quruculuğu, iqtisadiyyat, mədəniyyət, təhsil, hərbi quruculuq sahələrində atılmış addımlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətini əks etdirən əsas istiqamətlərdir. 1918-ci ildə Azərbaycanda yaranmış respublika quruluşu yaşamış, müstəqillik hissləri xalqımızı heç vaxt tərk etməmişdir”. Prezident sərəncamının yerinə yetirilməsinin nəticəsi olaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sənədlər və materiallar külliyyatı 7 cildə hazırlanıb 1998-ci ildə nəşr edildi. Cümhuriyyət tarixinə dair elmi-tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən 7 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin akademik nəşri işıq üzə gördü [17, 177-199].

Ümummilli liderimizin müdrik siyasətini uğurla davam etdirən cənab İlham Əliyev xalqımızın şanlı tarixinə də lazım olduğu dəyəri verməkdədir.

“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 2017-ci il tarixli Sərəncamında göstərilir ki, “Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımliq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı” [18].

Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev yekun nitqində bildirmişdir: “Yüz il bundan əvvəl müsəlman aləmində ilk dəfə olaraq demokratik respublika yaradılmışdır. Biz fəxr edirik ki, bu respublikanı Azərbaycan xalqı yaradıb və bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirib ki, Azərbaycan xalqı böyük xalqdır, istedadlı xalqdır, azad xalqdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və iki il ərzində fəaliyyəti tarixi hadisə idi. Azərbaycan o ölkələrdəndir ki, hələ yüz il bundan əvvəl ən ülvi demokratik dəyərləri nəinki bəyan edib, habelə öz praktiki fəaliyyətində onları təmin edib. Bugünkü Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik ənənələrinə sadıq və bu ənənələri yaşadıırıq” [19]. Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev 2018-ci ili ölkəmizdə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan etmişdir. Bu bəyanat da sübut edir ki, ölkəmizdə dövlət səviyyəsində dövlətçilik ənənələrinə, dövlətçilik tarixinə böyük önəm verilir, 1918-1920-ci illərin cümhuriyyəti tariximizin şanlı səhifələrindən biri hesab edilir. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2018-ci ilin «Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli» elan olunması onun milli-mənəvi dəyərlərimizə, tariximizə, keçmişimizə və bu günümüzdə verdiyi yüksək dəyərin bariz nümunəsidir. Əsrin əvvəllərində, 1918-1920-ci illərdə qurulmuş və cəmi 23 ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən fərqli olaraq, əsrin sonlarında, 1991-ci ildə müstəqil dövlət kimi tarix səhnəsinə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası artıq öz tarixinin üçüncü onilliyini yaşamaqdadır. Ölkəmizdə milli dövlətçilik günbəgün inkişaf edir və möhkəmlənir. Biz müstəqillik şəraitində yaşamağımızdan, suveren, demokratik, dünyəvi bir dövlətin vətəndaşları olmağımızdan qürur duyuruq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Altıncı kitab. Bakı: Azər nəşr, 1998, 527 s.
2. Гусейнова Ирада. История народов Кавказа. Баку, 2017, 1232 с.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, fond 1061, siyahı 1, iş 95, vərəq 1
4. Гурбанов А. Сказки армянских мудрецов. Bakı: Elm və təhsil, 2005, 468 s.
5. Hüseynova İradə. Akademik Ramiz Mehdiyevin “Gorus-2010: absurd teatr mövsümü” adlı fundamental elmi-tədqiqat əsəri ermənilərin əsassız iddialarına tutarlı cavabdır. İki sahil, № 228, 8 dekabr 2010-cu il
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti (1918-1920-ci illər)/ <http://www.meclis.gov.az/?/az/content/68>
7. Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan hökuməti (1918-1920). B.: Gənclik – Gənclik mərkəzi, 1990, 96 s.
8. “Azərbaycan” qəzeti, 28 may, 1919-cu il, № 110
9. Hüseynova İradə. Tarix.Zaman.Düşüncələr. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 512 s.
10. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifçilik / <https://www.azadliq.info/12354.html>
11. Gökdemir Ahmet Ender. Cənub-i Garbi Kafkas Hükümeti, s. 87
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 220 s.
13. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi, f. 894, siy. 10, iş 178, v. 7
14. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində Naxçıvan/ http://ameanb.nakhchivan.az/wp-content/uploads/2017/11/AXC_meqale.pdf
15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə. Bakı: Lider, 2004-2005
16. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyaya Aktı. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Respublikasının_Dövlət_Müstəqilliyi_haqqında_Konstitusiyaya_Aktı
17. Hüseynova İradə. Heydər Əliyev – Müstəqil Azərbaycanda milli-mənəvi dirçəliş. «Dirçəliş-XXI əsr» jurnalı, № 74-75, 2004, s. 177-199
18. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, Bakı, 2017, 17 may
19. Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası keçirilib. “Xalq qəzeti”, 2018, 11 yanvar

РОЛЬ И МЕСТО АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

И.М.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В XX веке азербайджанский народ два раза приобрел независимость. Созданная в 1918 году Азербайджанская Демократическая Республика функционировала всего 23 месяца, но в истории государственности азербайджанского народа оставила неизгладимый след. В 1991 году Азербайджанская Республика заново приобрела свою государственную независимость и сегодня переступила порог третьего десятилетия своего независимого развития. Азербайджанская государственность развивается и укрепляется изо дня в день.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Азербайджанская государственность, Южный Кавказ, Закавказский Сейм, Национальный Совет, Араз-Турецкая Республика, Декларация независимости.

**THE ROLE AND PLACE OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC
IN THE HISTORY OF THE AZERBAIJANI STATEHOOD**

I.M.HUSEYNOVA

SUMMARY

In the XX century the Azerbaijani people twice gained independence. The Azerbaijan Democratic Republic, established in 1918, operated for only 23 months, but left an indelible mark on the history of the statehood of the Azerbaijani people. In 1991, the Republic of Azerbaijan regained its state independence and today has crossed the threshold of the third decade of its independent development. The new statehood of Azerbaijan is developing and strengthening day by day.

Keywords: The Republic of Azerbaijan, Azerbaijani statehood, the southern Caucasus, the Transcaucasian Seim, the national Council, the Araz Turkish Republic, the Declaration of Independence.

UOT 94/479.24**AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN QURUCULARI –
ƏLİMƏRDAN BƏY TOPÇUBAŞOV**

S.Y.Süleymanova
Bakı Dövlət Universiteti
s.u.suleymanova@mail.ru

Məqalədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan görkəmli ictimai-siyasi xadim Ə.M.Topçubaşovun həm bacarıqlı dövlət xadimi, həm də gözəl diplomat kimi fəaliyyəti işıqlandırılır. Qarşısında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq üçün siyasi-diplomatik baza yaratmaq, dünya ictimaiyyətini onun siyasi sistemi və sosial-iqtisadi quruluşu ilə, xarici siyasətin əsas prinsipləri, tarixi, mədəniyyəti ilə tanış etmək, müttəfiq Türkiyənin köməyinə, müdafiəsinə nail olmaq, onun vasitəsilə müstəqil dövlət statusunu almaq vəzifəsi duran Ə.M.Topçubaşovun İstanbuldakı diplomatik danışıqları, görüşləri və Parisdə ilk Azərbaycan parlamentinin sədri kimi nümayəndə heyətinə rəhbərlik etməsi məqalədə öz əksini tapıb.

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, ictimai-siyasi xadim, Ə.M.Topçubaşov, xarici siyasət, parlamentin sədri

1918-ci il may ayının 26-da Tiflisdə Gürcüstan Respublikasının elan edilməsilə Cənubi Qafqaz Seyminin fəaliyyətinin dayandırılması Azərbaycan və erməni nümayəndələrini öz tarixi talelərini müəyyən etmək məcburiyyətində qoydu. Mayın 27-də M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə yaradılan Müvəqqəti Milli Şura səhəri günü “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etdi və ilk Azərbaycan hökuməti yaradıldı. Nazirlər kabinetinin sədri F.X.Xoyski seçildi. Beləliklə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən yetişməkdə olan milli hərəkat 1918-ci il may ayının 28-də müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması ilə nəticələndi. Gəncəni müvəqqəti paytaxt elan edən hökumət və Müvəqqəti Milli Şura Tiflisdəki 20 günlük fəaliyyətindən sonra Gəncəyə köçmək məcburiyyətində qaldı. Belə ki, Bakı erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdiyi mart soyqırımına başçılıq etmiş “bolşevik” S.G.Şaumyanın sədri olduğu Xalq Komissarlar Sovetinin əlinə keçmişdi.

İyun ayının 17-də Gəncədəki siyasi vəziyyətlə əlaqədar yaranmış hökumət böhranı nəticəsində hökumət və Müvəqqəti Milli Şura özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə yaradılan ikinci

hökumət kabinetinin tərkibinə, 1917-ci il fevral burjua inqilabının qələbəsindən sonra kadetlərlə əlaqəni kəsmiş bitərəf Əlimərdan bəy Topçubaşov da daxil edilmişdi. Lakin o, bolşevik-daşnak əsirliyinə düşmüş Bakıda olduğundan onunla əlaqə yaratmaq mümkün deyildi. Bu isə Ə.M.Topçubaşovun portfelsiz nazir olmasına səbəb oldu. Hökumətin tərkibi haqqında hazırlanmış hesabatda onun keçmişdə vəkil, Rusiya Dövlət dumasının üzvü, eləcə də Azərbaycan hökumətinin ən nüfuzlu və tanınmış nümayəndələrindən biri olduğu vurğulanır. 1905-1906-cı illərdəki ictimai-siyasi fəaliyyətinə görə Amerika tarixçisi U.Fernio Ə.M.Topçubaşovu müsəlman integrativ hərəkatın təşəbbüsçüsü, lideri adlandırır [6, 68]. Həqiqətən də o, I Rusiya inqilabı zamanı Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarının çağırılması, “İttifaqi-Müslimin” partiyasının yaradılması, onun proqram və nizamnaməsinin hazırlanmasında çox fəal və mühüm rol oynamış, 1906-cı il iyunun 21-də Rusiya Dövlət dumasında yaradılmış müsəlman deputatları fraksiyasının başçısı seçilmişdi.

Əlimərdan bəy Topçubaşov 1917-ci il martın 29-da yaradılan Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının müvəqqəti komitəsinə sədrlik edirdi. Müsəlman ictimai təşkilatları Şurasının İcraiyyə Komitəsinin sədri M.H.Hacınski və onun müavini isə M.Ə.Rəsulzadə idi. Bu üç Cümhuriyyət qurucusunun təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə aprel ayının 15-dən 20-nə qədər Bakıda Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultayın Rəyasət heyətinin sədri də məhz görkəmli ictimai-siyasi xadim Ə.M.Topçubaşov oldu. Azərbaycanlıların ilk xalq qurultayı kimi qiymətləndirilən bu hadisə Azərbaycan milli hərəkatında olduqca mühüm rol oynadı.

1917-ci il may ayının 1-dən 11-nə qədər Moskvada keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının I qurultayında da Ə.M.Topçubaşov fəal iştirak edərək federativ-demokratik dövlət quruluşunun tərəfdarı olduğunu bildirmişdi. Lakin Azərbaycan Cümhuriyyətinin digər qurucuları kimi o da 1918-ci ilin mart ayında erməni daşnaqlarının dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımından sonra muxtariyyət şüarını istüqlalla əvəz etmişdi.

Ə.M.Topçubaşov avqust ayının əvvəllərində Gəncəyə gələrək hökumət iqamətgahında baş nazir F.X.Xoyski və xarici işlər naziri M.H.Hacınskini əvəz etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bunu Qafqaz islam ordusunun ardınca qatarla Bakıya yola düşən F.X.Xoyski özü ona ünvanladığı 13 avqust tarixli məktubunda xahiş etmişdi [10, 303]. Bakının azad edilməsinə mane olmağa çalışan Almaniyanın Osmanlı dövlətinə təzyiqi, Azərbaycan hökumətini avqustun 18-də Ə.M.Topçubaşovu Osmanlı imperiyası ilə diplomatik münasibətlər qurmaq üçün fəvqəladə səlahiyyətlərlə İstanbula göndərməyə vadar etdi. O, Almaniya, Avstriya-Macaristan, Bolqarıstan, eləcə də Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələrinin də iştirakı ilə keçiriləcək İstanbul konfransında fəvqəladə və səlahiyyətli nazir kimi Azərbaycan hökumətini təmsil etməli idi. Avqustun 23-də Gəncədən çıxan Ə.M.Topçubaşov bir müddət Tiflisdə ləngidi və sentyabrın 2-də F.X.Xoyskidən məktub aldı. Məktubda ondan xahiş olunurdu ki, İstanbul görüşlərində bütün qüvvəsini Azərbaycanda Türkiyənin

diplomatik nümayəndəliyinin açılmasına sərf etsin.

Qurban bayramı kimi əziz bir gündə, sentyabrın 15-də Bakının azad olunması xəbərini Ə.M.Topçubaşov Batumda olarkən aldı. Bu, mayın 28-də “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəbul edilməsi qədər önəmli bir hadisə idi.

Qarşısında “Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına nail olmaq üçün siyasi-diplomatik baza yaratmaq, dünya ictimaiyyətini onun siyasi sistemi və sosial-iqtisadi quruluşu ilə, xarici siyasətin əsas prinsipləri, tarixi, mədəniyyəti ilə tanış etmək, müttəfiq Türkiyənin köməyinə, müdafiəsinə nail olmaq, onun vasitəsilə müstəqil dövlət statusunu almaq” vəzifəsi duran Ə.M.Topçubaşov sentyabrın 28-də İstanbula gəldi [6, 70]. Lakin I Dünya müharibəsində məğlub olan Türkiyənin oktyabrın 30-da Lemnos adasının Mondros limanında Antanta ilə barışıq imzalaması türk qoşununun Bakıdan çıxarılması ilə nəticələndi. Bu isə Türkiyənin köməyinə arxalanan Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təhlükə demək idi.

Kabinet dəyişikliyi nəticəsində Türkiyədə hakimiyyətə gələn baş nazir İzzət paşa Azərbaycana münasibətin dəyişməyəcəyini bildirsə də Ə.M.Topçubaşov Mudros sazişinin 11 və 15-ci maddələri ilə bağlı Azərbaycan hökumətinin etiraz notasını noyabrın 4-də XİN-nin müavini Rüşad Hikmət bəyə təqdim etdi. Notada deyilirdi ki, “bu maddələr beynəlxalq hüquqla ziddiyyət təşkil edir, Azərbaycanın ingilislər tərəfindən işğalını asanlaşdırır, onun həyatını təhlükə altına atır...bu o deməkdir ki, gedin Bakını tutun...Azərbaycan Türkiyə ilə münasibətlərinə yenidən baxmalı olacaq” [6, 73].

İstanbulda keçirdiyi bütün görüşlərində Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, onun beynəlxalq ictimaiyyətə daxil edilməsi məsələsini qaldırırdı. Bu məqsədlə o, “Memorandum” nəşr etdirərək onu müxtəlif dillərdə Stokholm, Paris, Cenevrə, London, Nyu-York və digər bitərəf ölkələrə göndərirdi.

Ə.M.Topçubaşov İstanbuldan Bakıya göndərdiyi məktublarda Milli Şuranın çağırılmasının birinci dərəcəli vəzifə olduğunu bildirirdi [9, 310]. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsi qurtarıqdan sonra çağırılacaq beynəlxalq sülh konfransında Azərbaycanı hər hansı bir siyasi orqan təmsil etməli idi. “Kaspi” qəzeti yazırdı ki, “sülh konfransı və ümumiyyətlə, müharibə edən ölkələr tərəfindən siyasi məsələlərin həll edilməsi Azərbaycanın Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsini gözləməyəcək. Biz kənarda qala bilərik, orada isə, məsələn, Bakı şəhərinin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılması haqqında və ya bundan da pis qərar qəbul edə bilərlər” [7, 7 noyabr 1918]. Bu səbəbdən Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiya ilk iclasında “təcili olaraq sadələşdirilmiş şəkildə müvəqqəti Azərbaycan parlamenti çağırılması” qənaətinə gəldi [1, 15 noyabr 1918].

Lakin mürəkkəb siyasi şəraitdə ümumxalq seçkiləri keçirməyin mümkün olmaması üzündən Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə ümumxalq seçkiləri əsasında seçilmiş Milli Şuranı əvvəlki tərkibdə bərpa etməkdən başqa çıxış yolu qalmırdı. Nəhayət, noyabrın 16-da fəaliyyətini yenidən bərpa edən Milli

Şura Seçki qanunu hazırlamaq üçün M.Ə.Rəsulzadə, M.Rəfiyev və H.Ağayevdən ibarət xüsusi komissiya təşkil etdi [4, 344] və mövcud fəvqəladə şəraitdə Müəssislər Məclisinin çağrılmasının mümkün olmadığı üçün özünü parlamentə çevirmək qərarına gəldi.

Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin tanınması xahişi ilə bütün dünya ölkələrinə Müraciət qəbul edən Azərbaycan hökuməti general V.Tomsona ünvanladığı teleqramda bildirirdi ki: "Sizin komandanlığınız altında müttəfiq qoşunlarının noyabrın 17-də Bakıya daxil olmasına etiraz etmir. Hökumət tam əmindir ki, bu, Azərbaycanın müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmayacaq" [2, 105].

General V.Tomson Bakıdakı real vəziyyətlə tanış olandan bir-neçə gün sonra bəyan etdi ki, Britaniya rəhbərliyi Azərbaycan hökumətinə və onun baş naziri F.X.Xoyskiyə - Bakıda ən görkəmli şəxsiyyətə dərin hörmətlə yanaşır və onun hökuməti yeni koalision hökumət yaradılana qədər ölkədə yeganə real hakimiyyətdir.

İngilislər Bakıya girməzdən bir gün əvvəl Milli Şura Avropa dövlətləri ilə əlaqə yaratmağın zəruriliyini başa düşərək parlamentli hakimiyyət formasına keçilməsi məsələsini müzakirə etdi. Noyabrın 19-da Azərbaycan parlamentinin təsis və seçkilər haqqında Qanun qəbul edildi. Bu, Cümhuriyyət qurucularının ölkəni siyasi böhrandan çıxarmaq bacarığının bariz nümunəsi idi.

Qanunda seçkilərdə bütün millətlərin və milli azlıqların, həmçinin siyasi partiyaların təmsilçilərinin iştirakı təsbit edilmişdi [11, f.895, on.10, d.2, p.23]. Beləliklə, 120 nəfərdən ibarət olacaq təkpələtli parlamentdə Milli Şuranın 44 üzvü daxil olmaqla əhalinin 68 faizini təşkil edən Azərbaycan türkünə 80 yer, 500 mindən çox erməniyə 21, 214 min, rusa 10, yəhudi, alman, gürcü və polyaka 1 yer ayrılmışdı. Bundan əlavə Həmkarlar ittifaqı və Neft Sənayeçiləri Şurası 5 yerə malik idi. Qeyd edək ki, ilk dəfə olaraq qadınlar da kişilərlə bərabər seçki hüququ qazanmış oldular.

Dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamentinin ilk iclasında 96 nümayəndə iştirak edirdi. İclası təntənə ilə açan görkəmli ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə bildirdi ki, Vətən və millət qayəsi partiya və şəxsi maraqlardan ucadır. O, çıxışının sonunda parlamentin sədrinin seçilməsi zərurətini irəli sürdü. Ciddi müzakirədən sonra bitərəf hüquqşünas, tanınmış siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, "Müsavat" partiyasının üzvü Həsən bəy Ağayev onun müavini, Rəhim bəy Vəkilov isə katib seçildi. İstanbulda diplomatik missiya daşıyan Ə.M.Topçubaşovun qiyabi olaraq bu məsuliyyətli yüksək vəzifəyə seçilməsinə səbəb onun geniş dünyagörüşünə malik ziyalı və bitərəf demokrat, böyük şəxsiyyət olması idi. Amerika tarixçisi F.Kazımzadə yazır ki: "Parlamentin sədri seçilən Ə.M.Topçubaşov baxışlarında dözümlülük nümayiş etdirən, məhdud millətçilikdən uzaq yüksək təhsilli hüquqşünas idi" [8, 167].

Hələ noyabrın 18-də Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə əlaqədar Parisdə beynəlxalq sülh konfransının çağrılacağını öyrənən Ə.M.Topçubaşov

çubaşov F.X.Xoyskiyə göndərdiyi məktubda Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibinin xüsusi diqqətlə seçilməsini tövsiyə etmişdi. O, yazırdı ki, mövcud şəraitdə beynəlxalq sülh konfransında iştirak ən mühüm vəzifələrdən biridir, tarixin hazırkı anı hər birimizdən daha gərgin və rəşional iş tələb edir. İngilis polkovniki Tampla görüşü zamanı Ə.M.Topçubaşov konfransın 2-3 ay sonra olacağını və Cənubi Qafqaz Respublikalarının isə vahid nümayəndəlik halında orada iştirak edəcəyini öyrəndi. Onun fikrinə görə bu, mübahisəli məsələlərin həllini asanlaşdırır və beynəlxalq tanınma prosesini sürətləndirirdi. Paris Sülh konfransının etimadını qazanmaq üçün Ə.M.Topçubaşov Qafqaz konfederasiyası və ya Cənubi Qafqaz nümayəndəliyinin yaradılmasını təklif edirdi. O bunu müstəqilliyin tanınması üçün yeganə çıxış yolu hesab edirdi. Milli-siyasi ideal-lar nə qədər fərqli olsa da hər üç xalqın müstəqilliyi beynəlxalq konfransda birgə fəaliyyətdən asılı idi [12, f.894, on.10, d.66, l. 3]. Buna görə də Ə.M.Topçubaşov erməni və gürcülərin də maraqlarını nəzərə almaqla İstanbulda akkreditə olunan xarici diplomatların diqqətinə çatdırmaq üçün hazırladığı Memorandumun surətini digər Cənubi Qafqaz nümayəndələrinə də göndərdi. Fransa, İngiltərə, Amerika, İtaliya, Yunanıstan və Yaponiyanın diplomatlarına təqdim olunan bu Memorandumda deyilirdi ki, Azərbaycan Respublikası əsrlərlə qonşu olduğu Gürcüstan və Ermənistanla konfederasiya yaratmağın mümkün olduğunu hesab edir [13, f.970, s.1, iş 68, v.25]. Bununla belə, Ə.M.Topçubaşov ermənilərin bu işə razı olacaqlarına şübhə ilə yanaşırdı: "...çünkü ermənilərin iştahası çox böyükdür və həm də bu iştahalarını öz-gələrinin, ilk növbədə isə, bizim hesabımıza doyurmaq istəyirlər. Az qala, bütün paytaxtlarda bizim mənafeyimizin zərərinə təbliğat aparır, bizi dövlət həyatı qurmağa qabil olmayan və başqa millətlərlə barışmaz millət kimi qələmə verirlər" [5, 404-405].

Memorandumda Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və etnomilliy vəziyyəti ilə yanaşı Qafqaz regionunun coğrafiyası, inzibati bölgüsü və demografik şəraiti barədə də maraqlı stenoqrafik məlumatlar var idi. Həmçinin gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi islahatlar, 1918-ci ilin mart ayında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı, Qarabağ məsələsinin tarixi də Memorandumda öz əksini tapmışdı. Buna görə də Azərbaycan türkləri onların yaratdıqları respublikanın dünya birliyi tərəfindən tanınacağına ümid edirdilər.

Ə.M.Topçubaşov hökumətə ünvanladığı məktubda Paris Sülh konfransına göndəriləcək Azərbaycan nümayəndə heyətini formalaşdırmaq və onlara mandat almaq üçün Bakıya qayıtmağa hazırlaşdığını yazsa da konfransın 1919-cu ilin yanvar ayına salınması üzündən bu baş tutmadı. Əslində o, daha əvvəl bunu planlaşdırmışdı, lakin Türkiyənin dünya müharibəsində məğlub olaraq müttəfiq qoşunları tərəfindən işğala məruz qalması və nəhəng imperiyanın paytaxtının digər dünya ölkələri ilə əlaqələrinin kəsilməsi onun vətənə qayıtmasına imkan vermədi. Digər tərəfdən, noyabr-dekabr aylarında Ə.M.Topçubaşovun İstanbulda Türkiyənin dövlət rəhbərləri, müttəfiqlərin nümayəndələri,

İran, Rusiya, İtaliya və digər ölkələrin nümayəndələri ilə faydalı görüşləri və danışıqları oldu. O, İstanbulda 1918-ci il oktyabrın 2-dən 1919-cu il yanvarın 16-dək 36 rəsmi görüş keçirmiş, diplomatik danışıqlar aparmışdı [5, 404].

Dekabrın 28-də üçüncü, koalision hökumətin formalaşması başa çatan dan sonra parlamentin Ağsaqqallar şurası Paris Sülh konfransında iştirak etmək üçün parlamentin sədri Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə müxtəlif partiya və parlament fraksiyasını təmsil edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibini təsdiq etdi. Sədrin müavini M.H.Hacinski, üzvlər- Ə.Ağayev və Ə.Şeyxülislamov seçildi. Mir Yaqub Mehtiyev, Ceyhun bəy Hacıbəyli və Məhəmməd Məhərrəmov nümayəndə heyətinin məsləhətçisi təyin olundular. Hökumət başçısı və xarici işlər naziri F.X.Xoyski nümayəndə heyətinin üzvlərinə müxtəlif ölkələrlə danışıqlar aparmaq və siyasi, iqtisadi və maliyyə xarakterli müqavilələr imzalamaq hüququ verən mandat imzaladı.

Yeni hökumətin formalaşması və Parisə göndəriləcək Azərbaycan nümayəndə heyətinə sədr seçilməsi haqqında xəbəri Ə.M.Topçubaşova yolüstü İstanbulda dayanan İranın xarici işlər naziri Əliqulu xan Ənsari çatdırdı. F.X.Xoyskinin göndərdiyi mandat ona dünyanın tanınmış liderləri və görkəmli dövlət xadimləri ilə danışıqlar aparmaq hüququ verirdi.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi 1919-cu il 6 yanvar tarixli məktubu ilə Ə.M.Topçubaşova Respublikanın ümumavropa siyasətinin yeni istiqamətlərinə dair sənəd hazırlamasını tapşırırmışdı. O da öz növbəsində “Azərbaycan Respublikasının siyasi, iqtisadi vəziyyəti haqqında Memorandum” hazırladı və onu Avropa ölkələrinin İstanbuldakı nümayəndəliklərinə təqdim etdi. 1919-cu il yanvarın 11-də Osmanlı sultanı VI Mehmetlə görüşündə Ə.M.Topçubaşov: “...biz azərbaycanlıların bədxahları həmişə olub və yenə də var. Amma sizi əmin etməyə cürət edirəm ki, Azərbaycan türkləri heç vaxt bu düşmənlərdən qorxmamışlar. Çünki bildirdilər ki, onların Türkiyə kimi “böyük dostu var”- dedikdə, sultan “dostu yox, qardaşı!”- deyə düzəliş etmişdi [5, 404]. Bu görüş yeni yaradılmış Azərbaycan dövlətinin siyasi nüfuzuna müsbət təsir göstərən əhəmiyyətli hadisə idi.

Rusiyanın sabiq Xarici İşlər Nazirləri S.D.Sazonov və P.N.Milyukovla da Ə.M.Topçubaşovun İstanbulda görüşləri olmuşdu. İlk danışıqlardan məlum oldu ki, onlar Paris sülh konfransında “vahid və bölünməz Rusiya” uğrunda mübarizə aparmaq fikrindədirlər. Lakin Ə.M.Topçubaşov onlara bildirdi ki, nəinki azərbaycanlılar, hətta bütün qafqazlılar artıq ruslarla birgə yaşamaq istəməzlər, onların müstəqil dövlətləri var.

Yanvarın 10-da Tiflis-Batum-Poti yolu ilə Avropaya göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyəti ayın 20-də İstanbula çatdı. İki gün sonra nümayəndəliyin ilk iclası keçirildi və Ə.M.Topçubaşovun oğlu Rəşid bəy sədrin şəxsi katibi seçildi. Nümayəndəliyin sədri kimi Ə.M.Topçubaşov Parisə getmək üçün Antanta dövlətlərinin razılığını almaqla məşğul olurdu. Lakin vizanın gecikdirilməsi nümayəndə heyətinin aprel ayına qədər İstanbulda qalmasına və ayın 22-də ingilis gəmisində Parisə yola düşərək yalnız mayın 7-

də ora çatmasına səbəb oldu.

Ə.M.Topçubaşov Parisdən göndərdiyi məlumatlardan birində yazırdı: "Doğrudur, hələ bizi dövlət kimi tanımırıqlar. Lakin getdiyimiz hər yerdə və hamıya artıq il yarımından bəri bir dövlət kimi mövcud olduğumuzu bildirir, öz parlamenti, hökuməti, inzibati sistemi, məhkəməsi, məktəbləri, ordusu olan Azərbaycanın müstəqil yaşadığını göstəririk...Biz istərdik ki, hamı, bütün xalqımız indi müstəqil ictimai-siyasi həyata qabil olduğumuzu sübut etmək üçün imtahan verdiyimizi yaxşı başa düşsün. Ümumi birc xalqı səfərbər etmək və onu müstəqil mövcudluq ideyası ətrafında birləşdirməkdir...Qarşımızda bir yol var – bu da Azərbaycan müstəqilliyinə aparən yoldur" [3, 24].

1919-cu il may ayının 28-də ABŞ prezidenti V.Vilson Ə.M.Topçubaşov başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətini qəbul edərək dünyanın kiçik hissələrə parçalanmasını istəmədiyini bildirdi. Ə.M.Topçubaşov isə ona Azərbaycan hökumətinin 6 maddədən ibarət memorandumunu təqdim etdi. Sənəddə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana da şamil edilməsi, nümayəndələrimizin sülh konfransına buraxılması, Azərbaycanın Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilməsi, ABŞ-ın gənc dövlətimizə hərbi yardım göstərməsi və diplomatik münasibətlər qurması xahiş olunurdu.

Lakin Qafqazda bolşevik təhlükəsinin reallaşması Antanta dövlətlərini regionun yeni yaranmış dövlətlərinin müstəqilliyini tanımağa vadar etdi. Beləliklə, 1920-ci il yanvarın 11-də Versal Ali Şurasının iclasında Böyük Britaniyanın xarici işlər naziri lord Kerzonun təklifi ilə Azərbaycanın müstəqilliyi de-fakto tanındı. Bu həm də Ə.M.Topçubaşovun diplomatik fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan xalqının milli şüurunun oyanmasında, müstəqillik uğrunda mübarizədə, dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasında, AXC yaranması, onun möhkəmləndirilməsi proseslərində və Rusiyanın Azərbaycana təcavüzü, müstəqilliyin itirilməsindən sonra mühacirətdən bu işğala qarşı ömrü boyu apardığı mücadilə Ə.Topçubaşovun adını azərbaycançılıq məfkurəsinin öncüllərindən biri kimi dövlətçilik tarixinə yazdı. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan tarixinin yetirdiyi ən nəhəng şəxsiyyətlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

- 1."Azərbaycan" 15 noyabr 1918
- 2.Азербайджанская Демократическая Республика. Внешняя политика. Документы и материалы. Баку, 1998
- 3.Азərbaycan Paris sülh konfransında (1918-1920), Bakı, 2008
- 4.Азərbaycan tarixi. Yeddi cildə, V c.(1900-27 aprel 1920), Bakı, 2001
- 5.Азərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, II c., Bakı, 2005
- 6.Дипломатик портретlər. Bakı, 2014
- 7.Каспий, 7 ноябрь 1918 г.
- 8.Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). N.Y., 1951, p.167
- 9.Нəsənли С. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdан бəy Topçубашov, Bakı, 2013
- 10.Гасанлы Дж. Али Мардан-бек Топчибашев. Жизнь за идею, М., 2014

11. Закон об образовании азербайджанского парламента. 19.11.18//ГААР, Ф.895, оп.10, д.2, л.23
12. Письмо А.М.Топчибашева Ф.Х.Хойскому. 16.12.1918//ГААР, ф.894, оп.10, д.66, л. 3
13. Письмо чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики А.М.Топчибашева дипломатическим представителям Франции, Англии, Америки, Италии, Греции и Японии в Стамбуле. Декабрь 1918 г.//ГААР, ф.970, оп.1, д.68, л.25

СОЗДАТЕЛИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ - А.М.ТОПЧИБАШЕВ

С.Ю.СУЛЕЙМАНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о деятельности умелого государственного деятеля и известного дипломата А.М.Топчибашева. Также в статье отражена цель А.М.Топчибашева, добиться признания независимости Азербайджана и создать политико-дипломатическую базу, представить мировому сообществу его политическую систему и социально-экономическую структуру, основные принципы внешней политики, его историю, культуру, получить поддержку и защиту со стороны союзника Турции и с ее помощью получить статус независимого государства, дипломатические переговоры и встречи А.М.Топчибашева в Стамбуле и Париже.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, общественно-политический деятель, А.М.Топчибашев, внешняя политика, председатель парламента

THE CREATORS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN - A.M.TOPCHUBASHOV

S.Y.SULEYMANOVA

SUMMARY

The paper deals with the activity of the skillful state figure and prominent diplomat A.M.Topchubashov. A.M.Topchubashov's aim to gain recognition of the independence of Azerbaijan and create political-diplomatic base, to introduce to the world community its political system and socio-economic structure, main principles of the foreign policy, its history, culture, to gain support and defence from its ally Turkey, and with its support to gain the status of independent state, A.M.Topchubashov's diplomatic negotiations and meetings in Istanbul and Paris are elucidated in the article.

Key words: Republic of Azerbaijan, public-political figure, A.M.Topchubashov, foreign policy, chairman of the Parliament

UOT 94/479.24

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN ŞİMALİ QAFQAZIN
DAĞLI XALQLARININ MİLLİ-AZADLIQ MÜBARİZƏSİNƏ
YARDIMLARI (1919-1920-ci illər)**

Q.Ə.ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

Qabil-Aliyev@mail.ru

Şimali Qafqazın dağlı xalqları Dağlı Respublikasının süqutundan sonra əvvəlcə “vahid və bölünməz Rusiya” uğrunda çıxış edən Denikinçi “Könüllü Ordu”nun, ardınca da Sovet Rusiyasının Qırmızı Ordusunun sərt cəza tədbirləri ilə üzlaşdilər. Şimali Qafqazı öz hakimiyyətinə tabe etməyə çalışan bu qüvvələr yerli dağlı əhaliyə qarşı kütləvi qətlər həyata keçirməklə məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Həmin ağır dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dağlı xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsinə bütün mümkün vasitələrlə yardım göstərdi.

Açar sözlər: Dağlı Respublikası, Denikinçi qüvvələr, Sovet Rusiyası, milli-azadlıq mübarizəsi, kütləvi qətlər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, maddi yardımlar.

1919-cu ilin yazında general A.Denikin başçılıq etdiyi Könüllü Ordu qüvvələrinin Şimali Qafqazın şərqində fəal hərbi əməliyyatlara başladı, həmçinin təxribatçı fəaliyyətini genişləndirdi. Yerli əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün Dağıstana yerli özünüidarəçilik veriləcəyi vəd edildi, Könüllü Ordunun bölgədə başlıca vəzifəsinin bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq olduğu bildirildi. Yüksək rütbəli dağlı zabitləri Şimali Qafqazın müsəlman bölgələrinin idarəsinə cəlb edildi. Belə bir şəraitdə mayın 12-də P.Kotsevin başçılıq etdiyi Dağlı Respublikası hökuməti istefa verdi. Dağlı parlamenti yerli hərbiçilərin təzyiqi ilə yeni hökumətin təşkilini general H.M.Xəlilova tapşırırdı [1, 223-224]. Denikin nüməyəndəsi ilə təmas halında olan general Xəlilov dərhal Dağlı Respublikası hökumətini buraxdı. Mayın sonunda Dağıstan Könüllü Ordu tərəfindən müqavimətsiz tutuldu.

Denikinçi qüvvələrin mayın sonunda bütün Dağıstanı işğal etməsindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dağlı Respublikası hökumətinin və parlamentinin üzvlərinə Bakıda sığınacaq verdi. Azərbaycan tərəfi, bundan əlavə, Dağıstan qaçqınlarına yardım göstərilməsi üçün 1 milyon manat vəsait ayırdı.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasındakı diplomatik

nümayəndəsi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev iyunun 7-də Dağıstanda baş verən hadisələr haqqında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatda Denikinın bölgədə 1 mindən azacıq çox hərbi qüvvəyə malik olduğunu bildirdi və yerli əhalinin arzusunu nəzərə alıb, Port-Petrovska qədərki ərazini Azərbaycana birləşdirmək üçün hərəkətə keçməyi təklif etdi [1, 259]. Azərbaycan hökuməti Dərbəndi və demarkasiya xəttinə qədərki Dağıstan ərazisini denikinçilərdən təmizləmək üçün dərhal diplomatik və hərbi hazırlığa başladı [2, 333-335]. Lakin Denikin ordusu Cənubi Dağıstanı tərk etməkdən qəti boyun qaçırdığı üçün avqustun 4-də Britaniya hökuməti demarkasiya xəttini Dağıstanın cənub sərhədinə çəkərək, bölgəni bütünlüklə Könüllü Ordunun təsir dairəsinə aid etdi. Azərbaycan hökuməti yaranmış mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq, Dağıstanın birləşdirilməsi ilə bağlı hazırlığı dayandırmalı oldu.

Zaqatala quberniyası əhalisi 1919-cu il iyunun 15-də xüsusi mitinq keçirərək Denikinın qaragüruhçu qüvvələrinin Dağlı Respublikasını işğal etməsinə kəskin etirazını bildirdi. Zaqatala əhalisi adından Azərbaycan hökumətinə göndərilən teleqramda bildirilirdi ki, yaşından asılı olmayaraq bütün əhali öz sinəsini qabağa verərək doğma vətəni məkrli düşməndən qorumağa qalxacaqdır [3, siy. 10, iş 108, v. 5].

Denikinın tabeliyində olan hərbi qüvvələrin Dağıstanı işğal etməsi Bakıda vəziyyəti gərginləşdirdi. Xalq denikinçilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün “Yardım alayları” təşkil etməyə başladı. İşçilər, ziyalılar, bazarda çalışanlar bu özünümüdafiə dəstələrinə yazıldı. “Yardım alayı”nın birinin üzvü olmuş əməkdar müəllim Məhərrəm Sultanov öz xatirəsində yazmışdı: “Yardım alayları” özünümüdafiə məqsədilə qurulmuş yarımhərbi dəstələr idi. Bir yandan, Bakını şimaldan təhdid edən Denikin təhlükəsinə qarşı mübarizə aparmaq, digər tərəfdən, 1918-ci il Mart hadisələrinin təkrar olunmaması üçün yerli əhali ailəsini qorumaq məqsədilə yaradılmışdı” [4, 299].

Kazım Qarabəkir paşanın xatirələrinə görə, Bakıdan 26 sentyabr 1919-cu ildə Batum-Trabzon yolu ilə iki nümayəndə: Qafqaz İttihad fırqəsindən Ağasadiq Əhmədzadə və Nuru paşanın həbsdən qaçmasına yardım etmiş Təməl bəy Odabaşızadə Ərzuruma onun yanına gəlmişdilər. Onların məqsədi Azərbaycana Denikin ordusu hücum edərsə, Osmanlı qüvvələrinin kömək edib etməyəcəyini öyrənmək idi [5, c.I, s.52,355].

Erməni müəllif S.Afanasiyan da Fransa Xarici işlər nazirliyinin arxivində saxlanılan sənədlərə istinad edərək Azərbaycan ordusunun tərkibində olan türk zabitlərin bir çoxunun Qafqaz dağlarında ruslara qarşı savaşa üsyançılara yardım etmək üçün Dağıstana getdiyini qeyd etmişdir. Həmin mənbəyə görə, 1919-cu ilin sentyabrında Gürcüstan və Azərbaycan ikinci dəfə Ərzuruma Mustafa Kamal paşanın yanına iki zabit göndərmiş, Dağıstanın dini rəhbəri Uzun Hacıya yardım göstərilməsini xahiş etmişdilər [6, 104].

Azərbaycan hökuməti bu dövrdə Şimali Qafqazda Denikin qüvvələrinə qarşı müqavimət hərəkətinə də hər cür yardım göstərməkdə davam edirdi. Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Vəkilovun

Azərbaycan hökuməti başçısına göndərdiyi 16 sentyabr 1919-cu il tarixli məxfi teleqramda bildirilirdi ki, Tiflisdə müxtəlif dağlı qrupları toplaşaraq, birləşməyi qərara almışlar, 12 nəfərdən ibarət Dağlı Komitəsi seçmişlər. Əhməd bəy Salikovun başçılıq etdiyi bu Komitəyə təcili maliyyə yardımı lazımdır. Pul olmadığına görə Komitə Ə.Qantemiri Dağıstana ezam edə bilmir [3, siy. 10, iş 112, vər. 68].

Azərbaycan Respublikası Dövlət Müdafiə Komitəsi 1919-cu il sentyabrın 16-da keçirilən təcili iclasında Dağlı Komitəsinin sədri Əhməd bəy Salikova məxfi xərclər üçün 500 min manat verilməsini qərara aldı [4, siy. 10, iş 86, vər. 57]. Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 17-də Tiflisdəki Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinə şifrəli teleqramla bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti Dağlı Komitəsinin sədri Ə.Salikova çətdırmaq üçün 500 min manat pulu yola salmışdır [3, siy. 10, iş 86, vər. 60].

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi 1919-cu ilin dekabr ayında Xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda məlumat vermişdi ki, Dağlı Komitəsinin pula böyük ehtiyacı olduğu üçün, xarici əlaqələrə məsul olan V.Cabaqiyevin xahişi ilə ona 250 min manat pul vermişdir. Diplomatik nümayəndə dağlılara yardım üçün Azərbaycan hökumətinin ayırdığı 3 milyon manat vəsaitdən həmin məbləği onun hesabına köçürməyi xahiş edirdi [3, siy. 10, iş 86, vər. 69].

AXC-nin Kuban hökuməti yanındakı diplomatik nümayəndəsi Cəfər bəy Rüstəmbəyov 1919-cu il oktyabrın 18-də göndərdiyi məlumatda Taqanroq şəhərində Denikinın Könüllü Ordusu komandanlığı yanında Britaniya Hərbi Missiyasının rəisi Xolminlə görüşü və ingilis nümayəndənin Azərbaycanın Dağıstandakı üsyançılara yardım göstərməsinə etirazından bəhs etmişdi. Görüş zamanı ingilis nümayəndəsi Dağıstanda Ənvər paşaya aid qüvvələrin Könüllü Orduya qarşı vuruşduğunu bildirmiş, azərbaycanlı diplomat isə Dağıstanda türk və azərbaycanlıların öz hökumətlərinin xəbəri olmadan könüllü surətdə döyüşlərdə iştirak etdiklərini qeyd etmişdi. Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi Könüllü Ordunun Dağıstandan çəkilməsini tələb etmiş və bildirmişdi ki, belə olan təqdirdə Azərbaycan hökuməti Dağıstanda bolşevizmin yayılmasına imkan verməyəcəkdir. Bu görüşdən sonra Xolmen Dağıstanda vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün xüsusi ingilis missiyası göndərmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 18].

Dağıstana göndərilmiş polkovnik Rolsonun başçılıq etdiyi missiya bir müddətdən sonra Taqanroqa qayıtmış və Britaniya Hərbi Missiyasında Azərbaycan diplomatik nümayəndəsinin iştirakı ilə toplantı keçirilmişdi. Polkovnik Rolsonun Dağıstandan gətirdiyi sənədlər əsasında Britaniya Hərbi Missiyası buradakı üsyançıların Həştərxan bolşevikləri ilə əlaqə saxladığını irəli sürmüş, general Denikin də Azərbaycan hökumətinin Dağıstan üsyançılarına yardım etməsi haqqında dəqiq məlumatı olduğunu qeyd etmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 20].

Azərbaycanın diplomatik nümayəndəsi isə öz növbəsində Dağıstan üsyançılarına hökumət səviyyəsində fəal yardım edilmədiyini bildirmişdi. Azərbaycan hökumətinin Bakının müdafiəsinin gücləndirilməsi və Yalamada

böyük qarnizon saxlanması tədbirlərinin şimaldan gözlənilən təcavüzü dəf etmək üçün görüldüyünü qeyd etmişdi [3, siy. 10, iş 99, v. 20].

Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 24-də Tiflisə – Cənubi Qafqazın ali komissarı Haskelə teleqram göndərərək, Dağıstanda general Denikinın ordusunun işğalçı siyasətinə qarşı bir aydan artıq xalq üsyanının davam etdiyini bildirdi. Denikinın ordusunun sahilboyu kəndləri, Dərbənd şəhərini dəniz gəmilərindən toplaqla atəşə tutduğunu, dinc əhalinin təlaş içində Azərbaycana qaçmağa məcbur olduğunu qeyd etdi və bu qırğının dayandırılması, Könüllü Ordunun Dağıstandan çəkilməsi üçün Haskelin iş qarışmasını xahiş etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 77].

Azərbaycan Xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov 1919-cu il sentyabrın 30-da Cənubi Qafqazdakı Böyük Britaniya Baş komissarı O.Vardropa teleqram göndərərək Dağıstanda Denikinın ordu hissələrinin işğalı nəticəsində yaranmış ağır vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün üç variantda çıxış yolu göstərdi. Azərbaycanlı diplomatın təklifinə görə, Denikinın ordu hissələri Vladıqafqaz-Petrovsk dəmir yolu xəttindən 5 mil cənubdakı demarkasiya xəttinə çəkildikdən və Dağıstan ərazisi azad edildikdən sonra: birinci variant – Dağıstan vilayətinin idarəsi müvəqqəti olaraq Azərbaycan Respublikası hökumətinə verilir, Azərbaycan tərəfi də öz üzərinə öhdəlik götürür ki, general Denikin ordusunun arxasına Dağıstan tərəfindən bolşeviklərin zərbə vürməsinə imkan verməyəcəkdir. İkinci variant – Dağıstan əhalisinə imkan yaradılır ki, müttəfiq dövlətlərin nəzarəti altında öz hakimiyyət orqanlarını təşkil etsin. Üçüncü variant – Dağıstanda Britaniya və ya Amerika general-qubernatorunun idarəçiliyi altında xüsusi general-qubernatorluq yaradılır [3, siy. 10, iş 112, vər. 65]. Bu təkliflər göstərir ki, Azərbaycan hökuməti Dağıstanın işğaldan azad edilməsi və vəziyyətin normallaşması üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməyə çalışırdı.

Azərbaycan Milli Ordusunun Xaçmazdakı hərbi hissəsinin rəisi polkovnik Xan Naxçıvanski Baş qərargaha göndərdiyi 13 oktyabr 1919-cu il tarixli raportda Dərbənd istiqamətində dağıstanlıların 5 minlik hərbi qüvvələrinin cəmləşdiyi, həmin qüvvələrə türk ordusunun polkovniki Kazım bəyin başçılıq etdiyi haqqında məlumat verdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 93].

Oktyabrın 20-də dağlı qüvvələri Dərbəndi mühasirəyə aldı. Oktyabrın 30-na kimi davam edən döyüşlərdə 200-ə qədər denikinçi məhv edildi. Yerli əhali Petrovskdan zirehli qatarın Dərbəndə tərəf irəliləməsinə mane olmaq üçün dəmir yolu xəttini dağıtdı [3, siy. 10, iş 112, vər. 94]. Temir-xan-şuraya hücum edən dağlı üsyançılara türk zabiti Nüsrət bəy başçılıq edirdi. Onun dəstəsi oktyabrın 30-da şəhərə hücum edərkən 18 nəfər dağlı əsgəri denikinçilərdən qaçaraq üsyançılara qoşuldu. Üsyançı qüvvələrinə 34 türk zabiti rəhbərlik edirdi. Üsyançıların silah-sursatla təchizinə türk zabiti Xəlil bəy nəzarət edirdi. Oktyabrın sonunda Bakıdan Dağıstan üsyançılarına qoşulmaq üçün daha 100 nəfər türk əsgəri və zabiti yola salındı [3, siy. 10, iş 112, vər. 95].

Dağıstanda 1919-cu ilin payızında denikinçilərə qarşı mübarizə aparən yerli üsyançı dəstələrin və general Kereselidzenin başçılıq etdiyi gürcü könüllü

dəstəsinin bütün xərclərini Azərbaycan hökuməti ödəyirdi. Azərbaycan hökumətinin başçısı N.Yusifbəyov Gürcüstan hökumət başçısına göndərdiyi məktubda Dağıstan cəbhəsinə indiyə qədər 30 milyon manat xərcləndiyi və bundan sonra da hər ay 10 milyon manat vəsait ayrılacağı bildirilirdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 98].

Azərbaycanın Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsi 1920-ci il yanvarın 4-də Xarici işlər nazirinə göndərdiyi məxfi teleqramda Gürcüstan Xarici işlər naziri Y.Gegeçkori ilə bir gün əvvəl görüşdüyünü bildirdi. Gürcü nazir Dağıstanda Denikin Kənüllü Ordusuna qarşı Nuru paşanın başçılıq etdiyi hərbi dəstənin bolşeviklərlə birlikdə mübarizə apardığını və Gürcüstan hökumətinin bolşeviklərlə əməkdaşlıqdan rahatsız olduğunu qeyd etdi. Gürcüstan tərəfi Şimali Qafqaza – Vladıqafqaza və Dağıstana birgə hərbi qüvvə yeritməyi, orada həm Kənüllü Orduya, həm də bolşeviklərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağı təklif etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 70].

Azərbaycan Xarici işlər naziri 1920-ci il yanvarın 8-də Tiflisdəki diplomatik nümayəndəyə teleqramla bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti mühüm strateji məntəqə kimi Dağıstanı tutmağı zəruri hesab edir. Azərbaycan tərəfi Tiflisdəki diplomatik nümayəndə vasitəsilə Şimali Qafqazla bağlı Gürcüstan hökumətinin mövqeyini dəqiqləşdirmək istəyirdi [3, siy. 10, iş 99, v. 25].

Azərbaycan hökuməti Şimaldan təhlükənin güclənməsi ilə əlaqədar 1920-ci il yanvarın 12-də 1029 sayılı qərarla nazirlik və idarələrin Bakıdan Gəncəyə köçürülməsinə hazırlıqlara başladı. Gəncə qubernatoru 1920-ci il fevralın 4-də məlumat vermişdi ki, nazirlik və idarələrin Gəncədə yerləşdirilməsi üçün Gəncə şəhər başçısına müvafiq tapşırıq verilmişdir [3, siy. 10, iş 99, v. 4].

Lakin 1920-ci ilin ilk aylarında Denikinçi qüvvələrin Sovet Rusiyasının Qırmızı ordusuna məğlub olması Şimali Qafqazda ictimai-siyasi vəziyyətdə ciddi dəyişikliyə səbəb oldu. Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının Bakıdakı nümayəndəsi Əli bəy Taxo-Qodi 1920-ci il fevralın 22-də Azərbaycan Xarici işlər nazirliyinə rəsmən müraciət edərək, Nuru paşaya və Dağıstandakı digər türk hərbiçilərinə maliyyə vəsaiti göndərilməsini dayandırmağı və Dağıstandakı bütün türk zabitləri Azərbaycana geri çağırmağı xahiş etdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 72]. Müdafiə Şurasının nümayəndəsi belə hesab edirdi ki, Sovet Rusiyası ilə danışıqlara girməklə Dağıstanın müstəqilliyini qoruya biləcəklər. Dağıstanda türk zabitlərin olması faktının bolşeviklərlə danışıqlara mane olacağı güman edilirdi.

Martın 12-də Nuru paşa Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasını bolşeviklərlə əlaqə saxlamaqla təqsirləndirib Levaşadan və Qasım kənddən qovdu. Bu toqquşma zamanı Müdafiə Şurasının üzvü Qazıbəyov öldürüldü, həmçinin Müdafiə Şurasının daha bir neçə üzvü də həbs edildi. Müdafiə Şurasının Bakıdakı nümayəndəsi bu hadisələri Dağıstanda Nuru paşanın hakimiyyəti ələ keçirməsi kimi dəyərləndirdi. Sovet ordusunun onun ölkəsinə hücum etməsi üçün bəhanə olacağını bildirdi [3, siy. 10, iş 112, vər. 72].

Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının Azərbaycandakı diplomatik nüma-

yəndəsi Əli bəy Taxo-Qodi 1920-ci il martın 15-də Azərbaycan Xarici işlər nazirliyinə bəyanat verdi ki, iki həftə öncə Dağıstan ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Dağıstanda ali xalq hakimiyyəti olan Müdafiə Şurası üzvləri arasında toqquşma olmuşdur. Məclis kəndində baş verən bu toqquşma zamanı Müdafiə Şurasının iki hərbcisi öldürülmüşdür. Bunun Dağıstanda vətəndaş müharibəsi başlanmasına gətirib çıxarmaması üçün, Müdafiə Şurasının nümayəndəsi Azərbaycan hökumətindən xahiş etdi ki, Nuru paşanı geri çağırınsın və ona maliyyə yardımını göndərilməsini dayandırın [3, siy. 10, iş 112, vər. 71].

Azərbaycan Xarici işlər naziri 1920-ci il martın 19-da Şimali Qafqaz Müdafiə Şurasının diplomatik nümayəndəsinə cavab verdi ki, Azərbaycan hökuməti həmişə Dağlı Respublikasının müstəqilliyini tanımış və bütün mümkün vasitələrlə ona yardım etmişdir və indi də dağlı xalqlara hər cür yardım göstərməyə hazırdır. Lakin Nuru paşa Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi kimi Dağıstana göndərilməmişdir. Ona görə də onu rəsmən geri çağırma bilməz [3, siy. 10, iş 112, vər. 74].

1920-ci ilin mart ayında Dağıstanda müsəlman bolşeviklərin başçısı Qazıbəyovun Nuru paşanın dəstəsində olan şəxslər tərəfindən öldürülməsindən sonra vəziyyət ciddi surətdə dəyişdi. Dağıstan əhalisinin bolşeviklərə rəğbət bəsləyən hissəsinin qəzəbindən qorunmaq üçün Nuru paşa gizlənməyə məcbur oldu. Kazım Qarabəkir paşa öz xatirələrində bununla bağlı yazmışdı ki, Nuru paşanın Dağıstanda vəziyyəti ağırlaşmışdır: səbəbi əslən çərkəz olan türk zabiti Kazım əfəndinin Dağıstanın qumuq türklərindən olan bir bolşevik rəisini öldürməsidir. 1920-ci ilin mart ayında Dağıstanda döyüşən türk zabitlərinin bolşevik əleyhdarı olmaları Denikinə qarşı mübarizə aparan yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuş, nəticədə baş verən toqquşmada bir neçə türk zabiti öldürülmüşdü. Bu məlumatı 1920-ci il aprelin 5-də Bakıdan çıxmış və aprelin 9-da Trabzona çatmış türk topçu mülazimi İbrahim əfəndi bildirmişdi [5, c.I, s.682-683].

İngilis nümayəndəsi admiral F. de Robekin 1920-ci il aprelin 6-da lord Kerzona göndərdiyi məktubda həmin günlərdə Dağıstanda vəziyyətlə bağlı bildirilmişdi ki, burada üç qüvvə: Türkiyə tərəfdarları, bolşeviklər və milliyətçilər bir-birinə qarşı mübarizə aparırlar [7, 242].

1920-ci il aprelin 4-nə kimi Qırmızı Ordu hissələri Şimalı Qafqazın çox hissəsini Denikin qüvvələrindən təmizlədi. Qırmızı Ordu hissələri Dağıstanda Petrovskdan 50 km cənubda Buynaksk stansiyasına qədər irəlilədi. Bu zaman Dərbəndi və ətraf əraziləri Dağıstan milli qüvvələri öz nəzarətlərində saxlamaqda davam edirdilər və bolşeviklərə qarşı mübarizə aparmaq əzmində idilər. Dağıstanın mərkəzində isə bunun əksinə olaraq, yerli əhali Denikin qüvvələrinə qarşı mübarizə aparır və bolşeviklərlə birgə hərəkət edirdi.

Denikinə nəzarətində olan Xəzər hərbi donanmasının Petrovskdakı bolşevik qüvvələrini dənizdən bombalaması ciddi bir nəticə vermədi [5, c.I, s.672]. Qırmızı ordu birlikləri sürətlə irəliləyərək bütün Dağıstanı ələ keçirdi. Qırmızı ordunun Azərbaycana, ardınca da bütün Cənubi Qafqaza yolu açıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Xarici siyasət (sənədlər və materiallar). Bakı: Azərbaycan, 1998, 632 s.
2. Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920). Qoşun (Sənədlər və materiallar). Bakı: Azərbaycan, 1998, 440 s.
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 sayı – AXC Daxili İşlər Nazirliyinin fondu
4. Süleymanov M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim. Bakı: Azərnaşr, 1989, 376 s.
5. Kazım Karabekir. İstiklal Hərbimiz. C.1, İstanbul, 2008, 660 s.
6. Afanasian S. Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan istiqaldan sovet rejiminin qurulduğu dönmə qədər. 1917-1923. Bakı: Qanun, 2012, 288 s.
7. Ulubelen. İngiliz gizli belgələrində Türkiyə. İstanbul: Çağdaş yayınları, 1982, 310 s.

**ПОМОЩЬ ГОРСКИМ НАРОДАМ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА
В НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЕ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ
(1919-1920 гг.)**

Г.А.АЛИЕВ

РЕЗЮМЕ

Горские народы Северного Кавказа после распада Горской Республики столкнулись с карательными действиями выступающих за “единую и неделимую Россию” Деникинской «Добровольческой армии» и вооруженных сил Советской России. Эти силы, старавшиеся подчинить Кавказ своей власти, стремились достичь цели посредством массовых убийств коренного горского населения. В этот тяжелейший период Азербайджанская Демократическая Республика оказывала помощь национально-освободительному движению народов Северного Кавказа всеми доступными средствами.

Ключевые слова: Горская Республика, Северный Кавказ, Добровольческая Армия, Советская Россия, национально-освободительная борьба, массовые убийства, Азербайджанская Демократическая Республика, материальная помощь.

**ASSISTANCE OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC
TO THE MOUNTAIN PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS
IN THE NATIONAL LIBERATION FIGHT (1919-1920)**

G.A.ALIYEV

SUMMARY

The mountain peoples of the North Caucasus after the collapse of the Mountain Republic faced punitive actions for Denikin's "Volunteer Army" and the armed forces of Soviet Russia, advocating a "single and indivisible Russia." These forces, which tried to subordinate the Caucasus to their power, sought to achieve their goal through massacres of the indigenous mountain population. During this difficult period, the Azerbaijan Democratic Republic assisted the national liberation movement of the peoples of the North Caucasus with all available means.

Key words: the Mountain Republic, the North Caucasus, the Volunteer Army, Soviet Russia, the national liberation struggle, massacres, the Azerbaijan Democratic Republic, material assistance.

UOT 94/479.24**1918-Cİ İL MÜSTƏQİLLİK ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA
BEYNƏLXALQ-SİYASİ VƏZİYYƏT****Ə.Ə.ŞAHVERDİYEV**
Bakı Dövlət Universiteti
aynaz1@mail.ru

1917-ci il oktyabr ayının 26-da Rusiyada bolşeviklər silahlı üsyan yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirdi. Bununla da I Dünya müharibəsinin gedişində və Rusiyanın tarixində yeni mərhələ başladı. 1917-ci il fevral inqilabından sonra rus demokratiyasına ümid bəsləyən milli qüvvələrin planları uğursuzluğa düçar oldu. Bolşeviklər hakimiyyətə gələndən dərhal sonra birtərəfli qaydada atəşgah elan edərək, Antanta blokundan çıxdıqlarını elan etdi. Ardınca çar ordusunun buraxılması haqqında qərar verdi. Qafqaz cəbhəsini tərk edən rus ordusu silahlarını xristian həmrəyliyi olaraq ermənilərə verib getdilər. Cənubi Qafqaz regionunda müsəlman-türk əhalisi üçün ciddi təhlükə ocağı yaranırdı. Cənubi Qafqaz regionunda yaranmış mürəkkəb vəziyyət ermənilərə sərf edirdi.

Açar sözlər: Rusiya, bolşevizm, Antanta, Üçlər ittifaqı, Osmanlı Türkiyəsi.

1917-ci il oktyabr ayının 26-da Rusiyada dövlət çevrilişi baş verdiyindən keçmiş Rusiya imperiyasının milli regionlarda iqtisadi və siyasi böhranı kəskinləşdi. Bolşevik Rusiyasının Antanta blokundan çıxması və birtərəfli qaydada Dördlər İttifaqı ilə, xüsusən bu ittifaqın əsas aparıcı dövləti olan Almaniya ilə sülh danışıqlarına başlaması həm Birinci Dünya müharibəsinin gedişində, həm də Rusiyanın daxilində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxardı (1, 46). Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyanın mərkəzi ilə ucqarları arasında əlaqənin kəsilməsi nəticəsində milli regionlarda ərzaq və pul qıtlığı yarandı. Regionlarda fəaliyyət göstərən siyasi qüvvələr ölkədə yaranmış siyasi böhrandan öz maraqlarına uyğun şəkildə istifadə etməyə başladı. Cənubi Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən erməni siyasi və hərbi birlikləri iki cəbhədə fəaliyyət göstərirdi. Bir qrup Tiflisdə fəaliyyət göstərən demokratik meyilli milli partiyalarda birgə fəaliyyət göstərərək, bu qüvvələrdən bəhrənərək öz məkrli planlarını həyata keçirmək istəyirdi. Digər bir qrup isə başda S.Şaumyan olmaqla Rusiya bolşevikləri ilə birgə fəaliyyət göstərərək onların dəstəyi ilə Cənubi Qafqazda «erməni» dövləti yaratmaq istəyirdi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Osmanlı Türkiyəsi ərazisindəki erməni təşkilatları

öz fəaliyyətlərini Cənubi Qafqaza transfer edərək onlar üçün daha «əlverişli» olan bu regionda müsəlman-türk ərazilərində etnik təmizləmə apararaq dövlət yaratma işini həyata keçirirdilər.

Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gələn kimi birtərəfli qaydada atəşgah elan edib, çar ordusunu buraxdılar.

Atəşgah elan olunandan dərhal sonra Qafqaz-rus cəbhəsindəki hərbi hissələr kortəbii şəkildə cəbhəni tərk etməyə başladılar. Müharibədən cana doymuş rus əsgərləri evə can atırdılar. Belə olan halda Qafqaz ordusu qərargahının komissarı, Qafqaz ordusu diyar şurasının sədri, eser polkovnik D.Donskoyun layihəsi əsasında ordunun milli prinsip əsasında qurulmasına qərar verildi. Yəni Qafqazda erməni, gürcü və Azərbaycan korpusu yaradılmalı idi. Bu layihəyə görə rus hərbi hissələri arxa cəbhədə yaradılan erməni və gürcü hərbi birləşmələri ilə əvəz edilməli idi (3, 15-16).

1917-ci il dekabr ayının 19-da Transqafqaz Komissarlığı ordunun buraxılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu layihə Qafqazda anarxiyaya, özbaşınalıqğa yol açdı. Rus əsgəri cəbhəni tərk edərkən silahı xristian həmrəyliyi olaraq gürcülərə, daha çox ermənilərə verib gedirdi.

Ən nəhayət, 1917-ci il dekabrın 16-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı tərəfindən 136 sayılı əmr imzalandı. Bu əmrə əsasən erməni korpusu yaradıldı. Komandiri üzdənirəq erməni generalı Andronik olmaqla korpusa 1-ci və 2-ci erməni piyada diviziyası, erməni könüllülər diviziyası daxil idi. Erməni kavalər briqadası, komandiri Q.Korqanov idi. Dörd ərazi polku və beş ərazi batalyonu və s. daxil oldu. Üç diviziyanın şəxsi heyəti 17 min idi. Erməni korpusunun komandiri çar ordusunun general-leytenantı F.İ.Nazarbekyan idi (4, 175).

Erməni korpusu İran sərhədindən Bayburta qədər olan cəbhəyə nəzarət edirdi. Gürcü korpusu Bayburtdan Qara dəniz sahillərinə qədər olan ərazini qoruyurdu. Gürcü korpusunun komandiri çar ordusunun komandiri, general Qabaşvili idi.

Rusiya hərbi tarixçisi Lyudendorf yazırdı ki, yalnız ermənilər türklərə qarşı vuruşurdu. Ona görə də onlar rus əsgəri cəbhəni tərk edib gedəndən sonra türk ordusunun Bakı istiqamətində hərəkətini səkkiz ay ləngitdi.

Qafqaz cəbhəsinin komandanı tərəfindən 5, 11 və 18 fevral 1918-ci il tarixlərində əmr imzalandı. Bu əmrə əsasən arxa cəbhənin müdafiəsi də ermənilərə tapşırıldı. Bütün bunlar şərqə Anadoluda və cənubi Qafqazda dinc müsəlman-türk əhalisinin təhlükəsizliyi üçün ciddi təhlükə yaradırdı. Cəbhədə əsgər çatışmırdı. Ona görə də Rusiyanın iri şəhərlərində erməni komitələri yaradıldı. Məqsəd keçmiş çar ordusunun zabiti olmuş erməniləri, eləcə də könüllü olaraq erməni gənclərini səfərbər edib, Qafqaza, xüsusilə də Bakı şəhərinə göndərmək idi.

Sovet hakimiyyəti onlara dəmiryol xərclərini, hərbi geyimi və silahı təmənnasız verdi. Ona görə də könüllü erməni dəstələri Petroqrada, Moskva, Odessa, Xarkov, Rostov, xüsusən Voronejdən Qafqaza göndərilirdi. Bu dəstələrin çoxu 1917-ci ilin sonu, 1918-ci ilin əvvəllərində Tiflis və Yerevana deyil,

daha çox Bakı şəhərinə cəmləndi.

Qafqazdakı rus hərbi cəbhəsinə eyni zamanda Cənubi Azərbaycan və İran Kürdüstanındakı rus ekspedisiya korpusları da tabe edildi. 1917-ci ilin dekabrında bolşevik hökuməti rus ordusunun İrandan təxliyyə edilməsi haqqında əmr verdi. Şəxsi heyəti Kuban və Terek kazaklarından olan bu hərbi hissələr Qafqaz vasitəsilə Rusiyaya döndürüldər (2, 34-39) Qafqazdakı rus hərbi cəbhəsinə qarşı Osmanlı Türkiyəsinin ikinci və üçüncü ordusundan ibarət olan Əhməd –İzzət paşanın komandanlığı altındakı Qafqaz Ordu qrupu dayanırdı. Üçüncü orduya Mehmet Vehib paşa, ikinci orduya isə Mustafa Kamal paşa komandalıq edirdi. 1917-ci ilin dekabrında Qafqazdakı türk ordu qrupunun tərkibində dəyişiklik edildi və ümumi komandanlıq Mehmet Vehib paşaya tapşırıldı. Qafqazdakı türk ordu qrupunun şəxsi heyəti 20 min nəfərə çatırdı. Türk Qafqaz cəbhəsi Qara dənizdən başlayaraq rus, türk və İran sərhədlərinin kəsişdiyi xəttə qədər uzanırdı.

1917-ci il Oktyabr çevrilişinə qədər Cənubi Azərbaycanda türk ordusu yox idi. Sadəcə olaraq ərazidəki kürd və fars nizami hərbi hissələrində, alman və türk təlimatçıları var idi. Rus ordusunun Cənubi Azərbaycandan təxriyyə edilməsi və regionda türk–alman ordusunun olmamasından ingilislər yararlanmaq istədi. İngilislərin məqsədi Bakı şəhərini ələ keçirib düşmənlərini yanacaq ehtiyatından məhrum etmək və Mərkəzi Asiyaya gedən yolu bağlamaq idi.

Artıq 1918-ci il yanvarın 27-də ingilislər general Denstervilin başçılığı altında Mesopotamiyadan (Bağdaddan) İran ərazisindən keçmək şərtilə kiçik bir ekspedisiya Bakı istiqamətinə göndərdi. Ekspedisiyaya 12 zabit, 41 əsgər, eyni zamanda bir zirehli maşın daxil idi. Ekspedisiyanın hərəkət planında kəşfiyyat əsas yer tuturdu. Məqsəd İran vasitəsilə Tiflisə daxil olmaq, ingilis zabit-təlimatçılarının köməyi ilə türk ordusuna qarşı dəstələr yaratmaq və Bakı şəhərini ələ keçirməkdən ibarət idi. Cənubi Azərbaycanın şimal-qərb hissəsində türklərin himayəsi altında olan kürd və azərbaycanlılardan ibarət dəstələr ingilisləri Culfadan keçməklə Tiflisə getməsinə imkan vermədilər. Ona görə də onlar qərara aldılar ki, Ənzəli vasitəsilə Bakıya doğru hərəkət etsinlər. 1918-ci ilin martından ingilislər əlavə hərbi qüvvələr göndərdi. Hətta hərbi təyyarə və digər hərbi texnika ilə ekspedisiyanın heyəti gücləndirildi. İngilislər bundan istifadə edib Cənubi Azərbaycan şəhərlərini işğal etməyə başladılar. Zəncan, Müyanə, Xoy və Urmiyanı ələ keçirdilər. İngilislər işğal etdikləri şəhərlərdə jandarmiya və hərbi hissələr yaratmağa başladılar, hətta ingilis zabitlərindən və «ələ alınmış» yerli əhalidən bir ingilis idarə qurumu yaratdılar.

1918-ci il mart ayının 23-də rus ordusunun Cənubi Azərbaycandan çıxarılması başa çatdı. Yalnız Həmədanda general N.N.Baratovun və kazak hərbi birləşməsinin bir hissəsi qaldı. Kuban və Terek kazaklarından təşkil edilmiş bir dəstəyə podpolkovnik Lazar Biçeraxov rəhbərlik edirdi. Bu dəstəni partizan kazakların bolşevik dəstəsi adlandırmaq olardı. Dəstənin içərisində antibolşevik əhval-ruhiyyəli zabitlər də var idi. Ona görə də ingilislər bu dəstənin daxilindəki ziddiyyətdən öz xeyirlərinə istifadə etmək qərarına gəldilər.

General Denstervil tez bir zamanda həm general Baratovu, həm də podpolkovnik Biçeraxovu ələ ala bildi. 1918-ci il mart ayının 15-də Denstervil ilə Biçeraxov arasında gizli bir razılaşma imzalandı. Biçeraxov ingilis komandanlığına tabe olmaq razılığını verdi. Əvəzində ingilislərdən hərbi və maliyyə yardımını aldı. Bu razılaşmaya görə ingilislər Biçeraxovun dəstəsinə hər bir süvari atlı üçün bir günə (köhnə ingilis pulu ilə 21 şillenq dəyərində olan) 1 kinəyə ödəyirdi. Denstervil planına uyğun olaraq Biçeraxov şimala doğru hərəkət etməyə başladı. 1918-ci ilin mart ayının 29-da Qəzvinə çatdı. İngilislər general Denstervilin ekspedisiyası ilə paralel olaraq, Türkiyə ilə mübarizəni gücləndirmək üçün İrana əlavə hərbi kontingent göndərdi. Bunu İngiltərə hökuməti 1918-ci il martın 25-də İran hökumətinə göndərdiyi notada bəyan etdi.

Şah hökuməti öz etiraz notasında cavab olaraq ingilislərin bu hərəkətini İranın müstəqilliyi üçün təhlükə kimi görərək, hərbi müdaxilə qiyməti verdi. Ancaq ingilislər İran tərəfini inandırmağa çalışdı ki, bu, onların düşündüyü kimi deyil və söz verdilər ki, türkləri regiondan çıxardıqdan sonra İran ərazisini tərk edəcəklər. Eyni zamanda İranın bu «mərhəməti» qarşılıqlı olaraq ingilis hökuməti tərəfindən mükafatlandırılacaqlar.

Türkiyə İngiltərə və bolşevik Rusiyasının Qafqaz regionunda həyata keçirdiyi hərbi və diplomatik tədbirləri nəzərə alaraq özünün bu regiondakı siyasətində dəyişiklik etmək qərarına gəldi. Qafqazdakı türk Ordu komandanlığı Bakıda yaradılan bolşevik-erməni hökumətinin antimüsəlman və antitürk siyasətinin qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci ilin yanvar ayının sonunda xüsusi tədbirlər planı hazırlamaq qərarına gəldi. Türk ordusunun qarşısında duran strateji məqsəd Trabzon-Batum və Ərzurum-Aleksandropol (Gümrü) xəttini nəzarətə götürərək Bakı istiqamətində hərəkəti asanlaşdırmaq idi. Eyni zamanda Van-Bəyazıt xəttini nəzarətə götürdü, Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənmək idi. Qafqaz cəbhəsi Qara dənizdən – Van gölünə qədər olan cəbhə xəttini təşkil edirdi. Bura IV, I, VI ordu korpusunun daxil olduğu İkinci və Üçüncü ordu nəzarət edirdi. Bu cəbhəyə əlavə olaraq beş diviziya cəlb olunmuşdu.

Qafqaz cəbhəsində vəziyyət olduqca ağır idi. Erməni hərbi dəstələri dinc müsəlman- türk əhalisinə qarşı amansız qətillər törədirdi. Vəziyyətin ağırlığını nəzərə alaraq, Qafqaz cəbhəsinin komandanı general-leytenant Mehmet Vehib Paşa orduya Brest-Litovsk sülhünə görə müəyyən olunmuş demarkasiya xəttini keçmək əmri verdi.

1918-ci il fevral ayının 12-də türk ordusu erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Ona görə də Ənvər Paşa 1918-ci il fevralın 12-də Deputatlar Palatasında çıxış edərək türk ordusunun Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları başlamasının səbəbini açıqladı. Türkiyənin bu addımı yaxın müttəfiqi olan Almaniyanın etirazına səbəb oldu. Almaniya türk ordusunun Qafqaza daxil olmasını istəmirdi. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, Almaniya özü Qafqaza sahib olmaq istəyirdi. Xüsusən Bakı neftinə

sahib çıxmaq istəyirdi. İkincisi, Almaniya Qafqazın təbii-coğrafi şəraitindən istifadə edərək Asiyaya nəzarət etmək imkanı əldə etmək istəyirdi. Nəhayət, üçüncüsü, Almaniya Sovet Rusiyasına qarşı müharibə aparmaq üçün Qafqazdakı bütün qüvvələri birləşdirmək istəyirdi. 1918-ci il mart ayının 2-də türk ordusu Ərzuruma çatdı. Ərzurum erməni-daşnak qüvvəsinin ən çox toplandığı ərazi idi. Ərzurumda 20 minlik rus-erməni hərbi qüvvəsi var idi. Ərzurumun müdafiəsinə çar ordusunun zabiti Tverdoxlebov və qatı antitürk xislətli general Andronik rəhbərlik edirdi. 1918-ci il mart ayının 12-də türk ordusu Ərzurumu ələ keçirdi. Erməni-daşnak qüvvələri Ərzurumun qisasını almaq üçün Azərbaycan ərazisində türk-müsəlman əhalisinə qarşı zorakılığı gücləndirdi. Ərzurum məsələsi 1918-ci il Bakıda və Azərbaycanın digər ərazisindəki ermənilərin törətdiyi soyqırımın ilk səbəblərindən biridir. Bunu Şaumyanın erməni xalqına etdiyi müraciət təsdiq edir. O, müraciətində Ərzurumu təslim etməkdə daşnakları günahlandırır və bunu erməni xalqının dəfni kimi qiymətləndirirdi. Ona görə də o, bütün erməniləri türk işğalçılarına, ağa və bəylərə qarşı mübarizədə birləşməyə çağırırdı.

Ərzurumda ağır məğlubiyyətə uğrayan Andarnik antitürk fəaliyyətini Azərbaycana keçirdi. Qüvvəsinin qalan hissəsini Zəngəzura və Dağlıq Qarabağa yönəltdi. Ərzurumun alınmasında türklərlə yanaşı kürdlər və acarlar da mühüm rol oynadı. Korqanovun fikrincə, 7 mindən çox kürd silahlısı bu əməliyyatda iştirak edirdi (9, 101).

1918-ci il Ənvər Paşa Dövlət Şurasının sədri və ədliyyə naziri Xəlil bəylə birlikdə Bakının azad edilməsi planını müzakirə etdi. Sonra o planı Baş Vəzir Tələb Paşaya təqdim etdi. Planın hərbi tərəfini hazırlamağı ögey qardaşı Nuru paşaya və əmisi Xəlil Paşaya tapşırırdı. Plana görə Nuru Paşa Cənubi Azərbaycan vasitəsilə Şimali Azərbaycana keçməli, orada türk hərbi əsirləri Azərbaycan milli ordusundan birləşmiş hərbi kontingent yaratmalı idi. Bu hərbi kontingentin adı Qafqaz İslam Ordusu adlanırdı. Ordunun komandanı Nuru Paşa idi. Paralel olaraq nizami türk ordusu da Gürcüstan ərazisindən keçərək Azərbaycana daxil olmalı və Qafqaz İslam Ordusu ilə birləşməli idi. 1918-ci il martın 22-də Nuru paşa bir neçə zabitin müşayiəti ilə İstanbuldan Mosula yola düşdü. Aprel ayının 12-də ora çatdı. Bakı şəhərində və Azərbaycanın digər qəzalarında BXKS qüvvələri adı altında daşnak-bolşevik silahlıları tərəfindən 1918-ci il mart ayının 30-dan aprelin 1-ə kimi Azərbaycanın dinc müsəlman-türk əhalisinə qarşı soyqırım həyata keçirdiyi üçün, Nuru paşanı Bakının azad olunması planının icrası bir qədər ləngidi. 1918-ci il aprel ayının sonunda türkiyə digər cəbhələrin hesabına Qafqaz cəbhəsindəki ordunun sayını artırdı. Türkiyə ordusunun 45 diviziyasından 10 diviziya Qafqaz cəbhəsində idi. VI və I Ordu korpusunun hərbi birləşmələri hesabına Qars ordu qrupu yaradıldı. Komandanı Yaqub Şövqü paşa idi. Qars ordu qrupunun qarşısında qoyulan döyüş tapşırığı, birinci, şərq Ermənistanı ələ keçirmək və Tiflisə doğru irəliləməklə Tiflis-Bakı dəmiryolunu nəzarətə götürməkdən ibarət idi (6, 592-593).

1918-ci il may ayının 8-də I ordu korpusunun komandiri general Kazım

Qarabekir paşa Aleksandropol (Gümrü) istiqamətində hərəkət etmək əmri aldı. Məqsəd Aleksandropol- Culfa dəmiryolunu nəzarətə götürmək idi. 1918-ci il may ayının 10-da türk ordusu Arpa çayını keçərək həm şimaldan, həm də cənubdan Aleksandropola yaxınlaşdı. Həmin vaxt Batumidə ZFDK və türk nümayəndələri arasında sülh danışıqları başlamışdı. Batumda olan Transkafkaz sülh nümayəndə heyətinin erməni üzvləri türk ordusunun Aleksandropolu tutmasından narahat olduqlarını bildirdilər və türk nümayəndə heyəti ilə görüşmək təklifini verdilər. Batumda Xəlil bəylə daşnaklar arasında görüş keçirildi. Xəlil bəy görüşdə bəyan etdi ki, türk ordusunun Aleksandropolu ələ keçirməsi müvəqqəti xarakter daşıyır. Məqsəd İran və Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə ingilislərin Bakı istiqamətində irəliləməsini dayandırmaqdır. Bu məqsədlə Gümrü-Culfa-Təbriz dəmiryol xətti nəzarətə götürülməli idi. S.Şaumyan həyəcanla Moskvaya bildirdi ki, Culfadan Araz boyunca və Muğan düzü vasitəsilə Bakıya rahat yol var. Tezliklə türklər Bakıya doğru hərəkət edəcək. Bolşevik-daşnak bloku Aleksandropolda türklərə qarşı hərbi qruplar təşkil edirdilər ki, onların Bakı istiqamətində hərəkətinin qarşısını alsınlar. 1918-ci il may ayının 15-də türk ordusu Aleksandropolu aldı. May ayının 16-da türk ordu komandanlığı erməni milli korpusunun komandanı general-leytenant Nazarbekyana bir saat ərzində Aleksandropol-Uluxanlı –Culfa dəmiryolu xəttini boşaltmağı tələb etdi. Aleksandropolun ələ keçirilməsindən sonra türk ordusu Şərqi Ermənistanı, daha dəqiq desək. İrevan quberniyasına daxil olaraq üç istiqamətdə hərəkət etdi.

Birincisi, Aleksandropoldan Tiflis şossesi ilə Kalininodan keçərək Tiflisə doğru hərəkət etdi. Məqməd Tiflis vasitəsilə Bakıya doğru hərəkət etmək idi;

İkincisi, Aleksandropoldan Karakilsə (indiki Kirovakan) doğru hərəkət idi. Buradan türk ordusunun bir hissəsi dəmiryol vasitəsilə Sanani –Tiflis dəmiryolu ilə Tiflisə doğru hərəkət edirdi. Ordunun bir hissəsi isə Karakitis – Dilican-Qazax–Ağstafa yolu ilə Gəncə istiqamətində hərəkət edərək Bakıya doğru hərəkət etməli;

Üçüncüsü, Aleksandropoldan İrevan-Culfa istiqaməti idi. Bu istiqamətdə türk ordusu İrevan quberniyasının cənub qəzalarını, oradan isə Cənubi Azərbaycanı ələ keçirib Bakıya doğru hərəkət etmək istəyirdi. Culfadan Goruşuşa yolu ilə Bakıya doğru hərəkət etmək əlverişli idi.

Vəziyyətdən duyuq düşən hiyləgər Şaumyan 1918-ci il may ayının 20-də RSFSR XKS-ə vurduğu teleqramda hay-həşir salırdı və qorxaqcasına bəyan edirdi ki, əldə olunan məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, bildirim ki, türk ordusu sürətlə Bakıya doğru irəliləyir. Ona görə də bizə təcili kömək lazımdır (5, 185).

1918-ci il mart ayının 12-də türk ordusu Ərzurumu tutdu. Ərzurum rus ordusunun köməyi nəticəsində ermənilərin nəzarətində idi. 1918-ci il mart ayının 14-də Trabzonda sülh danışıqları başlayanda artıq türk ordusu 1914-cü ilə qədər mövcud olmuş rus-türk sərhədlərinə gəlib çatdı.

1918-ci il may ayının 10-da türk ordusu Arpa çayından keçərək Aleksan-

dropol istiqamətində hərəkət etməyə başladı. May ayının 11-də Batumda öz işini dayandırmış Transqafqaz-türk sülh danışıqları bərpa edildi. 1918-ci il may ayının 26-na kimi artıq türk ordusu Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzasını, Şərur-Dərələyəz qəzasının yarısını, İrevan qəzasının yarısını, Eçmiədzin (Qarhun-Ə.S.) qəzasını ələ keçirdi. Həmin gün Transqafqaz Seyminin dağılması ilə yadda qaldı. Transqafqaz federasiyasını yaratmaq ideyası puça çıxdı. Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Batum sülh konfransı öz işini dayandırsa da, müstəqil Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri ayrılıqda Türkiyə tərəfi ilə ikitərəfli sülh danışıqları aparmağa başladı. 1918-ci il iyulun 1-də Türkiyə ilə Ermənistan arasında centlemen razılaşma oldu. Erməni tərəfi Sürməli, Şərur-Dərələyəz qəzalarının, həmçinin İrevan və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsini türklərə verməsinə razılıq verdi. İyulun 4-də türk ordusu Naxçıvanı ələ keçirdi. Türk ordusu Naxçıvandan Culfa istiqamətində hərəkət etməyə başladı. Türk ordusu Culfada Bakı və Təbriz istiqamətində hərəkət etmək məqsədilə hazırlıq işlərini həyata keçirərək hərbi qərargah yaratdı. Türk ordusunun bu uğurları Naxçıvanın, Zəngəzur və Qarabağın müsəlman-türk əhalisinin sevincinə səbəb oldu. Çünki Azərbaycanın bu regionlarda erməni silahlı dəstələri xarici himayədarlarının dəstəyi ilə dinc müsəlman-türk əhalisinə qarşı kütləvi soyqırım həyata keçirirdi. Daşnak hökuməti Fransanın dəstəyinə daha çox arxalanırdı. Fransanın Qafqazdakı missiyasının rəhbəri kapitan Puadeber İrevanda idi. Və Ermənistan hökumətinə hər cür yardımın göstəriləcəyinə söz vermişdi. Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı hərbi zorakılıq və vandalizm bilavasitə Andronikin dəstəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. Çox təəssüf ki, Andronikin bu vəhşiliyinə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən nəinki göz yumulurdu. Hətta onun əməlləri «erməni xalqının azadlığı uğrunda aparılan mübarizəsi» kimi qiymətləndirilirdi. Andronik silahlı dəstə toplayaraq, may ayının əvvəllərində Dilicandan Yeni-Bəyarıl və Naxçıvan istiqamətində hərəkət etməyə başladı. Azərbaycan Milli ordusu onun çirkin əməllərinin qarşısını ala bildi. Naxçıvanda olan türk hərbi hissəsinin köməyi ilə Andronik oradan çıxarıldı. Ondan sonra Andronik 1918-ci il iyul ayında Şaumyanın vasitəsilə sovet hakimiyyəti platformasına keçdiyini bəyan edərək, öz çirkin əməllərini Dağlıq Qarabağ və Zəngəzur qəzalarında həyata keçirməyə başladı. Hansı ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində dinc əhaliyə qarşı öz vəhşi əməllərini həyata keçirdi. Türkiyə tərəfi Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dəstələrin Bakı nefti uğrunda apardığı müharibəni görərək həm Bakı, həm də Cənubi Azərbaycan məsələsində qətiyyətli addım atmaq məcburiyyətində idi. Çünki yenicə yaranmış müstəqil Azərbaycan dövlətinin nə hərbi gücü, nə maliyyə imkanı, nə də ki, beynəlxalq dəstəyi yox idi ki, Azərbaycan üçün taleyüklü bu məsələləri həll etsin. Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsində iştirak edən dövlətlərin Bakıya daxil olması üçün alternativ yol idi.

Cənubi Azərbaycanda əməliyyatı Türkiyənin Qafqazdakı cəbhəsinin sağ cinahını bağlayan IV Ordu korpusu həyata keçirirdi. Bu orduya 1918-ci il

iyulun 30-na kimi general Əli İhsan paşa komandanlıq etmişdir. Korpusa iki diviziya daxil idi. 5-ci piyada diviziya komandiri Mustafa İzzət bəy və 12-ci piyada diviziyası komandiri Əli Rüşət bəy idi. IV Ordu korpusuna VI Ordu korpusu Mesopotamiya tərəfdən dəstək verirdi. Cənubi Azərbaycan cəbhəsində hərbi əməliyyatlar, Qafqaz cəbhəsi ilə müqayisədə ləng aparılırdı. 1918-ci il fevralın ortalarında türk ordusu Trabzon-Batum və Ərzurum-Aleksandropol istiqamətində hərəkətə keçəndə IV Ordu tapşırıq aldı ki, Rusiyanın qafqazdakı cəbhəsinin buraxıldığı son cənabı yararaq, Van-Bəyazıt rayonuna çıxsın və rus-türk sərhədlərinə yaxınlaşıb Gilanı ələ keçirib, oradan Ənzəliyə, sonra isə Bakı istiqamətində hərəkət etsin.

1918-ci il martın 3-də imzalanmış Brest-Litovski sülh müqaviləsinin VII maddəsinə görə həm Sovet Rusiyası, həm də Türkiyə öz ordusunu İran ərazisindən çıxartmalı idi. Bu maddə Rusiyaya sərf edirdi. Çünki Qafqazdakı rus cəbhəsi dağılmışdı. Rusiyanın cənub sərhədləri Şimali Qafqaza qədər kiçilmişdi. Ölkənin daxilində Vətəndaş müharibəsi gedirdi. Ona görə də Rusiyanın Cənubi Azərbaycanda ordu saxlaması qeyri-mümkün idi. Bu şərait əksinə, Türkiyə tərəfinə daha çox sərf etdi. Cənubi Azərbaycan Türkiyə üçün Şimali Azərbaycanın cənub sərhədlərinə çıxmaq məqsədilə lazım idi. Tezliklə VI Ordu Lahicanı tutdu. Təbrizə daxil oldu. 1918-ci ilin birinci yarısında Cənubi Azərbaycan məsələsi ciddi xarakter aldı. Bir tərəfdən ingilislər, bir tərəfdən antibolşevik rus qüvvələri öz gücünü burada toplayıb Bakı istiqamətində hərəkət etmək istəyirdi. Ona görə də Türkiyə bunu nəzərə alıb Cənubi Azərbaycan istiqamətində fəaliyyət aparırdı. 1918-ci il iyun ayının 2-də Mehmet Vehib paşa Nuru paşaya məktub yazaraq tələb etdi ki, cənubi Azərbaycanda hərbi əməliyyatları gücləndirmək lazımdır.

Bu məqsədlə Qafqaz cəbhəsində ordunun bir hissəsi Culfa vasitəsilə Cənubi Azərbaycana göndərildi. Türkiyə planına görə 1918-ci il iyun ayının əvvəllərində VI Ordu Xoy, Urmiya, Sərab və Ərdəbili ələ keçirdi. 1918-ci il iyunun 14-də IV Ordu korpusunun 2000-lik dəstəsi Təbrizi ələ keçirdi. IV Ordu korpusunun qərargahı Təbrizdə yerləşirdi. General Əli İhsan Paşa komandanlıq edirdi.

Birincisi, cənubi Azərbaycan Türkiyə üçün Bakı istiqamətində ordunun hərəkəti üçün əlverişli idi; ikincisi, türk ordusu Mesopotamiyadakı ingilis ordusu ilə Gilandakı general Denstervilin rəhbərlik etdiyi ingilis ekspedisiyası arasındakı əlaqəni qurmaq imkanı əldə edirdi; və nəhayət, türk ordusu Mesopotamiyada ingilis ordusunun hərəkətinin qarşısını alırdı.

Mehmed Fuad Keprülüzadə «Tərcüməni-həqiqət» qəzetində yazırdı: Türkiyənin Cənubi Azərbaycana gəlişi bu regionu güclü türk mədəni mərkəzinə çevirmək niyyətindən irəli gəlirdi (6, 197). Türkiyənin həm Cənubi Azərbaycanda, həm də Bakıda güclü mövqe tutması, müttəfiqi Almaniyanı da narahat edirdi. Almaniya türk ordusunun Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlarını məhdudlaşdırmaq, Bakı istiqamətində hərəkətini dayandırmaq üçün Gürcüstandan vasitə kimi istifadə etmək qərarına gəldi. Ona görə də Almaniya

Gürcüstan hökuməti ilə 1918-ci il may ayının 28-də Potidə bir razılaşma imzaladı. Almaniya tərəfi bunu Brest-Litovski müqaviləsindən irəli gələn bir sənəd kimi şərh etməyə çalışırdı. 5 maddədən ibarət olan bu razılaşma Gürcüstan iqtisadiyyatı və dəmiryolunun almanların tam nəzarətinə keçməsi demək idi. Almaniya Gürcüstanda hərbi, siyasi və iqtisadi mövqeyini daha da möhkəmlətmək üçün 1918-ci il iyul ayının 12-də bilavasitə iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş yeni bir müqaviləni imzaladı. Bütün bunlar türk ordusunun Gürcüstan ərazisindən keçərək Bakı istiqamətində hərəkətinin qarşısını almağa hesablanmışdı. Almanıyanın bu planının iqtisadi tərəfi Averella Harriman tərəfindən hazırlandığı üçün, buna bəzən Averella Harriman planı da deyirlər (7, 121).

Gürcü hökumətinin Almaniya üstünlük verməsi və Almaniyanın himayədarlığını qəbul etməsi Osmanlı türk hökumətində narazılıq yaratdı. 1918-ci ilin may ayında Batumidə olan Ənvər paşa jurnalistlərin suallarını cavablandırarkən bu məsələyə müsbət münasibət bildirməmişdi. Çünki o, yaxşı bilirdi ki, Gürcüstan ərazisi ilə Bakı istiqamətində hərəkət edən türk ordusu Poti razılaşmasının şərtinə uyğun olaraq Gürcüstan dəmiryoluna, o cümlədən bütün nəqliyyat sistemində nəzarət edən alman ordusunun maneələri ilə qarşılaşacaqdır. Ona görə də 1918-ci il 2 iyun tarixdə VI və I Ordu birləşmələrinin cəmləşdiyi ordu qrupunun komandiri Yaqub Şövqü paşa Ümumi komandanlıqdan aldığı təlimata uyğun olaraq əmr imzaladı: «Ordunun hərəkət etdiyi ərazilərdə qarşılaşdığı alman hərbi qüvvələri ilə maksimum dərəcədə nəzakətlə davranmaq; onları türk ordusunun hərəkət etməsinə mane olmamağa inandırmaq; imtina edəcəkləri təqdirdə tərksilah edib Qarsa göndərmək; əgər onlar hərbi qarşıdurmaya gedərsə və silah işlədərlərsə uyğun hərəkət etmək» (8, 8-9).

Bəzi hallarda türk və alman hərbi hissələri arasında qarşıdurma yaşanırdı. Odur ki, alman tərəfi, türkləri hər cür yardımları dayandıracaqları ilə hədələyirdilər. Maraqlı cəhət odur ki, Türkiyə ilə Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında Batum müqaviləsi imzalanmışdı. Bəzi hallarda alman tərəfinin təhriki ilə gürcü hərbi qüvvələri də türk ordusuna qarşı silah işlədirdilər. 1918-ci il iyunun 14-də gürcü hərbi hissələri Sadaxlı kəndində Gəncə istiqamətində hərəkət edən türk hərbi qüvvələrinə hücum edərək 358 fərqli, hərbi sursat və ərzaq ehtiyatını, 300 atı ələ keçirib, o cümlədən 300 türk əsgər və zabiti əsir götürdülər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azərneşr, 1993, 362 s.
2. Svyatohovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illər, «Azərbaycan» jurn., №11, 1989.
3. Аркомед С.Т. Материалы по истории отпадения Закавказья от России. Изд. 2-е. Тифлис, Гос. Изд., Грузии, 1931, 111 с.
4. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, 1919, 514 с.
5. Документы из истории борьбы за Советскую власть в Азербайджане в 1917-1918гг. «Гр. Азербайджанского филиала ИМЭЛ» XII, Баку, 1948, с.185.
6. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. М., 1966, с.197
7. Хачапуридзе. Г.В. Борьба грузинского народа за установление советской власти.

- Госполитиздат. М., 1956, с.121.
8. Rüştü Büyük Harpte Bakü Sollarında 5 Kafkaz piyade Firkasi (93 Saylı Askeri Mekkuanın 34 Saylı Tarih Kusmi). İstanbul, Askeri Matbaa, 1934. cc.8-9.
 9. Korganoff G. General. La parficipation des Armenians a la guerre mondiale sur le front Caucase(1914-1918), Paris. 1927, p.101
 10. Ldrcher. M. Commandant. La guerre turque dans la guerre mondiale. Paris, 1926. P.592-593.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ НАКАНУНЕ НЕЗАВИСИМОСТИ 1918 ГОДА

А.А.ШАХВЕРДИЕВ

РЕЗЮМЕ

26 октября 1917 года большевики захватили власть вооруженным мятежом в России. Таким образом, начался новый этап в истории Первой мировой войны и истории России. После февральской революции 1917 года планы националистических сил, надеясь на российскую демократию, потерпели неудачу. После того, как большевики пришли к власти, они в одностороннем порядке объявили огнем размера, заявив, что они покинули блок Антанта. Затем они решили покинуть царскую армию. Российская армия, покинувшая Кавказский фронт, дала оружие армянину как христианскую солидарность. Была серьезная угроза для мусульманско-турецкого населения в регионе Южного Кавказа, что было на руку армянам.

Ключевые слова: Россия, большевизм, Антанта, Тройственный союз, Османская Турция

INTERNATIONAL-POLITICAL SITUATION IN AZERBAIJAN ON THE EVE OF THE INDEPENDENCE OF 1918

A.A.SHAHVERDIYEV

SUMMARY

On October 26, 1917, Bolsheviks seized power by armed rebellion in Russia. Thus, a new stage in the history of the First World War and the history of Russia began. After the February revolution of 1917, the plans of the nationalist forces, hoping for Russian democracy, failed. After the Bolsheviks came to power they, unilaterally proclaimed a size fire, declared that they had left the Antanta block. Then they decided to leave the Tsar army. The Russian army, which abandoned the Caucasian front gave their weapons to the Armenians as a Christian solidarity. There was a serious threat to the Muslim-Turkish population in the South Caucasus region and it satisfied the Armenians.

Key words: Russia, Bolsheviks, Antanta, Triple Alliance, Ottoman Turkish.

УДК 94(429:24)**РОЛЬ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ И РЕАЛИЗАЦИИ
НАЦИОНАЛЬНОГО ИДЕАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ****К.Т.НАДЖАФОВА*****Бакинский Государственный Университет******knajafova69@mail.ru***

В статье на основе новых архивных документов и научных материалов рассматривается роль интеллигенции в формировании основных идей и течений азербайджанского национального движения, в реализации национального идеала – создания Азербайджанской Демократической Республики. В статье также прослеживается периодизация и основная характеристика отдельных этапов азербайджанского национального движения, дается определение таких терминов как интеллигенция, национальное сознание и самосознание, выделяются общественные функции национальной интеллигенции в ответственный период собственной истории.

Ключевые слова: интеллигенция, национальное сознание, самосознание, национальное движение, национальное государство

Возникновение и развитие национальной идеи в Северном Азербайджане было связано со складыванием структуры буржуазного общества и возникновением национальной интеллигенции. Люди, характеризующиеся определенной суммой выработанных трудом знаний или определенным отношением к основным этико-социологическим вопросам (интеллектуалы) в любом цивилизованном обществе в разные периоды истории всегда были, но интеллигенция появилась только при ограниченном соединении их в целую, единую группу.

Интеллигенция - есть внеклассовая, внеслововая, преемственная общественная группа, занятая квалифицированным умственным трудом, требующим высокого уровня образования и длительной профессиональной подготовки, выполняющая определенные общественные функции, как идеологическое обслуживание общества и выражение «национального духа», т.е. национального сознания.

Определение места и роли интеллигенции в азербайджанском обществе происходило в тесной взаимосвязи с процессами формирования буржуазной нации, кардинальных изменений в социально-экономической

и политической жизни Азербайджана в конце XIX - начале XX века.

По верной оценке общенационального лидера Гейдара Алиева, «деятельность представителей азербайджанской интеллигенции в этот период в различных областях, служила национальному возрождению, национальному пробуждению, формированию национального духа» (1, 13). Поэтому вполне закономерно, что именно национальная демократическая интеллигенция, готовя из своих рядов идеологов и политических вождей, стала руководящей силой азербайджанского национального движения, возникновение и этапы развития которого, полностью совпадают с процессом складывания и развития национальной интеллигенции.

Формирование интеллигенции, как особого слоя азербайджанского общества было связано с проникновением капиталистических отношений в экономику Азербайджана и изменением его социальной структуры. Именно, в последней четверти XIX века формируется национальная интеллигенция, призванная удовлетворять интеллектуальные и идеологические потребности азербайджанского общества.

История интеллигенции внесословной и внеклассовой не только по задачам и целям, идеалам, но и по своему составу, как в России, так и в Азербайджане начинается с 60-х годов. Именно в это период появляется на почве общественной и философско-просветительской мысли, созданной выдающимися интеллектуалами Азербайджана - А.А.Бакихановым, М.Ф.Ахундовым, Р.б.Эфендиевым, М.Казым-беком, М.Дж.Топчибашевым, С.А.Ширвани, Г.б.Зардаби закладываются идейные основы формирования первого поколения национальной интеллигенции.

Одним из важных этапов складывания интеллигенции считаются 80-90-е годы XIX века. Перепись 1897 года позволила определить общую численность работников умственного труда в Азербайджане в конце XIX века - 5635 человек. Несмотря на колониальную политику российского царизма в Азербайджане в начале XX столетия национальные интеллигентные кадры составляли примерно 50% общей численности работников умственного труда (5, 17).

Социально-экономическое развитие Азербайджана в пореформенный период в XIX веке вызвало острую необходимость в квалифицированных специалистах разного профиля. По действовавшим Положениям о Кавказских воспитанниках 1849 и 1868 годов кавказская администрация, в зависимости от потребностей края, определяла число мест в различных местных учебных заведениях России для представителей коренных национальностей, и направляли их на учебу за счет казны. Долгое время Тифлисская мужская гимназия была единственным учебным заведением, где кавказская молодежь могла получить среднее образование, дающее право поступать в вуз. С распространением среднего образования в Азербайджане, открытием гимназий, реальных училищ в Баку, Елизаветполе (Гяндже), Шуше, Эриване, Шамахе, Лянкяране заметно выросло число

абитуриентов – азербайджанцев, поступавших в российские вузы. Доступ в средние учебные заведения был свободным для каждого, кто мог оплатить свое обучение и, что не менее важно, обеспечить свое содержание в продолжении всего курса. На рубеже XIX-XX вв. крупнейшими из них являлись Санкт-Петербургский и Московский, Киевский, Новороссийский (в Одессе), Харьковский, Казанский, в которых обучались сотни студентов-азербайджанцев и получали возможность ознакомиться с передовыми демократическими идеями. Заметно увеличивается число получивших высшее образование за рубежом.

Из существовавших стипендий азербайджанские студенты могли пользоваться кавказской стипендией, которую администрация края назначала детям военных и гражданских чиновников, беспорочно служившим в крае, и городской, определяемой городской управой. При назначении стипендий принимали во внимание отсутствие родителей или несостоятельность таковых. Размер стипендий в среднем составлял 300-350 рублей в год, из которых следовало платить за обучение, квартиру, студенческую форму, учебные принадлежности и т.д. Существовала еще институтская стипендия (350 руб. в год) при бесплатном обучении, но удостоивались ее лишь студенты-христиане.

Число несостоятельных учащихся, стремившихся к высшему образованию, с годами увеличивалось. Азербайджанским студентам материальную помощь оказывали благотворительные общества («Ниджат», «Сафа» и другие), различные фирмы, предприятия, а также частные лица. Практиковались сборы пожертвований в большие праздники, в экстренных случаях – через газеты.

Среди предпринимателей получению высшего образования содействовали Г.З.Тагиев, Ш.Асадуллаев, Б.Ашурбеков, И.Гаджинский, А.Гулиев, М.Мухтаров, А.М.Нагиев и другие (6, 188). Поддержки были единовременными, разовыми – на год или на весь срок учения. Местные магнаты осознавали необходимость развития образования для благополучия народа.

Источники свидетельствуют о неуклонном росте числа азербайджанцев, поступавших в вузы. Сотни студентов обучались в российских вузах, но диплома удостоивались наиболее целеустремленные, выносливые, обеспеченные материальной поддержкой. Первые азербайджанцы, направленные кавказской администрацией на учебу, в основном обучались в столичных университетах и Военно-медицинской академии. Наиболее престижными считались юридический и медицинский факультеты. (7, 17).

Несмотря на свою малочисленность, по сравнению с другими классами буржуазного общества национальная интеллигенция сыграла решающую роль в осознании азербайджанским народом своих социальных, политических и национальных прав. Интеллигенция сравнивала положение

ние своего народа и более развитых наций, впитывала идеи национального освобождения и демократии, что ускоряло идейно-политический прогресс общества и стимулировало процесс формирования азербайджанской нации. Поэтому вполне закономерно, что именно азербайджанская интеллигенция стала руководящей и главной движущей силой национального движения. Из ее рядов вышли политические вожди и идеологи Азербайджанского национального движения.

Не случайно, что, представители всех основных течений (кроме монархистов и большевиков) революционных перемен в России предавали огромное значение участию интеллигенции в революционных процессах, дали определение ей как «критически мыслящие люди», считали интеллигенцию «органом сознания общественного организма».

По мнению главного идеолога азербайджанского национального движения М.Э.Расулзаде, главная отличительная черта нации от национальности заключается в наличии у представителей нации национального самосознания, под воздействием которого возникает национальная идеология, а национальные идеалы обеспечивают достойное существование нации.

Переход из состояния национальности в нацию является продуктом общего сознания и коллективной воли, которые создаются и пропагандируются интеллигенцией, вступающей на историческую арену с разрушением феодальной системы и появлением буржуазии. Именно в результате деятельности интеллигенции общее сознание и коллективная воля, совершенствуясь и развиваясь, доходят до уровня борьбы за освобождение родины и народа и превращаются в духовную потребность каждого члена этнической общности и «национальность обретает решимость трансформироваться в нацию». Описанный и сформулированный отдельными личностями, а затем представленный на суд общества проект национальных действий в случае соответствия истинным чувствам и желаниям народа получает широкое распространение и приобретает многочисленных сторонников. В противном же случае, получив лишь поддержку ограниченного круга лиц, он в конечном итоге предается забвению.

В результате деятельности национальной интеллигенции формируется теоретическое национальное сознание - идеология национально-этнической группы, обычно включающая в себя обобщенно-положительную самооценку прошедшей истории, сегодняшнего положения и совокупности целей развития нации, программы их достижения на уровне всей общности и основных составляющих ее отрядов, а также уже кристаллизованные нормы, ценности и образцы поведения обязательные для каждого представителя данной национально-этнической общности.

Процесс формирования национального идеала и его основные этапы – обыденное и теоретическое национальное сознание, национальное самосознание и национальная идея – произошел не сразу. Колониальная

политика российского царизма в Азербайджане, составные элементы которой были политический, духовный и экономический гнет, проникновение капиталистических отношений в экономику Азербайджана и формирование буржуазной структуры общества, выход на первый план национально-интеллектуальных сил и формирование ими основных идейных течений национального движения в последней четверти XIX века, обострение социальных конфликтов и превращения Баку в начале XX века в одного из центров революционного рабочего движения в России, усиление крестьянских выступлений в губерниях Азербайджана, революционно-политические перемены 1905-1907-х годов и первый опыт парламентаризма, геноцид тюрко-мусульманского населения дашнакскими бандами на глазах царских органов власти в 1905-1906-х годах готовила почву для политической и идеологической активизации всех слоев азербайджанского общества. Произошло пробуждение национального самосознания.

Национальное самосознание - это совокупность взглядов и оценок, мнений и отношений, выражающих содержание, уровень и особенности представлений членов национально-этнической общности о своей истории, современном состоянии и перспективах своего развития, а также о месте среди других аналогичных общностей и характере взаимоотношений с ними.

В связи с этим нами обозначены основные этапы формирования первых поколений азербайджанской национальной интеллигенции в 70-90-х годах XIX века, ее определяющие особенности и общественно-политические функции.

Своеобразие национального движения в Азербайджане заключалось в том, что здесь не было сильного, длительного и последовательного движения буржуазии против царизма и феодально-клерикальных сил. В силу этих причин интеллигенция становится не только основной силой национального движения, но и его руководящей силой.

Возникновение национального движения в Азербайджане органически связано с формированием национальной интеллигенции, и ее концентрации вокруг национальной печати (газета «Экинчи», изданная выдающимся азербайджанским просветителем и публицистом Гасан беком Зардаби 22 июля 1875 года). Газета «Экинчи» являлась активным пропагандистом демократических и просветительских идей, чем вызвала серьезную обеспокоенность колониальных властей и была закрыта в сентябре 1877 года. Однако дело начатая «Экинчи» была продолжено газетами «Зия», «Зияйи-Гафгазийе» и «Кешкюль» в конце 70-80-х годах. «Экинчи» сыграла огромную роль в формировании национального самосознания азербайджанских тюрков.

Подводя итог вышесказанному, можем прийти к такому выводу что, зачатки формирования национальной идеи в Азербайджане произошли в

результате этнопсихологических, политических, социально-экономических процессов, происходящих после раздела страны вследствие заключения Туркменчайского договора между Ираном и Россией, колониальной политики царизма, экономической, духовной и интеллектуальной модернизации азербайджанского общества. По времени это совпадает с появлением национальной печати и театра в 1875 и 1883 году. Создание и развитие азербайджанской печати было связано, прежде всего, с борьбой за национальное равноправие. Поэтому внутренней пружиной большинства газетно - журнальных публикации стало стремление сплотить массы, делать каждого азербайджанца борцом за национальные права. Это была долгая, упорная и славная борьба за свободу и независимость, которая требовала определенной экономической, социально-политической предпосылки и идейно-теоретической подготовки народа.

Исследуя национально-культурные процессы среди азербайджанцев в XIX – начале XX века, американский ученый С.Э.Уимбуш справедливо замечает, что «это пробуждение и сопровождавшее его брожение интеллигенции были местным, азербайджанским явлением, а не простым подражанием российским культурным моделям, как это отмечалось у поволжских татар» (4, 37).

По мнению М.Э.Расулзаде, «национальное движение, начавшееся в форме национально-культурного прогресса российских тюрков в середине XIX века, проходит три этапа в своем развитии: 1) борьба за культурно-национальную автономию, которая является результатом культурно-национального возрождения этих народов; 2) борьба за национально-территориальную автономию, которая является результатом формирования национально-политического сознания ведущего к независимости этих народов; 3) борьба за полную независимость, выражавшаяся в окончательном отделении этих народов от России для создания самостоятельного государства». То есть формирование национальной идеологии всех тюркских народов прошло через эволюцию взглядов объединения на основе религиозного, этнического и национально-политического единства. Основными идейными руководителями этих воззрений в Азербайджане были Г.б.Зардаби, А.б.Агаев, А.б.Гусейнзаде, А.М.Топчибашев, Н.б.Юсифзаде и М.Э.Расулзаде.

В результате анализа и обобщения обширного массива архивных документов, малоизученных материалов печати и результатов предшествующих научных исследований мы пришли к такому выводу о том, что под руководством национальной интеллигенции национальное движение, охватывающее вековую историю в Северном Азербайджане, прошла 4 этапа:

- I этап - 1875-1904 гг. условно называется этап «Экинчи», начальный этап национального движения. В эти годы произошло национальное пробуждение, формирование национального сознания азербайджанцев на

основе этнического, религиозного и культурного обособления и единства, выдвижение идейно-политических и теоретических основ национального движения. Газета «Экинчи» и «Гарджуман» являются основными печатными органами этого этапа. Основным идейно-теоретическим пластом национального движения в Азербайджане было просвещение, а основные идейно политические взгляды этого этапа были исламизм, тюркизм и социализм. Здесь уместно было бы говорить, о том, что общедемократические идеи и воззрения, как реакция демократической интеллигенции на русификаторскую политику российского царизма в школьном деле сохранили свою актуальность во всех этапах национального движения в Азербайджане. Такие видные представители интеллигенции Азербайджана, как Гасан бек Зардаби, Наджаф бек Везиров, А.Гусейнзаде, А.Агаев и др. являются лидерами первого этапа национального движения.

- II этап – 1905 г. – февраль, 1917 г., начало открытой политической борьбы за национальные права и выдвижение политических требований высшим государственным инстанциям (петиционное движение), окончательное оформление национально - радикального и национально - либерального течения в национальном движении, создание радикальных национально-политических партий для обеспечения защиты азербайджанского народа от дашнакско-казачьих сил в годы армяно – азербайджанской резни 1905-1906-х гг., как «Гейрат», «Дифаи», «Мудафиэ», «Мусават», объединение усилия с остальной частью мусульманской демократии в рядах «Иттифаги-муслимин», издание таких популярных и авторитетных печатных органов как «Хаят», «Иршад», «Фиюзат», «Молла Насреддин», «Ачыг сез», создание культурно-просветительских обществ – «Сафа», «Саадат», «Нешри-муариф». В годы спада революции и установления реакции в стране в осуществлении целей национально-освободительной борьбы основной упор делался на национальную прессу, на деятельность культурно-просветительских учреждений и различных общественных организаций, ставшими главным и очагами общественно-политической жизни, в рядах которых, с объединенными усилиями национальной буржуазии и интеллигенции происходит оформление контуров будущей национально-политической платформы - перехода от умметизма к культурно-просветительскому и политическому тюркизму и оформление концепции азербайджанизма.

- III этап – март 1917 – май 1918гг. Формирование национальной идеи в результате эволюции взглядов умметизма, тюркизма и азербайджанизма и национально-политической платформы в результате объединения всех национально политических сил вокруг общенациональных проблем. Этот этап характеризуем господством лозунга самоопределения наций. Причем, в этот период в представлениях лидеров Азербайджанского национального движения относительно трактовки понятия самоопределение произошла значительная эволюция. Если сразу после февраль-

ской революции основной целью национального движения являлось достижение национально-территориальной автономии в составе Российской федеративно-демократической республики, то после мартовской резни 1918 года оно было готово взять твердый курс на провозглашение полной государственной независимости Азербайджана. Третий этап характеризуется большим разнообразием форм и методов национальной борьбы. В этот период в борьбе за достижение целей движения наряду с мирными средствами начинает применяться и методы вооруженной борьбы. Политические партии становятся основными центрами национального движения. Основными политическими течениями этого этапа являются: 1) Национально-демократическое течение, возглавляемое партией «Мусават»; 2) Социалистическое течение, куда входили различные партии и группировки эсеро-меньшевистского толка; 3) Исламистское течение, представленное, главным образом, партией «Иттихад». Главная борьба национальными силами на этом этапе ведется против дашнакско-большевистского тандема.

- IV этап – апрель, 1920 – октябрь, 1991гг. - борьба против советского режима за восстановление государственной независимости Азербайджана.

Характерной чертой всех этапов национального движения в Азербайджане является руководящая роль национальной интеллигенции в нем, подготовка и проведение национально-политической программы и определение путей достижения главных задач на протяжении поворотных годов начала XX века в России, объединение усилий демократических сил общества в борьбе за реализацию национального идеала.

По мнению М.Э.Расулзаде, «азербайджанское общество продемонстрировало свою волю стать нацией в современном смысле этого слова 28 мая - с провозглашением независимости и принятием соответствующей декларации», так как до 28 мая 1918 года не существовало отдельной, общепризнанной национально-административной и социально-политической единицы под названием «Азербайджан» (2, 54). Люди, образовавшие АДР, спасли честь и достоинство азербайджанского народа, так как ее территория могла разделиться между Россией, Грузией и Арменией, восстановили утраченную на целый век государственные традиции, создали на тюрко-мусульманском востоке первую демократическую республику, впервые национальные богатства азербайджанского народа отдали на его распоряжения (3, 3-4).

Это означало что, Азербайджанское национальное движение завершилась победой, и национальная интеллигенция как его ведущая сила, достигла своей главной цели - восстановление государственных традиций азербайджанских тюрков, объявления суверенитета и независимости Азербайджана. Ей предстояла очень трудная задача – освободить столицу Азербайджана – Баку от большевистско-дашнакских сил, построить национально-демократическое правовое государство – парламентскую рес-

публику, утвердить законное право азербайджанского народа на свою землю, нефть и другие стратегические ресурсы, утвердить юрисдикцию АДР над всей территории Азербайджана и добиться его международного признания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı: XXI əsr - Yeni nəşrlər evi, 2001, 56 s.
2. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
3. Həsənlı C.P. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. 1918-1920. Bakı: Azər nəşr, 1993, 363 s.
4. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918гг. Баку: Элм, 1993, 288 с.
5. Гусейнова Д.С. Азербайджанская интеллигенция в конце XIX-начале XX вв. // Диссерт. на соиск. док. ист. наук, 1993, Баку, ИИА АНАР, 50 с.
6. Рустамова Д. Национальная буржуазия в период Первой мировой войны. Баку: Му-тарджим, 2012, 334 с.
7. Таирзаде Н. Из истории азербайджанской интеллигенции. Баку: Адильоглы, 2009, 396 с.

AZƏRBAYCANDA MİLLİ İDEALIN FORMALAŞMASINDA VƏ GERÇƏKLƏŞMƏSİNDƏ ZİYALILARIN ROLU

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalədə yeni arxiv sənədləri və elmi materiallar əsasında Azərbaycan milli hərəkatının ideya əsasları və cərəyanlarının formalaşmasında, milli idealın gerçəkləşməsi, yəni Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında milli ziyalı zümresinin rolu öyrənilir. Məqalədə, həmçinin Azərbaycan milli hərəkatının dövrləşdirilməsi və mərhələlərinin əsas xüsusiyyətləri verilir, ziyalı, milli şüur və milli özünüdərk kimi terminlər izah olunur, milli ziyalı zümresinin ictimai funksiyaları və tarixin önəmli mərhələsində onların layiqincə yerinə yetirilməsinin vacibliyi önə çəkilir.

Açar sözlər: ziyalılar, milli şüur, milli özünüdərk, milli hərəkat, milli dövlət.

THE ROLE OF INTELLIGENTSIA IN THE FORMATION AND REALIZATION OF NATIONAL IDEAS IN AZERBAIJAN

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The article reviews the realization of the national ideas, that is, the role of intelligentsia in the formation of national ideas and trends of the Azerbaijan national movement based on recent archival documents and scientific materials. The article traces the periods and primary characteristics of separate phases of the Azerbaijan national movement, defines such terms as intelligentsia, national thinking and national self-consciousness, and highlights the importance of their realization at the vital periods of history.

Key words: intelligentsia, national consciousness, consciousness, national movements, national state.

UOT 94/479.24**MİLLİ İSTİQLALA GEDƏN YOL
«AÇIQ SÖZ» QƏZETİNİN MATERİALLARINDA****J.M.İSMAYILOVA
Bakı Dövlət Universiteti
jala.ismayilova2016@gmail.com**

Elmi məqalədə “Açıq söz” qəzetinin materialları əsasında Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra yaranmış yeni siyasi şəraitdə milli inqilabçı qüvvələrin vahid platformada birləşməsi yolunda atılan əməli addımlar və onun ən böyük nəticəsi olaraq milli istiqlalın gerçəkləşdirilməsi məsələləri araşdırılır. Məqalədə, həmçinin Azərbaycan milli hərəkatında “Açıq söz” qəzetinin yeri və rolu müəyyən edilir, 1917-1918-ci illərdə “Müsavat” partiyasının sosial bazasının genişləndirilməsi, onun Cənubi Qafqazın ən nüfuzlu siyasi partiyasına və Azərbaycan milli hərəkatının avanqardına çevrilməsi prosesi də yeni arxiv sənədləri əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, milli hərəkat, “Açıq söz” qəzeti, “Müsavat” partiyası, milli istiqlal.

I Dünya müharibəsi illərində irticanın kəskinləşdiyi bir dövrdə zəif də olsa inkişaf edən Azərbaycan mətbuatı «Fiyuzat», “Yeni Fiyuzat”, “Şəlalə” «Dirilik» və s. kimi məcmuələrlə Azərbaycan milli özünüdərk şüurunu sonrakı inkişafında müstəsna rol oynamış, milli-mədəni türkçülükdən siyasi türkçülüyə keçidin əsasını qoymuşdur. Buradan azərbaycançılıq ideyasına keçməyə cəmi bir addım qalmışdı. O əsas addımı isə «Açıq söz» qəzeti atdı. İctimai-siyasi və ədəbi türk qəzeti olan «Açıq söz» 1915-ci il oktyabrın 2-də, həftənin beşinci günü Bakıda M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə fəaliyyətinə başladı. “Açıq söz” inqilabdan əvvəlki Azərbaycan mətbuatının ənənələrini yaşadaraq, ölkədə və dünyada baş verən hadisələrin müfəssəl təhlilini verən ətraflı icmallar dərc edir, elm və mədəniyyətin inkişafına həsr etdiyi məqalələrlə maarifçilik missiyasını həyata keçirirdi. Qəzet xalqı o zamanlar Rusiyada siyasi həyatın reallıqlarını əks etdirən Dövlət Dumasının və onun azərbaycanlı deputatlarının fəaliyyəti ilə ətraflı tanış edir, milli, dini mənsubiyyətin mahiyyəti haqqında çoxsaylı məqalələrlə milli mənlik şüurunun inkişafında böyük rol oynayır. M.Ə.Rəsulzadə də sonralar yazırdı: “Açıq söz” ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərahət və israrla meydana atmış və bu xüsusda hər bəzən senzura ilə mübarizə etmək zərurətində

qalmışdı (12, 19).

«Açıq söz» qəzeti «türkcülük» əqidəsini təbliğ edən ziyalılarla yanaşı, qələmi olan hər kəsi – xüsusən də gəncləri, tələbələri öz ətrafında toplamağa, bununla da milli hərəkatın bütün qüvvəsini türkcülüyün və «Müsavat» ideyalarının təbliğatçılmasına çevirməyə çalışırdı.

«Açıq söz» hökumət rəsmilərinin yalançı vədlərinin hakim millətin və dövlətin özünün də maraqlarına uyğun olmadığını əsaslandırır, dünya təcrübəsi əsasında ictimai-siyasi inkişafın qarşısının alınmaz olduğu və sonda məzlum xalqların, o cümlədən Rusiya əsarətində əziyyət çəkən xalqların azadlığa çıxacağına labüd bir gerçəklik olacağı vurğulanırdı.

«Açıq söz» qəzeti Qafqaz xalqlarının «ehtiyacları»nı da daim diqqətdə saxlayır, 1905-ci il ildən keçən müddətində hələ canişin Vorontsov-Daşkov tərəfindən qafqazlılara vəd olunan «zemstvo, ali məktəb və məhkəməyi-üdlə təbiiqinin» hələ də öz həllini tapmadığını bildirir.

«Açıq söz» qəzetinin əsas qayəsi əslində milli varlığı qoruyub, Azərbaycan xalqının hüriyyət qazanması üçün milliyyət məfkurəsi altında birləşdirilməsi olmuşdur. İlk sayından sonadək bu əqidəyə sadıq qalan «Açıq söz» qəzeti tezliklə siyasi türkcülüyün ən yüksək pilləsi olan azərbaycançılıq ideyalarının qarşısına, Azərbaycan inqilabçı millətçiliyinin tribunasına çevrildi.

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabı Azərbaycanda da milli-demokratik qüvvələri hərəkatə gətirdi. Martın 3-də Bakı şəhər dumasının heyətində və neft sənayeçiləri qurultayı şurasının binasında keçirilən mitinqlərdə Müvəqqəti hökumətə etimad göstərilməsi haqqında qərar qəbul edildi (3, 5 mart 1917- ci il, № 418).

Fevral inqilabından sonra yaranmış Müvəqqəti hökumət 1917-ci il martın 9-da Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli üzvlərindən ibarət Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi yaratdı. Fevral inqilabından sonra 1917-ci ilin iyununa kimi Azərbaycan milli hərəkatının yeni şəraitdə təşkilatı və proqram cəhətdən formalaşması başa çatdı. Bu dövrün xarakterik cəhəti milli hərəkatın mərkəzinin Müsəlman ictimai təşkilatları və yerlərdə milli komitələr olması idi. Bu da milli partiyaların hələ zəif olması ilə bağlıdır.

1917-ci ilin aprelin 15-20-də “Müsəlman ictimai təşkilatlarının” müvəqqəti komitəsinin təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Azərbaycan milli hərəkatının olduqca əhəmiyyətli hadisəsi oldu. M.B.Məmmədzaadənin sözləri ilə desək, «Rusiya inqilabından sonra, 1917-ci il aprelin əvvəllərində Şimali Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan müsəlmanlarının Bakıda çağrılan böyük qurultayında Qafqaz müsəlmanlarının siyasi hərəkat xətləri, inqilabdan nə gözlədikləri təyin və tənzim ediləcəkdə» (5, 55).

Qurultayın proqramı «Açıq söz» qəzetinin 1917-ci il 450-ci sayında «İnqilab və müsəlmanlar» rubrikasında dərc olunmuşdur. Qəzetin, demək olar ki, hər sayında “Müsəlman ictimai təşkilatlarının” müvəqqəti komitəsinin məqsəd və məramı ciddi bir şəkildə geniş kütlələrə ən sadə və anlayışlı bir dildə izah

olunur və bir növ birlik ideyasının ciddi bir təbliğatı gedirdi. Məsələn, «Müsəvat» firqəsindən» adlı müraciətnamədə “Müsəlman ictimai təşkilatlarının” müvəqqəti komitəsinin qərarları ətrafında birləşməyin günün tələbi olduğu irəli sürülürdü (3, 16 aprel 1917, № 451).

«Açıq söz» qəzetinin 1917-ci il 16 - 24 aprel 452, 453, 454, 455, 456-cı saylarında qurultayın 10 iclasının təfəsilatlı xülasəsi dərc olunmuş, bütün iştirakçıların çıxışları, müzakirə olunan məsələlər ardıcılığı ilə verilmişdir.

M.B.Məmmədzaadənin sözləri ilə desək «qurultay hər şeydən əvvəl və hər məsələdən daha qızgın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı mətlub olan şəkli – idarəni müzakirə ilə qərarı çıxarır» (122, 55). Qurultayın ikinci iclasında 7 müzakirə olunan məsələlər haqqında qərar layihəsi hazırlamaq məqsədilə 7 komissiya və sədrləri seçilərək təsdiq olunur: siyasi məsələlər üzrə – M.Ə.Rəsulzadə; dini məsələlər üzrə – Ə.Ə.Rəfibəyov; məktəb və maarif məsələləri üzrə – F.B.Köçərli; milli fondun yaradılması üzrə – Ə.B.Əmircanov; fəhlə, kəndli məsələləri üzrə – X.B.Sultanov (3, 17 aprel 1917, № 452).

Siyasi məsələ üzrə - Rusiyanın dövlət quruluşu haqqında qurultayda məruzə ilə çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə Rusiya müsəlmanları üçün ərazi muxtariyyəti tələb edib, bunun qanunverici orqan tərəfindən həyata keçirilməsini vacib saydı: «Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək əməlini pərvərdə edən ən əməlpərvər türklər böyük dövləti, federasiyasından xaricdə görməyirlər. Almanlıq, slavyanlıq, germanlıq ayrılaraq birləşməyə müsəyət ikən, türklük və müsəlmanlığın başqa türlü olacağını təsəvvür etmək həqiqətə göz örtüb də xəyal ilə oynamaq olurdu. İştə türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək nöqtəyi-nəzərindən baxıldığı şəkli – hökumət nəzəriyyələri arasında ən mədəni və mütəkamil bir dövlət şəkli olan cümhuriyyəti – müctəməi ənamdır» (3, 17 aprel 1917, № 452). Bu məruzə M.Ə.Rəsulzadənin qurultay bitdikdən dərhal sonra «Açıq söz» qəzetinin iki ardıcıl nömrəsində dərc olunan «Milli – siyasi məqsədlər» məqaləsində verilmişdir (3, 25-26 aprel 1917-ci il, № 457-458). Bu fikir federalistlərin proqramından götürülmüşdü. Qurultay Rusiya müsəlmanlarının birləşdirilməsi şüarı altında keçirdi. «Bitərəf demokratik qrup»a rəhbərlik edən Ə.M.Topçubaşov da millətçi cərəyana qoşulmuş, müsəlmanları birləşməyə və qanunverici orqana seçkilərdə fəal iştiraka çağırırdı. Qurultayın lap ilk günlərindən hakim mövqə tutan iki firqə - “Müsəvat” və “Türk Ədəmi – mərkəziyyət firqəsi” əsas prinsipal məsələlərdə həmrəy çıxış etdilər. T.Svetçovski yazır ki, «federalizm proqramı azərbaycanlıların tarixi təkamülündə yeni bir mərhələnin – milli dövlətə tədricən keçidin başladığını qeyd etdi» (15, 86).

Müvəqqəti hökumətə münasibət məsələsində qurultay 6 mart bəyanatını həyata keçirəcəyi təqdirdə onu dəstəkləməyin zəruri olduğu haqqında, müharibəyə münasibət məsələsində isə daha radikal mövqə tutaraq müharibənin dərhal dayandırılması, ilhaqsız və təzminatlı sülh bağlanmasını tələb edən qərarlar çıxardı. Qurultayın dördüncü iclasında ana dilində təhsil və məktəb məsələləri haqqında Məhəmməd Əmin Əfəndizadənin məruzəsi əsasında qəbul

edilən qərara görə türk (azərbaycan) dilində təhsil verən ibtidai, rüşdiyyə (aşağı orta), adadi (orta) məktəblərin açılması, ziraət və sənət məktəblərinin, pedaqoji institutun, darülfünun (universitet) açılması nəzərdə tutulurdu. Dini məktəblərlə bağlı verilən qərarla isə «Tiflisdə «Əli» və «Ömər» məktəblərini bağlayıb, ümumi olmaq üzrə yeni dini məktəblərin açılmasına, ruhani işlərdəki ixtilafı son qoyacaq xüsusi bir təşkilat qurmağa səs verildi (3, 20 aprel 1917-ci il, № 454). Bütün bu məsələlərin həlli üçün milli fond təsis edildi və «qurultay əzası tərəfindən həmin fonda 250000 rubl pul toplandı. Fonda ən böyük məbləği - hər biri 50000 rubl olmaqla H.Z.Tağıyev və A.M.Nağıyev vermiş oldu» (3, 20 aprel 1917-ci il, № 454).

Qurultayın 9-cu iclasında təşkilat komissiyasının təqdim etdiyi üç bənddən ibarət qətnamə müzakirə edilərək qəbul edildi. Qətnamədə Qafqaz müsəlmanlarının qüvvələrini təşkil etmək üçün siyahıya alınması, biri Şimali Qafqaz, digəri isə Cənubi Qafqaz üzrə iki mənzil büronun, Ümumqafqaz müsəlmanlarının işləri üzrə ikisi Şimali Qafqaz, dördü Cənubi Qafqazı təmsil etmək üzrə 6 nəfərlik Xüsusi büronun təsis edilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Şimali Qafqaz üzrə mərkəzi komitə təsis edildiyindən 18 nəfərlik heyətlə Bakıda fəaliyyət göstərəcək heyətin tərkibi seçildi (3, 21 aprel 1917-ci il, № 455).

Qurultayın son iclası Əbdüləli bəy Əmircanovun məruzəsi əsasında milli fondun təsisi və 12 bənddən ibarət fəaliyyət proqramını qurultay iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı. Bu iclasda torpaq və fəhlə komissiyasının qərarı oxundu. Hər iki məsələdə demokratik mövqe tutan qurultay cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinin mənafeyinə uyğun qərar qəbul etmiş, lakin «bunların ümumi dövlət məsələsi olduğunu nəzərə alaraq bu xüsusda səlahiyyətədar olmadığını etiraf etmələrinin qəti surətdə həllini Məclisi – Müəssisana buraxılmasını təklif edirdi» (3, 22 aprel 1917-ci il, № 456).

Bu iclasda qəbul edilən sonuncu qərar isə «Müsəlman qadınları haqqında qərar» oldu ki, burada deyilirdi: «Qafqasiya müsəlmanları qurultayı müsəlman qadınının indiki əhvalını nəzərə alaraq və bu əhvalı olduqca qeyri-təbii bularaq müsəlman qadınının hüquqi vəziyyətinə, ictimaiyyə və siyasiyyəsindən istifadə edərək bir hala qoyulmasını qəbul edir» (3, 22 aprel 1917-ci il, № 456). Beləliklə, müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında müsəlman qadınının kişilərlə hüquq bərabərliyi haqqında radikal qərar qəbul edildi.

Müzakirə edilən məsələlər üzrə qəbul edilən bütün qərarlar sübut etdi ki, Azərbaycan milli hərəkatı Ümumrusiya müsəlman hərəkatının ən fəal və aparıcı qüvvəsidir və bu hərəkatda milli-demokratik qüvvələr tam üstünlük təşkil edir. Qurultayın təntənəli bağlanış nitqində M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi fikirlər əslində onun öz məqsədlərini aşaraq Ümumrusiya müsəlman hərəkatı və Azərbaycan milli hərəkatı tarixində çox böyük əhəmiyyətli bir hadisə olduğunun isbatıdır: «Camaat qurultayımız bütün nöqsanları ilə bərabər adətə bir parlaman nümunəsi idi, burada söylənən o parlaq nitqlər, bəyan olunan o siyasi, elmi nəzəriyyələr, alınan o ciddi qərarlar «muxtariyyətə hazır deyiliz» deyənlərə bir

qəti cavab idi» (3, 22 aprel 1917-ci il, № 456).

Rusiyadakı müsəlman ziyalıları arasında muxtariyyət məsələsi ilə bağlı müzakirələr müsəlmanların Qafqaz qurutayından sonra da davam edirdi.

Öz sosial bazasını genişləndirib azərbaycanlı əhalini demokratik ideyalar ətrafında birləşdirmək uğrunda sosial-demokratlarla əsl mübarizəyə başlayan «Müsavət» partiyası təbliğat işini gücləndirdi. Məsələn, «Açıq söz» qəzetinin 1917-ci il 488-ci sayında «Bakı xəbərləri» rubrikasında məlumat verilir ki, «cümə günü iyunun 2-də M.Ə.Rəsulzadə «İsmailiyyə» binasında «Hazırkı hökumət şəkilləri» (3, 4 iyun 1917-ci il, № 488), «Binəqədi xalq yurdu» binasında fəhlələr qarşısında «Bizə nə cür hökumət lazımdır?» mövzusunda mühazirələr oxuduğu xəbəri verilir (3, 18 iyun 1917-ci il, № 501).

Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının Şurasının tərkibinə müxtəlif siyasi partiyaların nümayəndələri, neft sənayeçiləri, tacirlər, tələbələr, torpaq sahibkarları və Bakıdakı müsəlman qarnizonunun əsgərləri gizli səsvermə ilə daxil oldular (3, 14 iyul 1917-ci il, № 519). Bakı müsəlman ictimai təşkilatlarının Şurasının rəhbər orqanı komitə və icraedici büro idi. 1917-ci ilin 14 iyulunda komitəyə sədr Ə.M.Topçubaşov, onun müavinləri M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə, katib isə M.Vəzirov seçildi (3, 16 iyul 1917-ci il, № 520). Bununla da təşkilat ümumazərbaycan xarakterini aldı (11, 261).

«Açıq söz» qəzetinin 1917-ci il 511-ci sayında Gəncədə Milli komitənin tərkibinə seçkilər haqqında xəbər verilir. Sədr Nəsim bəy Yusifbəyli, katib M.M.Axunzadə (3, 3 iyul 1917-ci il, № 511). 1917-ci ilin yayında baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri “Müsavət” və “Türk federalistlər partiyasının” birləşməsi oldu. İdeoloji və siyasi proqramları arasında oxşarlıq bu partiyaların yaxınlaşması ilə nəticələndi (3, 18 iyun 1917-ci il, № 501).

Yeni partiyaların (“Rusiyada müsəlmanlıq partiyası” və Gəncədə “İttihadi islam”) yaranmasına baxmayaraq, 1917-ci ilin payızında “Müsavət”-in Azərbaycanın siyasi həyatında liderliyi danılmazdır. «Açıq söz»ün «Bakı xəbərləri» rubrikasında gedən xəbərlərdən də bəlli olur ki, «İsmailiyyə» binasında tez-tez yüzlərlə firqə üzvünün iştirakı ilə iclaslar keçirilir (13), Bakı kəndlərinin əksəriyyətində öz şöbələrini açan partiya burada sosialist təbliğatının qarşısını almış olurdu (3, 2 – 5 oktyabr 1917, № 579 - 582).

1917-ci ilin oktyabr ayının 26-da Bakıda “Müsavət”-in birinci qurultayı öz işinə başladı (7). 9 bölmə və 76 maddədən ibarət proqramda qoyulan məsələlər Azərbaycan milli hərəkatının bütün tələblərini özündə əks etdirirdi (2). «Açıq söz» qəzetinin verdiyi məlumata görə qurultayda Azərbaycanın müxtəlif regionlarından yüzə qədər nümayəndə iştirak edirdi. Sosial tərkibinə görə nümayəndələrin 90 %-ni fəhlə və kəndlilər təşkil edirdi (8). Qurultayın Rəyasət Heyətinə M.Ə.Rəsulzadə, N.B.Yusifzadə, M.H.Hacinski, C.Melik – Yeqanov (fəhlə), Əbülqasım Əfəndi (Quba mahalından) seçildilər (3, «Açıq söz» qəzeti, 27oktyabr 1917-ci il, № 599).

«Açıq söz» qəzetinin 27 oktyabr 1917-ci il tarixindən (3, 27 oktyabr – 2 noyabr 1917, № 599-604) başlayaraq ardıcıl 6 nömrəsində dərc olunan müza-

kirələr və qəbul edilən qərarlardan görünür ki, bu dövrdə “Müsavat” partiyası milli hərəkata rəhbərlik edən real siyasi gücə, onun rəsmi orqanı olan «Açıq söz» qəzeti isə ümummilli siyasi trubunaya çevrilmişdi.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin silahlı üsyanı nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi və V.İ.Leninin başçılığı ilə Sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu. Sovet liderləri Bakı neftini öz nəzarətində saxlamaq üçün bir sıra tədbirlərə əl atdılar. 1917-ci il dekabrın 18-də RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin V.İ.Leninin sədrliyi ilə keçirilmiş iclaslarında S.G.Şaumyan Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edildi (protokol № 27) (1, v. 53). Bunun ardınca, 29 dekabr 1917-ci il (11 yanvar 1918-ci il) tarixində V.İ.Lenin və İ.V.Stalinin imzaları ilə Xalq Komissarları Sovetinin «Türkiyə Ermənistanı»nın muxtariyyəti haqqında 13 nömrəli dekreti elan edildi ki, bunun da icrası S.G.Şaumyana tapşırıldı (1, v. 54; %, s. 90-91).

Belə çətin bir vəziyyətdə xalqın müdafiəsini təşkil etmək üçün «Müsavat» partiyası bölgələrdə milli polkları təşkil etmək üçün könüllülərin siyahıya alınmasına başladı. «Açıq söz» qəzetinin 1918-ci il 644-cü sayında «Müsavat» partiyası yerli komitəsi tərəfindən Naxçıvanda 1000-ə qədər könüllü siyahıya alındığı və Zaqafqaziya Komissarlığına silah, sursat və zabit göndərilməsi xahişi ilə müraciət edildiyi, lakin bir cavab almadıqları, Rəşid bəy Əfəndiyevin rəhbərliyi ilə hərbi kursun təşkil olunması haqqında xəbərlər verilir (10). Buna səbəb Naxçıvanda rus əsgərlərinin gözü önündə «18-dən 45-ə qədər bütün ermənilərin səfərbər olunduğu» haqda həyəcan təbili çalınır. M.B.Məmməd-zadə «Azərbaycan çağırır!» adlı məqaləsində yazırdı: «Hürriyyəti və vətəni yolunda can verməyən bir millət, muxtariyyəti və istiqlaliyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəmir deməkdir» (6). «Açıq söz» qəzetinin redaksiyasına bölgələrdən daxil olan həyəcanlı xəbərlər «Müsavat» partiyasını əməli tədbirlər görməyə məcbur edirdi (3, 24 yanvar 1918, № 663).

Rus əsgərlərinə və ermənilərə arxalanan S.Şaumyan isə Azərbaycanın muxtariyyətinə qənim kəsilmişdi və onun bu siyasəti 1918-ci ilin Mart qırğını ilə nəticələndi (4, 226). Üç gün – (18-21 mart (30 mart – 2 aprel) 1918-ci il) – davam edən qırğınında 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi. Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi tarixində ən böyük sınaq olan 1918-ci ilin Mart hadisələri faciə ilə nəticələnsə də, muxtariyyət uğrunda olan mübarizə, tam müstəqillik uğrunda mübarizə ilə əvəz edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elanı milli hərəkatın, eyni zamanda Azərbaycan milli mətbuatının qələbəsi idi. Azərbaycan milli mətbuatının əsasının qoyulması ilə başlayan milli hərəkat maarifçilikdən milli idealın gerçəkləşməsinə qədər uzun sürən təkamül yolu keçdi. Bu çətin yolda milli – siyasi fikrin əsas ifadəçisi olan «Açıq söz» qəzeti də öz imkanları çərçivəsində bütün fəaliyyətini Azərbaycan cəmiyyətinin sağlam qüvvələrinin ümummilli siyasi platformada birləşməsinə sərf etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ARPIIYSSA, fond 5, siyahı 1a, iş 50, v. 53-54.
2. ARPIIYSSA, fond 276, siyahı 7, iş 212, s.1-6
3. «Açıq söz» qəzeti, 1915-1918-ci illər
4. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərneşr, 1992, 276 s.
5. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
6. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan çağırıyor! // «Açıq söz» qəzeti, 4 yanvar 1918-ci il, №646.
7. «Müsavat» qurultayı // «Açıq söz» qəzeti, 27 oktyabr 1917-ci il, № 599.
8. «Müsavat» qurultayı. 1 –ci iclas // «Açıq söz» qəzeti, 29 oktyabr 1917-ci il, № 600.
9. «Müsavat» qurultayı // «Açıq söz» qəzeti, 27 oktyabr 1917-ci il, № 599.
10. Naxçıvanda // «Açıq söz» qəzeti, 2 yanvar 1918, № 644.
11. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. III çild. Bakı: Elm, 2012, 595 s.
12. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990, 116 s.
13. Seçki lövhələri // «Açıq söz» qəzeti, 12 dekabr 1917-ci il, № 627
14. Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999. 442 s.
15. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər universiteti nəşriyyatı, 2010, 361 s.

ПУТЬ К НЕЗАВИСИМОСТИ В МАТЕРИАЛАХ ГАЗЕТЫ «АЧЫГ СОЗ»

Ж.М.ИСМАЙЛОВА

РЕЗЮМЕ

В научной статье на основе материалов газеты «Ачыг соз» рассматриваются практические шаги, предпринятые национально-революционными силами для создания единой платформы и реализации национального идеала в Северном Азербайджане в условиях новой политической ситуации, возникшей после Февральской революции 1917 года в России. В статье на основе архивных документов и научной литературы также определяется место и роль газеты «Ачыг соз» в Азербайджанском национальном движении, расширение социальной базы партии «Мусават» и процесс его превращения в ведущую политическую организацию на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, национальное движение, газета «Ачыг соз», партия «Мусават», национальный идеал.

THE WAY TO INDEPENDENCE IN THE NEWSPAPER “OPEN WORD” (ACHIQ SOZ)

J.M.ISMAYILOVA

SUMMARY

The article, based on the materials of the newspaper “Open Word”, reviews practical steps taken by the national revolutionary forces for the establishment of a united platform and realization of national ideals in North Azerbaijan in the conditions of the new political situation which arose after the February Revolution of 1917 in Russia. Basing on archival documents and scientific literature, the author defines the role and the place of the newspaper “Open Word” in the Azerbaijan national movement, expansion of the social base of the political party Musavat and the process of its transformation into the leading political organization in the South Caucasus.

Key Words: North Azerbaijan, national movement, Open Word, Musavat, national ideal

УДК 94 (479.24)

И СНОВА РЯДОМ С НАРОДОМ. Г.З.ТАГИЕВ (1918-1920)

Дж.Я.РУСТАМОВА
Бакинский Государственный Университет
rustamovalamila@mail.ru

28 мая 1918 г. Азербайджан был провозглашен независимым государством. С первого дня своего существования национальное правительство столкнулось с рядом сложных проблем. Перед правительством стояла задача скорейшего вывода страны из затяжного экономического кризиса. Для решения этого вопроса, правительством было принято постановление о запрете вывоза товаров за пределы республики. Как в дальнейшем, признавал глава правительства Н.б.Юсифбейли, это решение принималось, учитывая нужды населения, но в результате наша экономика оказалась в кризисном положении. 29 июня 1919 г. Г.З.Тагиев написал докладную записку Н.б.Юсифбейли, в котором отметил ошибочность данной политики и указал пути выхода страны из экономического кризиса.

Ключевые слова: Правительство, экономический кризис, запрет на вывоз товаров, докладная записка, Г.З.Тагиев

Имя великого мецената Г.З.Тагиева – известно каждому азербайджанцу. Сегодня трудно представить изучение истории Азербайджана конца XIX – начало XX вв. без упоминания личности Г.З.Тагиева. Поднявшись с низов общества до чина «Действительного статского советника» и одного из богатых людей Азербайджана, Г.З.Тагиев, никогда не разрывал связей с народом. К нему обращались за помощью, за советом, ему верили и его почитали. Уважение и любовь народа Г.З.Тагиев заслужил своими благородными делами.

В год столетия Азербайджанской Демократической Республики, вспоминая государственных, политических и общественных деятелей того периода, мы не можем не упомянуть о Г.З.Тагиеве. В жизни Г.З.Тагиева в 1918-1920 годы, как и у всего азербайджанского народа начался новый этап. Пройдя через сложный царский период, испытывая постоянно ограничения и запреты, столкнувшись с экспериментами дашнакско-большевистской власти в конце 1917 – начало 1918 г., пережив национализацию первого этапа (предстоял еще II этап национализации, после ап-

рельского переворота 1920 г.), в годы независимости Г.З.Тагиев продолжал свою активную общественную и предпринимательскую деятельность.

Необходимо отметить, что национальное правительство получило в наследство почти полностью разрушенную экономику. Перед правительством стояла задача восстановить экономику и заложить основу новой экономической политики, отвечающий интересам азербайджанского народа.

Одним из первых шагов национального правительства в экономической сфере было объявление об отмене всех декретов Баксовнаркома. 5 октября 1918 г. Совет Министров Азербайджанской Республики принял постановление о денационализации нефтяной промышленности. На основании этого, 7-го октября был опубликован декрет правительства, согласно которому нефтяные промыслы и заводы, корабли Каспийского торгового флота возвращались нефтяным фирмам и судовладельцам, тем самым правительство восстанавливало нарушенный большевиками принцип частной собственности» (1, 99; 5). Правительство отменило также, восьмичасовой рабочий день, коллективный договор и рабочий контроль над производством, тем самым вернув все права на управление производством их владельцам.

Важным шагом правительства в аграрном вопросе была отмена декрета Бакинского СНК о земле. Земля признавалась нерушимой собственностью землевладельцев. Министр земледелия Хосров бек Султанов, заявил, что крестьяне будут наделены землей на выкупных началах, причем выкуп за них выплатит государство» (1, 100). Однако, правительству так и не удалось решить земельный вопрос из-за острых политических разногласий в парламенте.

Экономическая и политическая платформа Азербайджанской Демократической Республики предусматривала создание общества, где было бы достигнуто реальное равноправие его граждан. Основным средством достижения этой цели было осуществление на деле принципа разнообразия форм собственности. Создавались равные условия для развития государственной, частной, акционерной и муниципальной собственности (1, 186-187).

Основной курс правительства был вывод страны из тяжелого экономического кризиса. Для успешного решения данной задачи страна имела богатый экономический потенциал – богатейшие нефтяные месторождения, минеральные ресурсы (медь, железо, золото, цинк...), рыбные и лесные богатства, благоприятные климатические условия для выращивания хлопковых и зерновых культур и т.д. Однако, военно-политические и социально-экономические катаклизмы, потрясшие Азербайджан в 1917-1918 годах, привели её экономику в состояние упадка (11, 240).

Характеризуя социально-экономическое положение в Азербайджане

в период провозглашения независимости, Ф.Х.Хойский, выступая на открытии парламента 7 декабря, отмечал, что «жизнь, имущество и честь граждан не были гарантированы ничем, грабежи, разбои, убийства были обыкновенным явлением, прибавьте ко всему этому приостановку железнодорожного движения, отсутствия почтово-телеграфных сообщений, прекращение функций государственных учреждений и вы получите представление о том хаосе, который царил кругом в дни образования молодого государства. Далее, подводя итоги деятельности его правительства за 6 месяцев, премьер-министр указывал на тот факт, что правительству удалось за прошедший срок вывести страну из состояния анархии и хаоса, восстановить порядок, в частности, судебно-административные учреждения, железнодорожное движение, почтово-телеграфную связь, а также приступить к налаживанию финансовой системы в Азербайджане (12, 83-84; 4).

Несмотря на определенные успехи, отмеченные в выступлении Ф.Х.Хойского, экономическое положение в стране было тяжелым и ряд вопросов требовал безотлагательного решения. Дело в том, что правительство в условиях тяжелого экономического кризиса, проводило курс государственной регуляции рыночного хозяйства. Еще 22 июня 1918 г., на заседании правительства было принято решение, а) издать обязательное постановление о воспрещении вывоза хлеба, крупного рогатого скота и других продуктов продовольствия за пределы Республики, б) учредить на станции Пойлы пограничный пост для воспрещения провоза продуктов за границу (9, л.9). С 27 августа 1918 г., согласно постановлению правительства в пределах Азербайджанской Республики разрешалась свободная купля-продажа всех видов продовольственных товаров. Вывоз же их за пределы страны допускался лишь с разрешения министра торговли и промышленности (3).

Однако, проводимая правительством политика ограничений и запретов, направленных на регулирование внутреннего рынка, не способствовало улучшению внутриэкономической ситуации. Данная политика вызвала и острые политические дискуссии в парламенте, многие депутаты выступали за свободный вывоз сырья из страны.

Ошибочность данного экономического курса признал Н.б.Юсифбейли в своем выступлении 14 апреля 1919 г. в качестве нового главы четвертого кабинета министров. Он указал на неэффективность вмешательства в лице министерства продовольствия дела торговли, которое не дало желаемых результатов, а также на необходимость «коренных преобразований» в этой области. Для улучшения сложившейся ситуации, премьер-министр предлагал, выпустить на рынок достаточное количество товаров с целью снижения рыночных цен и привлечения извне товаров при полной свободе внутренней торговли (8, л.3). В то же время тяжелое социально-экономическое положение в стране, острая нехватка многих про-

дуктов питания, не позволило правительству отменить запрет на вывоз товаров из страны. В течении 1919-1920 гг. правительством принимались различные постановления, вносящие изменения в «правила вывоза товаров за границу». Экономический курс правительства, с одной стороны, способствовал обеспечению товарами внутреннего рынка, но с другой стороны, ограничивал и регулировал деятельность предпринимателей.

В этот сложный период, Г.З.Тагиев не мог оставаться в стороне и 29 июня 1919 г. он написал обширную докладную записку Н.б.Юсифбейли, в котором предложил пути выхода из сложившегося экономического кризиса. Читая докладную записку Г.З.Тагиева, еще и еще раз убеждаешься в его мудрости и любви к своему народу. Написанное на пяти листах письмо, не потеряло свою актуальность в наши дни и вызывает огромный интерес у читателя. Письмо начинается словами: «На закате моей долголетней жизни Провидение сподобило меня увидеть зарю нового независимого государственного существования, взошедшую над дорогим моим отечеством. Любовь к родному краю и горячее желание видеть его благоденствие и процветание, побуждают меня обратиться к Вам с настоящей докладной запиской» (10, л.17).

В письме Г.З.Тагиев, отмечал, что за год независимости правительству удалось проделать огромную работу, навести порядок в стране, наладить отношения с соседями. Отдавая дань уважения, проделанной правительством работе и высоко оценивая ее деятельность, он в тоже время считал необходимым указать на те недостатки, которые по его мнению требовали безотлагательного решения. Далее, Г.З.Тагиев отмечал, что «моя любовь к отечеству, и опытность, приобретенная в течение продолжавшейся почти три четверти века работы на общественном и торгово-промышленном поприще, не только дают мне право, но и налагают на меня нравственную обязанность высказать Вам, мое глубокое убеждение, что нынешняя политика правительства в финансовой и торгово-промышленной области стоит на ложном пути, и что немедленное и решительное изменение курса в этой области может предотвратить угрожающую нашей молодой республике экономическую катастрофу» (10, л.17-18). Корень всех экономических бед Г.З.Тагиев видел в экспортной политике государственных органов, выработавших целую систему запретительных мер, пагубно сказывающихся на различных отраслях экономики, в особенности, в нефтяной промышленности. Тагиев отмечал, что «для вывоза нефти, производимой нами в избытке, и переполняющей резервуары наших фирм, установилась такая сеть бюрократических стеснений и ограничений в виде громадных залогов, обязательств доставить в обмен на вывозимую нефть непременно тот, а не иной продукт, ... сложилась ситуация, при котором разрешения на вывоз стали предметом торга и ажиотажа...» (10, л.19).

Выход из сложившейся ситуации Г.З.Тагиев видел «...в предостав-

лении возможно широкого простора частной инициативы, причем правительство, запрещая вывоз из Азербайджана исключительно таких продуктов, которые безусловно необходимы для внутреннего потребления и не имеются в избытке, во всем остальном пришло бы всеми силами на помощь экспортерам, лишь с единым условием, чтобы за весь вывозимый товар уплата производилась непременно в азербайджанской валюте. Только такая политика, в связи с изысканием мер для извлечения из народных масс находящихся среди них в обращении лишних денег, ... позволит нашему финансовому хозяйству окрепнуть и выйти из того трагического положения, в котором оно ныне находится (10, л.19-20).

В письме Г.З.Тагиев, также подробно описывает последствия запретительных мер, с которыми столкнулась его хлопчатобумажная фабрика. «Основывая, много лет тому назад, в городе Баку эту фабрику, бывшую первым и остающуюся до сих пор единственным предприятием этого рода во всем Закавказье, я менее всего руководствовался собственными интересами и выгодами. Ценою многих жертв и трудов я основал и прочно поставил в родном крае новую отрасль промышленности, дал верный заработок многим тысячам местных жителей, ... предоставил населению дешевый продукт первой необходимости, дал нашей вывозной торговле новый предмет экспорта и обогатил государство новым источником благосостояния и дохода (10, л.19-20). Далее, подробно описывая через какие трудности пришлось пройти фабрике за последние годы, Г.З.Тагиев указывает, что после освобождения Баку от засилья захватчиков, в крае водворилась законная власть и мы ожидали от власти, что она предоставит промышленникам свободу развития. «А между тем, напротив, с самого установления в Баку законного государственного строя и по сию пору (22.06.1919 г. – прим. авт.), к фабрике применяется система запретов, стеснений и ограничений, тормозящая дело, вовлекающая предприятие в миллионные убытки и грозящая, при ее продолжении, довести фабрику ... до разорения, банкротства и ликвидации» (10, л. 20). На примере своей фабрики, Тагиев аргументировано показывает, что наличие разрешительной системы отпуска товара и установление твердых цен, порождает спекуляцию и приводит к различным злоупотреблениям. Обращая внимание на все недостатки системы запретов на вывоз товаров из страны, Г.З.Тагиев пишет, что «единственным правильным решением вопроса представляется снятие всех ограничений, наложенных на предприятие и ... предоставление фирме её законного права распоряжаться ценою и отпуском своего товара...» (10, л.22). В заключении, Г.З.Тагиев, отмечал, что, «не личный интерес коммерсанта и промышленника диктует мое к Вам обращение, а чувство искреннего патриотизма и глубокое убеждение, что истинная политическая независимость государства возможна только на основе его финансовой и экономической независимости, без которой свободные в политическом смысле граждане будут рабами своих

более сильных в промышленном и торговом отношении соседей» (10, л.22).

Анализ этого письма, совершенного отчетливо, показывает искреннее желание Г.З.Тагиева содействовать правительству в решении сложных экономических задач. Нам не известно, ответил ли Н.б.Юсифбейли на письмо Г.З.Тагиева. Но, как мы знаем, многие пункты этого документа постепенно претворялись в жизнь. Правительство, частично отменяло запрет на вывоз товаров. Так, 5 августа 1919 г. и 8 ноября 1919 г. правительством были внесены новые изменения в «Правила по вывозу товаров за границу». Согласно новым правилам, снова особому запрету подлежал вывоз продовольственных продуктов, металлов, медикаментов, лесных материалов, стекла, свеч и пр. В то же время, ценные нефтепродукты (смазочные масла), идущие в Каспийские порты, переводились в группу товаров, вывозимых на условиях товарообмена (7, л.18).

11 декабря 1919 г. парламентом был принят Закон «Об условиях вывоза сырья за границу из пределов Азербайджанской Республики, ... согласно которому лица и предприятия, вывозящие за рубеж сырье (хлопок, шерсть, шелк и др.) обязаны были 25% вывозимого ими товара сдавать казне безвозмездно. В первую очередь, речь шла о снятии запретов на вывоз нефтепродуктов. Для рассмотрения вопросов, связанных с выдачей разрешения на вывоз товаров при Министерстве торговли, промышленности и продовольствия было образовано специальное экспортное бюро (7, л. 19-21; 12, 139). Н.б.Юсифбейли, в своем выступлении в парламенте, 22 декабря 1919 г., отмечал что «Ваше недавнее решение вывозе товаров будет первым шагом в нашей торговле и политике. Существовавшая до сего дня торговая политика совершенно меняется. До сих пор жизнь нас заставляла по возможности увеличить ввоз и прекратить, по возможности, вывоз. С точки зрения торговли и финансовой политики, это было зло, но не было другой возможности. В результате деньги наши очень пали» (2, 404-405). Выход из сложившейся ситуации, Н.б.Юсифбейли, видел, в первую очередь в поддержке нефтяной промышленности. Еще в первом своем выступлении в качестве главы государства (14.04.1919 г.), он говорил о необходимости восстановления торговых связей с главной потребительницей нефти – Россией «при известных условиях, что она не будет вмешиваться в наши внутренние дела» (6). В своем выступлении Н.б.Юсифбейли отмечал, что для поддержания нефтяной промышленности и спасения её от гибели, для обеспечения заработка рабочих, мы выдали нефтепромышленникам ссуды на суммы в сотни миллионов (2, 405).

В итоге парламент принял наиболее оптимальное решение, предусматривающее промежуточный путь между свободной и государственной торговлей. За половину стоимости вывозимого товара экспортер вносил иностранную валюту. Закон от 11 декабря 1919 год устанавливал свободный вывоз товаров, перечень которых строго определялся (в основном,

сельскохозяйственные продукты и нефтепродукты) (1, 207).

Новые правила способствовали, прежде всего выходу нефтяной промышленности из кризиса и улучшению социально-экономического климата в стране. Но несмотря, на все предпринятые шаги правительству не удалось вывести страну из затяжного экономического кризиса.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку, Элм, 1998, 316 с.
2. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, 616 с.
3. Азербайджан, 1918. №3
4. Азербайджан, 1918, №50
5. Азербайджан, 1918, 7 октября
6. Азербайджан, 1919, №81
7. ГААР, ф. 24, оп.3, д.9, л.18
8. ГААР, ф. 30, оп.21, д.114, л.3
9. ГААР, ф. 894, оп.1, д.25, л.9
10. ГААР, ф. 894, оп.10, д.95, л.17-22
11. Рустамова Дж.Я. Из истории предпринимательства в Азербайджане (конец XIX – начало XX вв.). Баку: Баки Университети, 2012, 334 с.
12. Рустамова Дж.Я. Национальная буржуазия в период АДР. Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.

YENİDƏN XALQIN YANINDA. H.Z.TAĞIYEV (1918-1920)

C.Y.RÜSTƏMOVA

XÜLASƏ

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdi. Yarandığı ilk gündən milli hökumət bir sıra mürəkkəb iqtisadi problemlərlə üzləşdi. Bu problemlərin həlli üçün, hökumət respublikadan ixrac edilən mallara qadağa qoydu. Bir müddət keçdikdən sonra, hökumət başçısı N.b.Yusifbəyli, parlamentdə çıxışı zamanı bu qərarı qəbul edəndə, əhəlinin ehtiyacları nəzərə alınmışdı, lakin nəticədə iqtisadiyyatın böhran vəziyyətinə düşməsinə etiraf etmişdi. 29 iyun 1919-cu ildə H.Z.Tağıyev baş nazir N.b.Yusifbəyliyə məktub yazaraq, hökumətin bu siyasətinin yanlış olmasını qeyd etmişdi və ölkənin iqtisadi böhrandan çıxış yolunu göstərmişdir.

Açar sözlər: hökumət, iqtisadi böhran, mal ixracının qadağan edilməsi, rəsmi məktub, H.Z.Tağıyev

AGAIN NEXT TO THE PEOPLE. H.Z.TAGIYEV (1918-1920)

J.Y.RUSTAMOVA

SUMMARY

Azerbaijan was proclaimed an independent state on May 28, 1918. From the first day of its existence, the national government faced a number of problems. The government faced with the task of promptly withdrawing the country from a protracted economic crisis. To resolve this issue, the government adopted a decree banning the export of goods outside the Republic.

As the head of the government N.B.Yusifbeyli admitted in his speech, this decision was made taking into account the needs of the population, but as a result, trade and finance in the country got in crisis. On June 29, 1919 H.Z.Tagiyev wrote a note to N.B.Yusifbeyli, where he noted the failure of this policy and recommended the ways of taking the country out of the economic crisis.

Key words: government, economic crisis, ban on the export of goods, memorandum, H.Z.Tagiyev

UOT 94(479.24)**1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİ TƏCAVÜZÜNƏ QARŞI
AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ HÖKUMƏTİNİN TƏDBİRLƏRİ****A.P.ADIGÖZƏLOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
adigezelova@bk.ru

I Dünya müharibəsinin başlanmasını “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli hesab edən “Daşnaksütyun” partiyası Cənubi Qafqaz və Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan türk-müsəlman əhaliyə qarşı genişmiqyaslı qətlialmlar həyata keçirməyə başladı. 1918-ci ilin yazında Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər ərazilərdə 50 min azərbaycanlı qətlə yetirildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı təcavüzü davam edirdi.

Azərbaycan hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əsasən təmin edildi. Azərbaycan diplomatiyası Versalda ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını dəf etməyə müvəffəq ola bildi, Azərbaycan ordusu 1920-ci ilin martında Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə erməniləri ağır məğlubiyyətə uğratdı. Gənc respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş cəhdlərin qarşısı alındı.

Açar sözlər: “Böyük Ermənistan”, qətlialm, Azərbaycan Cümhuriyyəti, Naxçıvan, Qarabağ.

I Dünya müharibəsi dövründə “Daşnaksütyun” partiyası daha da fəallaşaraq, Cənubi Qafqaz və Osmanlı imperiyasının 7 vilayəti hesabına “Böyük Ermənistan” yaratmaq kimi mənfur niyyətini gerçəkləşdirməyə başladı. Ərazi iddialarına razılıq almaq üçün erməni siyasətçilərinin gizli danışıqlar apardığı Antanta və Dördlər İttifaqına daxil olan dövlətlər «erməni məsələsi»ndən öz mənafeləri üçün istifadə etməyi düşünürdülər. Türkiyədə «erməni muxtariyyəti» yaratmağı vəd edən Rusiya, əslində, bu ərazini də öz müstəmləkəsinə çevirmək niyyətində idi. Rusiyanın gizli planlarından xəbərsiz olan “Daşnaksütyun” partiyası Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyatlarda çar ordusuna kömək etməklə öz məqsədlərinə çatmaq niyyətində idilər.

Qafqaz cəbhəsinin açılması ilə «könüllü» erməni orduları təşkil edilməyə başlandı. 1915-ci ilin sonunda onların sayı 10.000 nəfər idi. 1918-ci ildə isə “Daşnaksütyun” partiyası 35 yaşına qədər bütün ermənilərin səfərbər olunması haqqında qərar qəbul edir və hərbi xidmətdən imtina edənləri ölüm cəzası ilə hədələyirdi [5, 103-104]. Məhz bu erməni ordu hissələri Qars, Ərzincan,

Ərzurum əyalətlərində, İrəvan quberniyasında, Sürməli qəzasında, Naxçıvanda türk-müsəlman əhalinin qanını axıtmışdılar. 1918-ci ilin mart ayınadək təkcə İrəvan quberniyasında 199 müsəlman kəndi dağıdılıb boşaldılmış, 135 min əhalisi qaçqın düşmüşdü [6, f. 894, s. 10, iş 80, v. 49-56].

“Daşnaksütyun” partiyasının liderləri Bakıdan başlayaraq Tiflisə qədər məskunlaşan azərbaycanlıları qırıb Kür çayına, Qubadan Astarayadək yaşayanları isə Xəzər dənizinə tökməyi planlaşdırırdılar [9, 24]. S.Şaumyanın əmrilə 1918-ci il martın 30-dan aprelin 2-dək Bakı şəhərində bolşevik-daşnak ordusu 12 mindən çox azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Hadisələri gözləri ilə görmüş şahidlərin ifadələrinə görə, “uşaq, qoca, qadın bilmədən qarşılına keçənləri qətlə yetirən daşnak birləşmələri insanları diri-diri alovlanan evlərin içinə, neft və su quyularına atırdılar. Küçələr, evlər parçalanmış qadın, qoca, uşaq cəsədləri ilə dolu idi” [9, 7]. Azərbaycanlıların bu cür rəhmsizliklə məhv edilməsi və öz doğma şəhərindən didərgin salınması erməni millətçilərinin siyasi niyyətlərinə xidmət edirdi. Onlar bu yolla Bakını yerli əhalidən təmizləmək, onun sərvətlərinə sahib çıxmaq, bu qədim Azərbaycan şəhərini Ermənistan torpağı elan etmək istəyirdilər [9, 13].

Erməni quldurları Şamaxıda da iki gün ərzində günahsız insanları amansızlıqla qətlə yetirdilər. İnsanlıq duyğusunu itirən ermənilər körpə uşaqları yerə mıxlayır, meyidlərin başına min bir oyun açırdılar. Şamaxı qırğınının başlıca təşkilatçılarından olan Stepan Lalayev 400-ə qədər qoca, qadın və uşağın diri-diri məsciddə yandırılması əmrini vermişdi. Şamaxı qəzasında 8 min adam öldürülmüş, 80-ə yaxın müsəlman kəndi yerlə-yeksan olunmuşdu [10, 8-9].

Ermənilərin Bakıda, Şamaxıda törətdikləri soyqırım aktları sırasına milli-mənəvi dəyərlərin məhvi planları da daxil idi. Erməni vandalizmi nəticəsində 50 min nüsxə Quran kitabına od vurulmuş, “Kaspi” mətbəəsi, “Açıq söz” qəzetinin redaksiyası, “İsmailiyyə” binası yandırılmış, “Təzəpir” məscidinin minarələri top atəşlərinə tutulmuşdu. Şamaxıda 12 məhəllə məscidi və 8 əsr yaşı olan “Cümə məscidi” yandırılmışdı.

Quba mahalında isə erməni quldur dəstələri 122 kəndi yandırmış, 12 min dinc əhalini qətlə yetirmişdilər [6, f.1016, s.1,i. 95, v.5-8]. Hamazasp Qubanı işğal etdikdən sonra şəhər camaatına hədə-qorxu məqsədilə demişdir: “Mən erməni xalqının qəhrəmanı və onun marağının müdafiəçisiyəm. Mən buraya qayda-qanun yaratmaq üçün, Sovet hakimiyyətini qurmaq üçün gəlməmişəm. Xəzər dənizinin sahillərindən tutmuş Şah dağına qədər olan ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları məhv etmək barədə mənə göstəriş verilibdir...” [11, 28].

Ümumən 1918-ci ilin yazında Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran qəzalarında, Qarabağ və Zəngəzurda 50 min azərbaycanlı son dərəcə vəhşiliklə qətlə yetirilmişdi.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra da ermənilər azərbaycanlılara qarşı təcavüzkar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Andronik, Dro və Njdenin silahlı quvvələri 1918-ci ilin iyun-

avqust aylarında Naxçıvan bölgəsində, may-avqustda isə Zəngəzurun Sisyan mahalında çoxsaylı zorakılıq hərəkatları və vəhşiliklər törətdilər. Ermənistanın fəal təbliğati və guclu siyasi-hərbi yardımı sayəsində Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan ermənilər 1918-ci ilin iyulunda Şuşada keçirilən I qurultayında bu mahalın mustəqilliyini elan etdi. Bunun ardınca isə 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andronik burada bir növ erməni "qubernatorluğu" təşkil edərək, Gorusu onun "mərkəzi"yə çevirdi, sonra da "paytaxtı" Şuşa olacaq "Kiçik Ermənistan" dövlətini yaratmağa çalışdı [1, 190-191].

Azərbaycan hökumətinin bu qırğınlara son qoyulması barədəki notalarına Ermənistan rəhbərliyi riyakarcasına Andranikin dəstəsinin bölgəyə özbaşına daxil olduğunu, onun hərəkatlarına cavabdeh olmadıqlarını bildirirdi [14, 45]. Bu zaman formalaşmaqda olan Milli Ordumuzun və Qafqaz İslam ordusunun qarşısında əsas vəzifə Bakı Sovetinin Gəncəyə hücumunun qarşısını almaq və Bakını yadellilərdən azad etmək olduğundan erməni quldurlarına qarşı heç bir müqavimət göstərilmirdi. Yalnız 1918-ci ilin sentyabrında Bakı azad edildikdən sonra Qarabağa hərbi hissələr göndərildi. Qarabağ erməniləri Androniki gözlədikləri halda, türk-Azərbaycan qoşunları gəlib, sentyabrın 25-də Şuşanı ermənilərin mühasirəsindən xilas etdilər. Ermənilər Azərbaycan dövlətinin hakimiyyətini tanıdılar və silahlarının bir qismini təhvil verdilər [7, 1 noyabr 1918].

Lakin Mudros müqaviləsinə əsasən türk qoşun hissələrinin Azərbaycandan çıxması ilə ermənilər yenidən Naxçıvan, Qarabağ, Zəngəzur mahallarında qanlı əməllərini daha qəddarlıqla həyata keçirməyə başladılar. Onların məqsədi Paris sülh konfransınadək bu əraziləri yerli sakinlərdən – türk-müsəlman əhalidən təmizləmək və dərhal ermənilərlə məskunlaşdırmaq, bununla da, ərazi iddialarını “əsaslandırmaq” idi.

Azərbaycan hökuməti ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətləri araşdırmaq üçün 1918-ci il iyunun 26-da Fövqəladə İstintaq Komissiyası təşkil etdi. Bakı quberniyasında, Gəncə quberniyasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında törədilən qırğınları və digər zorakılıq hərəkatlarını təhqiq edən komissiya ermənilərin cinayətkar əməllərini sənədləşdirirdi. Fövqəladə İstintaq Komissiyasının topladıqları çoxlu sayda şahid ifadələri, hüquqi sənədlər, yerlərdən qəza rəislərinə və qubernatorlara göndərdikləri teleqram, hesabat və məlumatları erməni təcavüzkarlığının miqyası haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Qarabağdakı vəziyyətlə bağlı məruzəsində qeyd edilirdi ki, ”1918-ci ilin oktyabr ayından Bakı quberniyasının bütün qəzalarında və Gəncə quberniyasının 4 qəzasında türk-müsəlman əhali ermənilərin milli düşmənçilik əsasında törətdikləri dəhşətlərdən qurtulduqları halda, Qarabağ müsəlmanları daim istər yerli erməni əhali tərəfindən, istərsə də İrəvandan və Türkiyədən gəlmiş erməni qaçqınları tərəfindən hər cür təcavüzə məruz qalırdılar, onlardan Ermənistan Respublikasına tabe olmaq tələb

olunurdu” [13, 28].

Ermənilər Azərbaycan Cümhuriyyətinin hakimiyyətini tanımırdılar və Cavanşir qəzasının ermənilər yaşayan ərazisini Ermənistan Respublikasının ərazisi hesab edirdilər. Komissiya Cavanşir qəzasında vəziyyətlə bağlı qeyd edirdi: “Qəzanın müsəlman əhalisi uzun müddət – bəzi kəndlərdə 1918-ci ilin sentyabrınadək, bəzilərinə isə dekabr ayına qədər mühasirə vəziyyətində qaldılar. Belə bir ümitsiz vəziyyətdə çıxış yolunu insanlar mühasirəni yarıb qonşu müsəlman kəndlərinə qaçmaqda görürdülər. Qaçqın qadın və uşaqların bir qismi aclıqdan və soyuqdan, xəstəlikdən yollarda ölür, digər qismi onları təqib edən ermənilər tərəfindən qətlə yetirilirdilər. Qaçmaq imkanı olmayan qocalar, xəstə və şikəst insanlar isə öz evlərində məhv edilirdilər. Ermənilər düzən hissənin kəndlərinə də müntəzəm olaraq basqınlar təşkil edir, əhalisinə qarşı dəhşətli qətlialmlar həyata keçirir, mal-qaralarını oğurlayıb aparırdılar.” [13, 30-31].

1918-ci ilin dekabrın 1-dən ermənilər Cəbrayıl qəzasına silahlı hücumla başlamışdılar. Qəza 12 müsəlman və 3 erməni kənd cəmiyyətindən ibarət idi. Dekabrın 2-də erməni quldur dəstələri Aşıq Məlikli kəndini yandırdılar, əmlakını qarət etdilər. Həmin tarixdə silahlı ermənilər Xələfli, Tatar, Şıxlar kəndlərini də yandırdılar. Dekabrın 5-də Qarakollu, 7-də Arış, 18-də Sırıq, 26-da Düdükçü, 27-də Nüsolu kəndləri də ermənilərin təcavüzünə məruz qaldılar. Bu kəndlərin dağıdılması və yandırılması əhalisinin də əzablı üsullarla qətlə yetirilmələri ilə müşayiət olunurdu. Cəbrayıl qəzasının müsəlman əhalisinin itkiləri on milyonlarla manat dəyərində idi. Cəbrayıl qəza rəisinin 1919-cu il 17 fevral tarixli raportunda qeyd edilirdi ki, buna rəğmən qəzanın 1 erməni kəndi də zərər çəkməmişdi. [6, f. 970, s. 1, iş 161, v.4]

Zəngəzur qəzası, xüsusilə ağır vəziyyətdə idi və burada ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zorakılıq halları ara vermədən davam edirdi. Yüksək dağlıq yerdə yerləşən bu ərazi Şuşa və Cəbrayıl qəzalarından ayrı salınmışdı. Qəzada Andronikin komandanlığı altında erməni əsgərlərinin hərbi hissələri də yerləşmişdi. Andronik müsəlman əhalinin erməni hökumətinə tabe olmasını tələb edirdi, əks halda qəza ərazisini etnik təmizləməklə Ararat Respublikasının tərkibinə qatacağı ilə təhdid edirdi. Lakin azərbaycanlılar bu tələblərə tabe olmadılar, ermənilər isə onların əmlakını qarət edərək, kəndlərini özülünə qədər dağıdıb yandırdılar, əhalisini vəhşicəsinə öldürdülər. Bu dəhşətli qətlialmın qurbanına çevrilməmək üçün 50 min qaçqın Cəbrayıl qəzasına pənah aparmışdı. Kəndlərin əksəriyyəti 1918-ci il yayın sonu və payızda Andronikin qoşunları tərəfindən yandırılıb, qarət edilmişdi. 10 minlərlə iri buynuzlu, bir neçə yüz min qoyun aparılmışdı. Dəyən zərərin miqdarı milyard manata çatırdı [13, 35-36].

İstintaq komissiyasının uzvu Mixaylovun məlumatına görə, yalnız 1918-ci ilin yayı, payızı və qışında qəzanın 115 kəndi dağıdılıb yerlə yeksan edildi, 3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq öldürüldü. 1060 kişi, 794 qadın, 485 uşaq isə yaralandı. Qəza üzrə ölənlər və yaralananların sayı 10068 nəfər idi [6, f. 970, s. 1, iş 161, v.7].

Şuşa qəzasının erməniləri Azərbaycanın dövlət hakimiyyətini tanımayaraq, Vərənd, Dizaq, Xaçın və Zəngəzuru Ararat Respublikasına birləşdirməyə çalışırdılar. Qarabağ erməniləri Azərbaycan Respublikasına heç bir vergi və mükəlləfiyyət ödəmirdi. Onlar Ağdam-Qaryagin şosse yolunu azərbaycanlılar üçün keçilməz etmişdi. Ermənilər öz taktikalarına sadıq qalaraq çoxluq təşkil etdikləri yerdə qeyri millətlər üzərində despotizm və qəddarlıqları ilə seçilirdi.

Andronik Gorusa gəldikdən sonra Qarabağ ermənilərinin ümumi səfərbərliyini elan etdi. Bundan sonra Andronik Şuşa şəhərinə (ermənilər onu Kiçik Ermənistanın paytaxtı hesab edirdilər) girməyə cəhd göstərdi, lakin türklər və kürdlər tərəfindən ciddi müqavimətə rast gəldi və böyük itki verərək geri çəkildi. Qəzada erməni təcavüzünün qurbanlarının sayını müəyyən etmək mümkün olmamışdı, lakin dəyən zərərin miqdarı 100 milyon manata çatırdı [6, f.970, s.10, iş161,v.11-12].

İngilis nümayəndəliyi Şuşaya gəldikdən sonra da ermənilər Şuşa-Yevlax yolu üzərində müsəlmanlara qanlı divan tutmaqda davam edirdilər. Onlar Mərcili kəndinin sakinlərini öz yurdlarını tərk etməyə məcbur etdilər, Abdal, Qaradağlı, Xocavənd kəndlərini yandırdılar, Xocalı kəndinin əhalisini qovdular [13, 38-39].

Hadisələri yerindəcə təhqiq edən Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəki-lov Azərbaycan hökumətinə hesabatında yazırdı: “Ermənilər müsəlmanlara nifrətdən və qana hərislikdən doymayaraq, müsəlman kəndlərini dağıtmaq, əhalisini qılıncdan keçirmək kimi düşmən əməllərini dayandırmırlar. Onların vəhşiliyinin həddi yoxdur. Bu vəhşiliklərin qarşısında orta əsr dəhşətləri solğun görünür. İnanmaq olmur ki, XX əsrdə belə bir xalq yaşayır və müdafiəsiz dinc əhaliyə qarşı bütün vəhşilikləri tətbiq edirlər: uşaqları odda yandırır, insanların dilini, qulağını kəsir, işgəncələr verir, təhqiramiz şəkildə qətlə yetirir... Bizim Respublikanın şüarı belədir: millətdən asılı olmayaraq hamı qanun və hökumət qarşısında bərabərdir. Lakin qeyri-ixtiyari düşünmək lazım gəlir - ilahi və bəşəri qanunları tanımayan bir xalq belə bir münasibətə layiqdirmi?!” [6, f. 894, s.10, iş 104, v.2].

O dövrdəki qanlı hadisələr Zaqafqaziyada ictimai asayişə bərpa etməli olan Müttəfiq dövlətlərin ali komandanlığının da diqqətini cəlb edirdi. Azərbaycanın Baş naziri Fətəli xan Xoyskinin təklifi ilə general Tomson Andronikə Şuşaya doğru hərəkətini dayandırmağı əmr etdi. Lakin Andronikin quldur dəstəsi qanlı əməllərindən əl çəkmir və hər vasitə ilə Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq, Ermənistanla birləşdirməyə çalışırdı [6, f. 894, s. 4, iş 5, v.49].

Andronik dekabrda guya “ingilislərin Qarabağı onun ixtiyarına verməsi” haqqında şayiə yaymağa başladı. Azərbaycan hökumətinin sədri Fətəli xan Xoyski 1918-ci il dekabrın 20-də Parlamentdəki çıxışında buna qarşı etirazını bildirdi [3, 97-101]. Dekabrın 22-də ingilis qoşunları komandanı Tomson bu şayiəni təkzib etdi. Lakin ingilis mayoru Qubbon Andronik ilə danışıqlar zamanı general Tomsonun adından bildirmişdi ki, Yevlaxdan Əkər çayınadək

yollar Azərbaycan hökumətinin, Əkər çayından Gorusadək ərazi və eləcə də, bütün Zəngəzur rayonu general Andronikin idarəsinə verilməlidir [6, f.19,s.1, iş 220, v.2-3].

Tezliklə bölgədə yenidən qanlı hadisələr baş verdi. 60 müsəlman kəndi dağıldı, əhalisi qırıldı və qaçqın düşdü. Bu dövrdə Ararat respublikası Göyçə rayonunda da bütün müsəlman kəndlərini məhv etmişdi. Yeni Bəyazid qəzasında 84 müsəlman kəndi bütünlüklə dağıdılmış, əhalisi amansızcasına qırğına məruz qalmışdı. Daşnak hökuməti Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzalarında yaşayan müsəlmanları qırmaqla bu torpaqları Ermənistan ərazisinə birləşdirməyi planlaşdırmışdı.

Belə bir vəziyyətdə Daxili işlər naziri X.Xasməmmədov Qarabağda xüsusi səlahiyyətli ali hakimiyyətin təşkilini yeganə çıxış yolu hesab edirdi. Azərbaycan hökumətinin 1919-cu il 15 yanvar tarixli qərarı ilə Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarında general-qubernatorluq yaradıldı [6, f.894, s.1, iş 22, v.13,14, 19].

Ermənistan hökuməti adları çəkilən qəzaların ərazisinin böyük hissəsinin guya Ermənistan ərazisi olduğu üçün general qubernatorluğun təsis olunmasına qəti etiraz etmişdi. Azərbaycan hökuməti cavab notasında Ermənistan hökumətinin etirazının əsassız olduğunu bildirmişdi: “Sizin hökumətin Azərbaycan Respublikasının Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur rayonlarında müvəqqəti general-qubernatorluğun təsis edilməsinə etirazı əsassızdır. Çünki bu rayonlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir.”

Azərbaycan hökumətinin Qarabağ problemini həll etmək üçün apardığı gərgin siyasi, hərbi və diplomatik mübarizənin nəticəsi olaraq, Tomson 1919-cu il mayın 5-də F.Xoyskiyə Qarabağda pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olan emissarların sürgün edilməsi haqqında sərəncam verdiyini bildirmişdi. İyunun 5-də erməni milli şurasının qatı irticaçı üzvləri ingilis komandanlığı nümayəndəsinin müşayiətilə Şuşadan Tiflisə sürgün edildi. İyunun 6-da Azərbaycan batalyonu Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsindəki kazarmalarda yerləşdirildi [5, 129].

Bununla belə ingilislərin bölgəyə dair siyasətləri ziddiyyətli idi. X.Sultanov hökumətə hesabatında bildirirdi ki, “ingilislər qəbul etdikləri qərarların heç birini, xüsusilə də Zəngəzur və Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hakimiyyətini dinc yolla tanımalarını təmin edəcəklərinə dair vədlərini yerinə yetirməmişlər. Zəngəzurun idarəçiliyi müvəqqəti olaraq erməni milli şurasına verilmişdir” [14, 128].

Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonlarını əhatə edən Cənub-Qərbi Azərbaycana dair də ingilislərin mövqeyi Azərbaycan dövlətçiliyinin maraqlarına uyğun gəlmirdi. Bu bölgədə 1918-ci ilin noyabrında yaranmış Araz-Türk Respublikası Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə birləşməyə çalışırdı. Lakin erməni-pərəst mövqe tutan ingilislər bu respublikanı dəstəkləmirdi və Naxçıvan mahalını müvəqqəti bitərəf zona elan edərək, burada öz general-qubernatorluqlarını yaratmaq istəyirdi.

İngilislərin Naxçıvana dair planlarına rəğmən Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etdi. Onun təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və bölgə əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, mahalı Şimali Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində hökumət müəyyən tədbirlər həyata keçirdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il yanvarın 8-i və 25-də olan iclaslarında Naxçıvan bölgəsi və ümumiyyətlə, keçmiş İrəvan quberniyasının azərbaycanlı əhalisinin vəziyyəti ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi [4, 112, 142]. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaratdı. Bəhramxan Naxçıvanski general-qubernator təyin olundu. General-qubernatorluğun nəzdində 7 nəfərdən ibarət Şura formalaşdırıldı. Yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün DİN-nin 20 milyon manatlıq fondundan 500 min manat pul ayrıldı. Hökumət bölgədə idarəçiliyin təşkili üçün sonralar daha 1 milyon manat ayırmışdı [8, 282-283].

Ermənilər ingilislərin himayəsi ilə Naxçıvan mahalında öz "idarəçiliyini" yaratmağa cəhdlər göstərmişdilər. 1919-cu il aprelin 15-dən başlayaraq bölgənin ermənilərin "idarəçiliyinə" keçməsi ilə bağlı xəbərlərin yayılması mahalda həyəcanlar yaratdığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İrəvandakı diplomatik nümayəndəliyi rəsmi Bakı qarşısında müəyyən məsələlər qaldırmışdı. Belə bir şəraitdə mahalın azərbaycanlı əhalisi həm müxtəlif ünvanlara (müttəfiq dövlətlərə, T.Xatıyana və Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərova) yazılı etirazlar, Təbrizə nümayəndə heyəti göndərirdi, həm də Ordubadda, Şah-taxtıda və s. ərazilərdə erməni "idarəçiliyinə" müqavimət göstərirdi. Qısamüddətli erməni "idarəçiliyi" zamanı bölgədə törədilən özbaşınalıqlar, bir qədər sonra daşnakları qovmaq üçün yaranan əlverişli şərait (ingilislərin getmələri xəbəri; Azərbaycan Ordusu zabitlərinin yerli əhalini hərbi cəhətdən təşkil etmələri; Türkiyə qoşunlarının toplanması ilə bağlı Ermənistanın öz qərb sərhədlərini möhkəmləndirmək məcburiyyətində qalması, Vedibsar rayonunda ermənilərin məğlubiyyəti və s.) əməli addımlar atılmasını şərtləndirirdi. Müəyyən hərbi-maliyyə və siyasi-mənəvi səciyyəli hazırlıq işlərindən sonra 1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlər erməni "idarəçiliyi"nin bölgədən qovulması ilə nəticələndi [1, 211] 1919-cu ilin avqustunda Səməd bəy Cəmilinski Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatoru təyin edildi [3, 308].

İngilislərin Azərbaycan Cümhuriyyətində mövqelərini zəiflədiyi zaman, yəni 1919-cu ilin ikinci yarısında fəallaşan ABŞ hökuməti də Naxçıvan bölgəsi ətrafındakı erməni-azərbaycanlı münacişəsindən faydalanmağa çalışdı. Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı məsələlərdə əsasən ermənipərəst mövqə tutan ABŞ müəyyən mulahizələrə: regiona kifayət qədər hərbi qüvvə gətirə bilməməsi, mahalın azərbaycanlı əhalisinin çox güclü müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin barışmaz mövqeyi və s. görə ikili siyasət yürüdü. Müttəfiqlərin Ermənistanı Ali komissarı polkovnik Haskelin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycanın tərkib hissələri kimi tanımaqla yanaşı, ermənilərlə müsəlmanlar arasında

normal münasibətlər yaradılması adı altında Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti olaraq xüsusi bitərəf zona elan edilməsini və burada Amerika general-qubernatorluğunun yaradılması təklifini irəli sürmüşdü [1,170]. Lakin mahalın azərbaycanlı əhalisinin inadlı müqaviməti, Azərbaycan hökumətinin hərtərəfli ciddi söyləri sayəsində ABŞ-ın Naxçıvan bölgəsində möhkəmlənmək siyasəti boşa çıxdı.

Qarabağ general-qubernatorluğunun siyasi-hərbi tədbirlərinin nəticəsində bu bölgədə də analoji proses baş verdi. Belə ki, Qarabağ ermənilərinin 1919-cu ilin avqustunda keçirilən VII qurultayında Azərbaycan Cümhuriyyəti hakimiyyətinin tanınması barədə akt qəbul edildi.

1919-cu il avqustun 15-də Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi soyqırımlar ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinə etiraz notası göndərdi. Erməni hökuməti Andronikin güya Xüsusi erməni korpusuna "təbə olmadığını" bildirərək, bu yalanla məsuliyyətdən yaxa qurtarmağa çalışmışdı. Həmin dövrdə Ermənistan hökuməti Qarabağın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edirdi [4, 132]. Lakin Zəngəzur qəzasına nizamlı qoşun hissələri və döyüş sürsəti göndərirdi. Bu işdə Könüllü Ordunun nümayəndəsi Zerkiyeviç də iştirak edirdi. O, ingilislərin köməyi ilə Trabzondan gətirdiyi döyüş sürsətinin bir hissəsini ermənilərə vermişdi.

Azərbaycan hökuməti əks tədbirlər gördü, 1919-cu il oktyabrın sonlarında general-mayor H.Şıxlinskiyin komandanlığı altında Zəngəzura və Qarabağa qoşun hissələri göndərdi [6, f. 897, s.1, iş 112, v.1]. Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökumətinin bu addımını Zəngəzurun daxili işlərinə müdaxilə və dinc əhaliyə qarşı silahlı əməliyyatlar aparılması kimi qiymətləndirirdi. Ermənistanın Bakıdakı diplomatik nümayəndəsi Bekzadyan Ermənistan-Azərbaycan konfransının çağırılması ilə əlaqədar 1919-cu il oktyabrın 12-13-də N.Yusifbəyli və M.Y.Cəforovla görüşərək ərazi mübahisələri ilə bağlı məsələlərə də toxundu [13, 218]. Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi artıq İrəvanın və Ecmədzin qəzasının güzəştə gedildiyini xatırlatmaqla Azərbaycanın digər əzəli torpaqlarının, yəni Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzurun ona mənsubiyyəti barədə söhbətin belə ola bilməməsini qəti bildirmişdi.

Erməni hərbi qüvvələrinə qarşı bir neçə əməliyyatdan sonra 1919-cu il noyabrın 23-də amerikalıların vasitəçiliyi ilə Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında beş maddədən ibarət saziş imzalandı. Azərbaycan hökuməti bu müvəqqəti sazişə inanaraq, öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxardı. Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeridib, orada hərbi əməliyyatların yeni və daha irimiqyaslı mərhələsinə başladı.

1919-cu il 14-21 dekabrda Bakıda Azərbaycan-Ermənistan konfransı keçirildi. F.Xoyskinin ərazi problemlərini müzakirə etmək təklifinə erməni tərəfi (Arutunyan və Bekzadyan) ərazi mübahisələrinin qəti həlli üçün hələ lazımi şərait və vaxtın yetişməməsi bəhanəsi ilə məsələnin həllindən yayındılar.

1920-ci ilin əvvəllərində erməni daşnakların təcavüzkar fəaliyyətləri daha kəskin xarakter almağa başladı. Erməni silahlı qüvvələri 1920-ci il yanvarın 19-25-də Zəngəzurdə 51 azərbaycanlı kəndini dağıtdılar. 1920-ci il yanvarın 22-də parlamentdə Zəngəzur hadisələri ilə bağlı məsələ müzakirə edildi. Həmçinin Tiflisdə Ermənistan XİN-in nümayəndələri ilə danışıqlar aparıldı. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasında hərbi-maliyyə yönümlü işlərin görülməsi planlaşdırıldı. Tezliklə yerli əhalidən partizan dəstələrinin təşkili üçün 5 mln. manat vəsait ayrıldı, bölgəyə əlavə hissələr gətirildi.

Mart ayının 23-də Qarabağda başlayan erməni üsyanı isə milli dövlətçiliyimizə qarşı yönəlmiş məkrli siyasətlərinin zirvə nöqtəsi oldu. Ermənilər bu dəfə Sovet Rusiyasının köməyi ilə Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyi planlaşdırırdı. Hökumət tərəfindən bir sıra təcili tədbirlər həyata keçirildi. Novruz bayramı günlərində Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə çox ağır məğlubiyyətə düşər oldular. Erməni nizami ordusu hissələrinin mart ayında Şərur və Ordubada hücumları Kəlbəli xanın silahlı dəstələri və Türkiyənin mahaldakı kiçik döyüş dəstəsinin birgə səyləri nəticəsində dəf olundu, onlar xeyli itki verərək geri çəkildilər [1, 222-225].

1918-1920-ci illərdə Ermənistan ərazisində müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən soyqırımı, zorakılıq və cinayətlər dövrü mətbuat orqanlarında, arxiv sənədlərində, tarixi əsərlərdə və ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Qarabağ, Zəngəzur, İrəvan və Naxçıvanda dinc türk-müsəlman əhaliyə divan tutulmasını daim işıqlandıran “Azərbaycan” qəzeti ermənilərin planları haqqında da yazırdı: “Düşmənlərimiz mürgüləmərlər, onlar öz xalqlarının ideyalarını həyata keçirmək yolunda heç bir əlverişli imkan əllərindən vermirlər. Onlar Ararat dövləti sərhədinin Türkiyə sərhədlərindən tutmuş Şuşaya qədər uzadılmasını və bu ərazidə bir nəfər olsun belə müsəlmanın, türkün yaşamamasını istəyirlər” [7, 17 may 1919].

Ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri Böyük Britaniyanın Qafqazdakı Ali Komissarı O. Vordrop da təsdiq edirdi. Onun Londona göndərdiyi 2 oktyabr 1919-cu il tarixli raportunda deyilirdi: “Lap bu yaxınlarda ermənilər Yeni Bəyazid, Aleksandropol və İrəvan bölgələrində 60 müsəlman kəndini yerlə yeksan etmişlər” (2, 22).

Qarabağda, Gorusda ermənilərin tökdükləri günahsız qanların şahidi olmuş ingilis müxbir Skotland-Liddel də 1919-cu ilin yanvarında Tiflisdə “Müsəlmanlarla müharibə: ermənilər yenə hücum edirlər” adlı yazısında qeyd edirdi: “Ermənistanın bədbəxtliyi ondadır ki, orada Daşnaksütyun partiyası qüvvədədir. Bu terrorçu təşkilat uzun illər boyu məqsədyönlü şəkildə erməniləri müsəlmanlar üzərinə hücumə təhrik edirlər. Axırıncılardan layiqli cavab aldıqda isə haray qoparırlar ki, dünyada “bədbəx ermənilərə” rəğbət oyatsınlar. Daşnak üçün ölmüş erməni daha qiymətlidir. Çünki o təbliğat üçün yararlıdır... Lakin bir gün gələcək bütün müsəlmanlar bir nəfər kimi öz zülmkarına qarşı qalxacaqlar və onda heç nə erməniləri xilas edə bilməyəcəkdir.”

Erməni quldurlarının tarixi cinayətləri erməni tarixçiləri tərəfindən də etiraf edilmişdir. Belə ki, A.A.Lalayan “Daşnaksütyun” partiyasının əksinqilabi rolu” məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazırdı ki, “Daşnaksütyun” partiyası hakimiyyətdə olduğu otuz ay müddətində Zaqafqaziyada erməni əhalisinin 35 faizini və türk (azərbaycanlı) əhalisinin 60 faizini məhv etmişdir.”

1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımlarını tədqiq edən professor A.İsgəndərli tarixi faktlara əsaslanaraq bildir ki, 1918-ci ildə İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. Erməni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürüdülmən “türksüz Ermənistan siyasəti nəticəsində İrəvan quberniyasının türk-müsəlman əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə enmişdir (12).

C.Həsəni “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” əsərində qeyd edir ki, Ermənistan daşnakların hakimiyyəti dövründə azərbaycanlıların sayı 77 faiz, kürdlərin sayı 98 faiz, yezidlərin sayı isə 40 faiz azalmışdır, bu əhalinin böyük əksəriyyəti ermənilər tərəfindən öldürülmüşdür [15, 76-77].

Azərbaycan hökuməti 1919-cu ilin yayında Paris Sulh konfransında "Böyük Ermənistan" ideyasına qarşı ardıcıl siyasi-diplomatik mübarizə aparırdı. Azərbaycan diplomatiyası Versalda həm ermənilərin Azərbaycan dövlətinə qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarını dəf etməyə müvəffəq ola bildi, həm də 1920-ci ilin martında Naxçıvan, Qarabağ və Zəngəzurdakı döyüşlərdə erməniləri ağır məğlubiyətə uğratdı. Azərbaycan hökumətinin gərgin mübarizəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü əsasən təmin edildi. Gənc respublikanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş cəhdlərin qarşısı alındı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Cümhuriyyəti. (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: Böyük Britaniyanın arxiv sənədləri. Bakı: Çəşoğlu, 2008, 576 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I c. Bakı: Lider, 2004, 440 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), İki cildə. I c. Bakı: Azərbaycan, 1998, 976 s.
5. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı: Elm, 1990, 384 s.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. Fond 19, 894, 897, 970.
7. «Азербайджан», 1918, 1919, 1920.
8. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998, 560с.
9. Arzumanlı V., Həbiboglu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Bakı: Öyrətmən, 1995, 63 s.
10. Aşırı Akif. 31 mart soyqırımı: 1918-1920-ci illər mətbuatında. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 100 s.
11. Балаев А. Февральская революция и национальные окраины. Мартовские события 1918 года в Азербайджане. М.: Флинта, 2008. 35 с.
12. İsgəndərov A. 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman soyqırımları // “Azərbaycan” qəzeti, 2005, 1-2 aprel.
13. Məmmədova H.İ. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl Evi, 2006, 150.

14. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. (1917-1920-ci illər). Bakı: 1998.
15. Həsənov С. “Ağ ləkələrin qara kölgəsi” Bakı: Gənclik, 1991.

МЕРОПРИЯТИЯ ПРАВИТЕЛЬСТВА АДР ПО ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ АРМЯНСКОЙ АГРЕССИИ В 1918-1920-Х ГГ.

А.П.АДЫГЕЗАЛОВА

РЕЗЮМЕ

Партия «Дашнакцутюн» воспользуясь началом I Мировой войны для реализации своих коварных планов по созданию «Великой Армении» начала крупномасштабные операции против мирного тюрко-мусульманского населения на территории Османской империи и на Южном Кавказе. Весной 1918 года в Баку, Шемахе, Ленкоране, Карабахе, Зангезуре, Нахчыване и в др. местах более было уничтожено 50 тыс. мирных жителей. Этот процесс продолжался и в период АДР тоже.

Только в результате упорной работы правительства АДР территориальная целостность Азербайджана была обеспечена. Азербайджанская делегация на Парижской мирной конференции сумела провалить территориальные претензии армян на Азербайджан. В марте 1920 года азербайджанская армия предотвратила нападения дашнакской армии и вывела ее из Нахчывана, Зангезура и Карабаха. Территориальная целостность Азербайджанской Демократической Республики была обеспечена

Ключевые слова: «Великая Армения», геноцид, Азербайджанская Республика, Нахчыван, Карабах.

MEASURES OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AGAINST ARMENIAN AGGRESSION IN 1918-1920

A.P.ADIGEZALOVA

SUMMARY

Making use of the outbreak of the World War I, the political party “Dashnaksutun” commenced massacres against peaceful Turkish-Muslim population in the territory of the Ottoman Empire and in South Caucasus. In the spring of 1918 Armenians killed 50.000 peaceful citizens in the cities of Baku, Shamakhi, Guba, Lankaran, Karabakh, etc. The process continued during the period of the Azerbaijan Democratic Republic as well.

Thanks to the activity of the ADR the territorial integrity of Azerbaijan was ensured. Azerbaijan's diplomacy managed to parry the territorial claims of Armenians against the Azerbaijani state in Versailles, and the Azerbaijani army defeated Armenians in Nakhchivan, Garabagh and Zangazur in March 1920. The territorial integrity of the young republic was ensured.

Key Words: “Great Armenia”, genocide, Azerbaijan Republic, Nakhchivan, Karabakh.

UOT 94/479.24**AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLKİN İSTEHSAL FORMALARININ
YARANMA TARİXİNƏ DAİR**

Ə.N.DADAŞOV
Bakı Dövlət Universiteti
s_heydarova@mail.ru

Son onilliklərin arxeoloji qazıntıları paleometal dövründə Azərbaycanın mədəni və tarixi inkişafında əsaslı dəyişiklikləri üzə çıxarmışdır.

Bu dəyişikliklərdə əsas yeri metalın mənimsənilməsi və istehsal təsərrüfatında metallurgiyadan istifadə mühüm yer tutmuşdur. Paleometal dövründə əkinçilik və maldarlıq iqtisadiyyatının inkişafı üçün Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisi əlverişli imkanlara malik idi.

Açar sözlər: Azərbaycan, paleometal dövrü, arxeoloji qazıntılar, ilkin istehsal formaları, əkinçilik, maldarlıq

Bəşər tarixinin bütün sonrakı inkişafını müəyyən etmiş mərhələlərindən ən mühümü mənimsəyici ovçuluq-yığıcılıq iqtisadiyyatından istehsal təsərrüfatına keçid, onun əsas formaları olan əkinçiliyin və maldarlığın inkişafı və yayılması olmuşdur. Bu proseslər ən qədim tarixin yüz minilliklər əvvəlki təkamülündən fərqli yeni dövründən xəbər verirdi və arxeoloji artefaktlarda öz əksini tapmışdır. Bu proseslər həm istehsal sahəsində, həm də qədim cəmiyyətin digər sahələrində dönüş səciyyəsi daşıyırdı.

İstehsaledici iqtisadiyyata keçid təkcə təsərrüfat tarixində deyil, bütövlükdə insan cəmiyyəti tarixində əsaslı dönüş idi. Onun əsas nəticələri – təsərrüfatın təşkili və bütün təsərrüfat çevrəsinin yenidən qurulması üsullarında köklü dəyişikliklərin baş verməsi, torpağa prinsipial olaraq başqa münasibətin meydana çıxması, oturaqlığın artması, istehsalın həcmnin xeyli yüksəlməsi, nizamlı olaraq izafi məhsulun yaranması, əhalinin sayının və sıxlığının artması, mülkiyyət münasibətlərində dəyişikliklər, ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi və müxtəlif təsərrüfat, sosial və mərasim funksiyalarına müvafiq olaraq bəzi peşə sahələrində təbəqələşmənin başlaması, idarəçilik və normaların meydana çıxması, dünyagörüşü sisteminin köklü dəyişməsi və s. idi (14, 3). Təsəddüfi deyil ki, mənimsəyici iqtisadiyyatın istehsaledici iqtisadiyyata kökündən dəyişən və insana öz qida ehtiyatı üzərində nəzarət verən “neolit inqilabı” kimi qiymətləndirilmişdir. İnsan qida istehsal etməyə başladı və tədricən istehsalı təkmilləşdirməklə onun miqyasını da xeyli genişliyə yol açıldı. Yüksək

məhsuldarlı taxıl növlərinin əkilməsi, əhliləşdirilmiş heyvanların rolunun artması insan kollektivlərinin balanslaşdırılmış bitki və heyvani məhsullarla təminatının sabitləşməsinə və nəticə etibarilə əhalinin artmasına gətirib çıxardı. Oturaq həyat tərzini və ixtisaslaşmış istehsalın inkişafı ilə məişət şəraiti də yaxşılaşdı. Müəyyən edilmişdir ki, əgər əvvəllər on minilliklər ərzində əhalinin sayının artma sürəti çox aşağı olmuşdursa, “Neolit inqilabı”nın bir minilliyini ərzində o ykumenin əhalisi 16 dəfədən çox artmışdır. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, istehsal təsərrüfatının bərqərar olması müxtəlif vilayətlərdə heç də eyni şəkildə deyil, fərqli ekoloji və tarixi mədəni şəraitdə baş vermiş, nəticələri də fərqli olmuşdur. İnkişaf sürəti də eyni olmamışdır, bu isə hal-hazırda istehsal iqtisadiyyatına keçid tarixinin dövrələşməsi haqqında məsələnin həllini xeyli çətinləşdirir. Bu mənada görkəmli rus-sovet alimi N.İ.Vavilovun tədqiqatları böyük əhəmiyyət kəsb edir (7, 21-23). Onun tədqiqatları sayəsində konkret tarixi yanaşma yolunda ciddi addım atılmış, bizi maraqlandıran problemin bir sıra əhəmiyyətli tərəflərinin həlli üçün tamamilə yeni tədqiqat perspektivləri açılmışdır. İstehsal təsərrüfatının əsas sahəsi olan əkinçiliyin mənşəyinin polisentrikliyi haqqında onun nəzəriyyəsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Görkəmli alim tərəfindən Avropa ərazisində əkinçiliyin bir neçə yaranma mərkəzi təyin edilmişdir ki, onlardan biri də, tədqiqatların göstərdiyi kimi, florası genetik olaraq Ön Asiya ilə bağlı olan Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqazdır (13, 21).

Son onilliklərin arxeoloji tədqiqatları müəyyən etmişdir ki, mədəni-tarixi inkişafda köklü dəyişikliklər, müxtəlif səviyyədə olsa da, erkən dövrdə Qafqazda da o cümlədən Cənubi Qafqazın, onun da tərkibində Azərbaycanın ərazisində də baş verirdi. Belə ki, Şimal-Şərqi Qafqazda, Dağıstanın dağlıq rayonlarında yerli dənli bitkilərin becərilməsi izləri olan Çox adlı mağara-düşərgə aşkar olunmuşdur. Buna baxmayaraq, hazırda aşkar edilərək tədqiq olunmuş mezolit və xüsusilə neolit abidələrinin azlığı ucbatından Qafqaz, o cümlədən Cənubi Qafqaz ərazisində istehsal təsərrüfatının erkən formalarının təşəkkülü prosesinin zamanı, məkanı və erkən mərhələlərinin müəyyən edilməsi xeyli çətinləşir. Bu mənada Azərbaycanda Qobustan mezolit düşərgəsindən aşkar edilmiş arxeoloji tapıntıların elmi təhlilinə kəskin ehtiyac duyulur (15, 40-49).

Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın XX əsrin 60-80-ci illərində aşkar edilmiş və tədqiq olunmuş digər arxeoloji komplekslərinə gəlincə, onlar bütün hallarda artıq təşəkkül etmiş əkinçilik-maldarlıq təsərrüfatı ilə bağlıdır. Bu komplekslər başlıca olaraq paleometal dövrünün erkən mərhələsinə - eneolitə aiddirlər və hazırda məhz onlar Cənubi Qafqazın ən qədim erkən əkinçilik-maldarlıq abidələri sayılır (11, 100). Təkcə Azərbaycan ərazisində e.ə.VI-IV minilliklərinə aid 100-dən çox belə qədim kompleks qeydə alınmış və bir hissəsində qazıntılar aparılmışdır.

İ.H.Nərimanovun fikrincə, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının ən qədim sahələri olan əkinçiliyin və mal-

darlığın təşəkkülü zəngin və təbii coğrafi şərait, Ön Asiyanın və bütün Yaxın Şərqi mədəni xalqları ilə yaxınlıq və s. kimi amillərlə bağlı olmuşdur (9, 4). Qonşu cənub vilayətlərin cəmiyyətləri ilə olan ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqələrə baxmayaraq, Cənubi Qafqazda təşəkkül tapan erkən əkinçilik mədəniyyəti özünəməxsus bir sıra əhəmiyyətli atributlarına görə Orta Asiyanın (10, 11) və Yaxın Şərqi sinxron mədəniyyətlərindən (8, 39) fərqlənir.

İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının erkən tarixinin sonrakı mərhələsi – e.ə. IV minilliyin ikinci yarısı – III minilliyə aid edilən Kür-Araz erkən tunc mədəniyyətidir (12). Tuncun mənimsənməsi dövrünə gedib çıxan və sosial-iqtisadi baxımdan böyük dəyişikliklərlə səciyyələnən bu mədəniyyət Qafqazın, o cümlədən Cənubi Qafqazın erkən cəmiyyətlərinin mədəni-tarixi inkişafında əhəmiyyətli mərhələ olmuşdur (5, 1-3). Metallurgiyanın mənimsənməsi və onun nailiyyətlərinin geniş istifadəsi, əkinçiliyin və maldarlığın istehsal təsərrüfatın əsas sahələrinə çevrilməsi, Yaxın Şərqi mərkəzləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi paleometal dövrü tarixində ikinci böyük mərhələnin əsas köklü dəyişiklikləri idi və bütün bu dəyişikliklər öz əksini Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək tədqiq olunmuş çoxsaylı təsərrüfat-məişət və sərđabə komplekslərində tapmışdır.

Cənubi Qafqaz ərazisində, xüsusilə onun Şərqi vilayətlərində qədim istehsal təsərrüfatı, o cümlədən əkinçilik və maldarlıq, öz çiçəklənmə dövrünü tunc dövrünün sonrakı mərhələlərində və dəmirin mənimsənməsi dövründə yaşayır. Bu ərazidə intensiv mədəni-tarixi proseslər gedişində kifayət qədər yüksək erkən sivilizasiyalar üçün müjdəçi olurlar (1). Burada müxtəlif, eyni zamanda yüksək inkişaf səviyyəli təsərrüfat sistemlərinin təşəkkülü Ümum-qafqaz bölgəsinin erkən cəmiyyətlərinin təkcə təsərrüfat deyil, sosial təşkilində də mühüm hüdud idi.

Beləliklə, erkən əkinçilik cəmiyyətləri daxilində effektiv təsərrüfat sistemlərinin yaranması sonrakı dövrlərin nailiyyətlərini şərtləndirirdi. Qafqaz bölgəsinin mədəni, tarixi inkişafında fəal halqanı təşkil edən Azərbaycanın erkən təsərrüfatının tarixinə həsr olunmuş tədqiqatımızın aktuallığı da bununla müəyyən olunur. Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçən əsrin 50-ci illərinin sonunda görkəmli arxeoloq Y.Q.Krupnov əkinçiliyin və maldarlığın bəşər tarixində nəhəng rolunu qeyd edərək yazırdı: “Əkinçilik və maldarlıq – demək olar ki, hər bir keçmiş insan kollektivinin qədim iqtisadiyyatının ən mühüm amilləridir və onları araşdırmadan bu və ya digər cəmiyyətin qədim tarixinin elmi bərpası mümkün deyil. Bu məsələlərlə bağlı indiyədək gətirilən ümumiləşdirmələr və nəticələr adətən ya məhdud və müqayisəli materiala əsaslanırdı, ya da mücərrəd xarakterli və zəif əsaslandırılmış mülahizələrdən ibarət idi. Bununla bərabər, arxeologiya elminin müasir inkişafı ibtidai icma cəmiyyətinin qədim iqtisadiyyatına dair ən müxtəlif mənbələrin materiallarının qeyri-məhdud axınıni təmin edir” (6, 5). Göründüyü kimi, bu fikirlər tədqiqatımızın məqsədilə tam səslənir; tədqiqatımız son onilliklərdə Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək öyrənilmiş iri arxeoloji komplekslərin materiallarına da

söykənir. Azərbaycan ərazisində aşkar edilərək öyrənilmiş iri arxeoloji komplekslərin materiallarına da söykənir. Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının ən qədim formaları – əkinçilik və maldarlığın yaranması və inkişafı ilə bağlı ibtidai icma cəmiyyətlərinin tarixində baş verən nəhəng dəyişikliklər haqqında təsəvvürlər bu tədqiqatlar nəticəsində xeyli genişlənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ən qədim istehsal təsərrüfatının yaranması, paleometal dövrünün ayrı-ayrı mərhələləri üzrə vəziyyəti və inkişafı tarixi uzun müddət Azərbaycanın ən qədim tarixinin zəif öyrənilmiş problemlərindən biri olaraq qalmışdır. Bu istiqamətdə yeganə müstəsna tədqiqat – görkəmli Azərbaycan arxeoloqu və etnoqrafı T.Ə.Bünyadovun XX əsrin 50-ci illərində yazdığı və Azərbaycanın tunc dövrü əkinçilik və maldarlıq tarixinə həsr olunmuş dissertasiya işidir. 1957-ci ildə monoqrafiya şəklində çapdan çıxmış bu tədqiqat təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Cənubi Qafqazın qədim iqtisadiyyatı üzrə faktiki ilk ümumi işdir. Müəllif tərəfindən çoxsaylı maddi mədəniyyət abidələrinin kompleks tədqiqi, paleobotanika və paleozoologiya məlumatlarının, etnoqrafik materialların araşdırılması əkinçilik və maldarlıqla bağlı olan qədim istehsal proseslərini bəzi hallarda tam bərpa etməyə imkan vermişdir. Sonrakı illərdə T.Ə.Bünyadov tərəfindən məlum problemin tədqiqi genişləndirilmiş və dərinləşdirilmişdir ki, onların da nəticələri öz əksini “Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair” və “Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən” adlı fundamental monoqrafiyalarda tapmışdır (6). Göstərilən əsərlər təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın ən qədim tarixinin mühüm problemlərindən birinin həllində qiymətli töhfə olmuşdur. XX əsrin 60-80-ci illərində Azərbaycan ərazisində erkən cəmiyyətlərin təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif məsələləri bu və ya digər dərəcədə bir çox Azərbaycan tədqiqatçılarının, o cümlədən O.H.Həbibullayev, İ.H.Nərimanov, Q.S.İsmayilzadə, V.H.Əliyev, F.M.Muradova, Q.P.Kəsəmənli, F.R.Mahmudov, H.F.Cəfərov, T.V.Apiyev və b.-nin tədqiqatlarında araşdırılmışdır. Lakin bütün bu tədqiqatlarda mövzu obyektə başlıca olaraq paleometal dövrünün bu və ya digər konkret mərhələsi, çox vaxt isə Azərbaycanın ayrıca bir bölgəsi olmuşdur ki, bu da paleometal mərhələləri haqqında tam və hərtərəfli təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Bizim tədqiqatın əsas vəzifəsi mövcud boşluğun imkan daxilində aradan qaldırılmasıdır. Bununla bağlı, tədqiqatın əsas vəzifəsi – Azərbaycan ərazisində istehsal təsərrüfatının meydana gəlmə və inkişafı yollarını müəyyən etmək, əkinçi-maldar icmaları çərçivəsində onun xarakterini və inkişafı yollarını müəyyən etmək, əkinçi-maldar icmaları çərçivəsində onun xarakterini və inkişaf qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaqdır. Qədim iqtisadiyyatla bağlı olan əmək alətləri və digər artefaktları ayıraraq tədqiqat etmək və onların əsasında Azərbaycan ərazisində erkən cəmiyyətlərin təsərrüfat sistemini rekonstruksiya etmək də hazırkı tədqiqatın məqsədinə daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanca əkinçiliyin inkişaf tarixinə dair. Bakı: Elm, 1964.
2. Dadaşov Ə.N. Gəncə-Qazax düzünün paleometal dövrü abidələri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2016, No 2, s. 298-301.
3. Dadaşov Ə.N. Tarixi Azərbaycan ərazisində ən qədim maldarlıq təsərrüfatı və onun istiqamətləri // Tarix və onun problemləri. Bakı, 2018, No 1, s.10-19.
4. Dadaşov Ə.N. Erkən tunc dövrünün maldarlıq təsərrüfatı və onun əsas mənbələri / Sustainable development and actual problems of Humanitarian sciences/ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans. May 14-15 2018. Bakı, 2018, s.420-423.
5. Буниятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: НАНА, 1957.
6. Буниятов Т.А. Из истории развития скотоводства в Азербайджане. Баку: Элм, 1969.
7. Вавилов Н.И. Пять континентов. М.: Наука, 1987.
8. Исмаилов Г.С. Раннебронзовая культура Азербайджана. Автореферат дис... д.и.н. Тбилиси, 1983.
9. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М-Л.: Восток, 1964.
10. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Высшая школа, 1975.
11. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: НАНА, 1987.
12. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград: Орел, 1949.
13. Рустамов Дж.Н. Мезолитическая стоянка в Гобустане. В сб.: Каменный век и энеолит в Азербайджане. Баку: Маариф, 1984.
14. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. М.: Политиздат, 1989.
15. Энеолит СССР. М.: Наука, 1982, с.100.

О ПРОБЛЕМАХ ВОЗНИКНОВЕНИЯ РАННИХ ФОРМ ПРОИЗВОДСТВА НА ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

А.Н.ДАДАШЕВ

РЕЗЮМЕ

Археологические изыскания последних десятилетий обнаружили кардинальные изменения в культурно-историческом развитии Азербайджана эпохи палеометалла.

Особое место в этих изменениях занимало освоение металла и использование металлургии в производственном хозяйстве. Территория Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана имела благоприятные условия для развития земледельческо-скотоводческой экономики эпохи палеометалла.

Ключевые слова: Азербайджан, эпоха палеометалла, археологические раскопки, ранние формы производства, земледелие, скотоводство

**APPEARANCE OF THE EARLIEST FORMS
OF MANUFACTURING ON THE AZERBAIJANI TERRITORY**

A.N.DADASHOV

SUMMARY

The archaeological findings of the last decades discovered fundamental changes in the historical and cultural development in Azerbaijan in the Paleolithic period.

The mastering of metal and utilization of metallurgy took special place in manufacturing.

The territory of South Caucasus, including Azerbaijan, had favorable conditions for the development of agricultural and cattle-breeding economics during the Paleolithic period.

Key words: Azerbaijan, Paleolithic period, archaeological findings, earliest forms of manufacturing, cattle breeding

УДК 94” 19/...”

**ОБЪЕДИНЕННЫЕ АРАБСКИЕ ЭМИРАТЫ: НОВЫЙ ВИД
ДЕМОКРАТИИ ИЛИ ПОЧЕМУ
«АРАБСКАЯ ВЕСНА» ПРОШЛА МИМО****Т.Н.АББАСОВ****Бакинский Государственный Университет
tariel.abbasov@rabler.ru**

Начавшиеся с декабря 2010 года на Ближнем Востоке события «Арабской весны» в скором времени кардинально изменили расстановку сложившихся здесь региональных сил, повлияв на всю палитру ближневосточного геополитического пространства. Как показали исторические события тех дней, если в одних случаях протестные акции были своевременно локализованы, а в других – жестоко подавлены, то в третьих, незамедлительное осуществление правящими элитами (монархами) масштабных реформ стабилизировало внутривосточную ситуацию. Вместе с тем, в череде происходящих в «протестных» государствах процессов были страны, в которых события «Арабской весны» прошли мимо. В их числе следует упомянуть об Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ). Развитие политической ситуации в этом арабском государстве по относительно «мирному сценарию» как раз и являлось свидетельством отсутствия массового недовольства местного населения, что могло бы привести к дестабилизации обстановки в целом.

Ключевые слова: «Арабская весна», вооруженный конфликт, политический кризис, военный союз, внешнеполитическая позиция, беженцы.

Начавшиеся с декабря 2010 года на Ближнем Востоке события «Арабской весны» (7) в скором времени кардинально изменили расстановку сложившихся здесь региональных сил, повлияв на всю палитру ближневосточного геополитического пространства. Как показали исторические события тех дней, если в одних случаях протестные акции были своевременно локализованы, а в других – жестоко подавлены, (13) (10) то в третьих, незамедлительное осуществление правящими элитами (монархами) масштабных реформ стабилизировало внутривосточную ситуацию. (8, 9, 11, 12, 15) Между тем, в трех государствах региона (Тунис, (6, с.29) Египет, (4, с.9) Ливия (5, с.12)) внутренним протестным движением было свергнуто политическое руководство (конечно же, не без помощи «внешних» сил) и отправлено в отставку правительство. На сегодняшний день сирийский внутривосточный конфликт (1, с.159) и гражданская война в Йемене (2, с.111) продолжают до сих пор, сохраняя междуна-

родную напряженность в этом «бурлящем» взрывоопасном регионе.

Наряду с этим, в череде происходящих в «протестных» государствах процессов были страны, в которых события «Арабской весны» прошли мимо. В их числе следует упомянуть об Объединенных Арабских Эмиратах (ОАЭ). Следует заметить, что, в то время как протестные акции перемещались от Египта к Бахрейну и до границы с Йеменом, в ОАЭ внутривосточное положение оставалась стабильным. Вместе с тем, и под этой стабильностью имели место мелкие трещины, приведшие к принятию решительных мер против действий, которые рассматривались как угрожающие. С самого начала власти ОАЭ заблокировали веб-сайт «UAE Nowar», на котором многие блогеры оставляли призывы к конституционной монархии и более непосредственной демократии. Эта акция завершилась петицией, подписанной в марте 2011 года 133 эмиратцами. В апреле того же года правительство ОАЭ распустило избранные комитеты Ассоциации юристов и Ассоциации преподавателей (среди самых видных неправительственных групп в стране), после того как их члены подписали обращение к призывом к реформам. Следующим шагом властей страны явилось решение правоохранительных органов об аресте 5 диссидентов – эмиратских интеллектуалов, обвиненных в том, что они «совершали действия, представляющие угрозу государственной безопасности, подрывая общественный порядок, выступая против формы правления и оскорбляя правителей ОАЭ». Наконец, 18 июля 2011 года в столице Абу-Даби у здания Федерального Верховного суда на немногочисленную общественную демонстрацию собралось более 100 сторонников правительства, открыто скандирующих лозунги в поддержку правителя ОАЭ шейха Халифа бен Зайд ан-Нахайяна. (17)

По мнению ряда политологов, подобное развитие политической ситуации в ОАЭ как раз и являлось свидетельством отсутствия массового недовольства населения страны, что могло бы привести к дестабилизации обстановки в целом. Поэтому появившиеся в то время слухи о том, что «правители ОАЭ купили молчание масс договором о щедром социальном обеспечении» оказались безосновательными. В то же время голосование, проведенное на катарском общественном форуме «Doha Debates» констатировало, что большинство арабов Персидского залива боится высказаться против своих правителей любого ранга. (17)

Думается, что все-таки основными причинами практического отсутствия симптомов «Арабской весны» в ОАЭ являлись: во-первых, природные богатства этого арабского государства, позволившие защитить от того экономического давления, которое инициировало протестные волнения в таких странах как Тунис, Египет и Ливия; во-вторых, высокий доход (в сравнении с другими странами) на душу населения вкупе с бесплатным жильем, медицинским обслуживанием и образованием (в том числе значительное субсидирование государством потреблений электро-

энергии); в-третьих, наличие тесных связей относительно малого и сплоченного населения страны с правящими семьями, что позволило предотвратить массовое недовольство тем, как осуществляется правление над «рядовыми эмиратцами».

Вместе с тем, не отходя от задач и целей настоящего научного исследования, необходимо выделить еще один такой аспект данной проблематики как смена прежних гегемонов арабского мира (Египет, Ирак, Сирия, Ливия) и выдвижение на передовые позиции новых региональных «игроков» в лице Саудовской Аравии, Катара и Объединенных Арабских Эмиратов. Следует также отметить тот факт, что в отличие от прежних региональных гегемонов, во главе которых стояли харизматичные лидеры (Г.А.Насер, С.Хусейн, Х.Асад, М.Каддафи), режимы которых представляли собой некий сплав из панарабской, националистической и левой идеологий, новые гегемоны в своих региональных устремлениях опираются исключительно на свои стратегические ресурсы. Как правило, руководители этих государств «остаются в тени» и редко ставят себе в заслугу совершенные по их указанию действия. Они поддерживают стабильно хорошие отношения с Западом, отстаивая его интересы и занимаясь инвестированием в различные проекты. Наряду с этим, новые региональные «игроки» преподносят себя в качестве оплота борьбы с международным терроризмом, что также не может не нравиться Западу.

Теперь же вкратце рассмотрим в отдельности политические и экономические преимущества каждого из вышеотмеченных новых внешнеполитических «игроков» региона.

Так, история Королевства Саудовской Аравии наглядно свидетельствует о наличии традиционных конфликтных отношений Эр-Рияда со всеми прежними региональными гегемонами. Отношения саудовской монархии с Каиром, Багдадом, Дамаском и Триполи на протяжении значительной части своей истории оставляли желать лучшего. Хотя Эр-Рияд и поощрял деятельность политических исламистов в других странах, вместе с тем он редко пытался оспорить сложившийся статус-кво. В сфере политического влияния Королевства находились граничащие с ним нефтедобывающие эмираты и Йемен. Однако за пределами этой зоны Эр-Рияд не пользовался особым влиянием. К тому же финансируемые Саудовской Аравией средства массовой информации, в частности, газеты на арабском языке, издаваемые в Великобритании, а также проплаченные публикации в арабских СМИ были нацелены в основном на элиту, нежели на широкие массы. Таким образом, Саудовская Аравия переложила вопрос об обеспечении ее безопасности на Лондон и Вашингтон (а также в 1980-е годы на Ирак С.Хусейна, в целях защиты от Ирана). Саудовская монархия располагает двумя главными ресурсами. Это богатые запасы нефти (первое место в мире) и проведение Хаджа. Наличие первого фактора обеспечивает защиту Запада, в то время как второй – предоставляет

Королевству особый статус в арабском мире. В 2009 году армия Саудовской Аравии вторглась на территорию Йемена, чтобы остановить хуситов, которые считались ставленниками Ирана и источником нестабильности на юге Королевства. Тем самым Эр-Рияд отошел от своей прежней политики «изоляции». С началом «Арабской весны» Саудовская Аравия поддержала некоторые пошатнувшиеся режимы, что не помешало ей ратовать за свержение ряда других режимов. Эр-Рияд выступил против демократии и организации «Братьев-мусульман», а также находился в противостоянии с режимами Башара Асада в Сирии и Муаммара Каддафи в Ливии. (18) В 2013 году Королевство поддержало осуществленный армейским генералом ас-Сисси военный переворот в Египте, (3, с.374) вязалось в гражданскую войну на территории Йемена (14) и предприняло попытки по свержению правящей династии в Катаре. Наряду с этим, Саудовская Аравия продолжает сегодня играть активную роль в деятельности международной коалиции государств под эгидой США в борьбе с «Исламским государством» («ИГ») и терроризмом.

В отличие от Саудовской Аравии, Катар, занимающий небольшой полуостров в Персидском заливе, воспринимается в арабском мире как «карликовое государство с большими амбициями». Свою независимость от Великобритании страна получила в 1971 году, но при этом не стала оспаривать лидирующую в регионе роль Эр-Рияда. В 1995 году в результате дворцового переворота к власти пришел принц Хамад, отец нынешнего эмира Катара. Свергнутого же эмира приняли Саудида, которые затем безуспешно пытались его вернуть к власти. Таким образом, 1995 год ознаменовался избавлением Катара от гегемонии Саудовской Аравии. Чтобы обезопасить свою власть принц Хамад пошел на диверсификацию внешних связей страны, стал заниматься различными инвестиционными проектами, а также налаживать политическое сотрудничество. Катар разместил на своей территории крупнейшую военную базу США в регионе (Эль-Удейд) и взял на себя роль посредника между западными столицами и экстремистами. В целях улучшения своей политической репутации в странах арабского мира, Катар создал телевизионный канал «Аль-Джазира», а также занялся финансированием ряда исследовательских центров, специализирующихся на вопросах политики и международных отношений. В 2000-е годы он наладил тесные связи с такими военизированными группировками как «ХАМАС» и «Хезболлах», а также с движением «Талибан» и террористической организацией «Аль-Каида». Катар поддержал «Братьев-мусульман», которые сыграли одну из ключевых ролей в событиях «Арабской весны». Кроме того, Катар участвовал в военном вторжении в Ливию в 2011 году, при этом финансируя вооруженные и невооруженные группировки по всему региону. Однако после 2013 года, когда в Катаре сменился эмир, произошел военный переворот в Египте и началась гражданская война в Ливии, Катар перестал играть столь

значимую роль в регионе, хотя сам режим оказался весьма устойчивым. (18)

Недавние июньские 2017 года события, связанные с фактом обнародования от имени эмира Катара Тамима бен Хамада Аль Тани заявления о необходимости сближения с шиитским Ираном (эмир Катара, назвав Иран гарантом стабильности в регионе, призвал налаживать с ним связи), повлекли за собой разрыв с Дохой только в первые дни разгорающегося конфликта дипломатических отношений с девятью государствами (Бахрейн, Саудовская Аравия, ОАЭ, Египет, Йемен, Ливия, Мальдивы, Маврикий, Мавритания). Несмотря на опровержения Катаром подлинности этой речи, Саудовскую Аравию и ее союзников этот факт не убедил. Более того, недавние союзники Дохи стали обвинять последнюю в «финансировании терроризма» (16) Как заявили в министерстве иностранных дел Египта, «Доха предоставляет убежище лидерам движения «Братья-мусульмане», в отношении которых вынесены судебные решения об их причастности к терактам на египетской территории». (19) Про мнению ряда экспертов, какие бы обвинения Катару не выдвигали лидеры арабского мира, главная причина, по всей вероятности, кроется во внутреннем геополитическом соперничестве между этим эмиратом и Королевством Саудовской Аравии. Весьма интересным на этот счет представляется позиция официального Вашингтона, которую озвучил госсекретарь Рекс Тиллерсон, заявивший, что причиной кризиса стало «растущее раздражение в регионе, которое имело место в течение определенного времени и теперь дошло до уровня, когда ряд стран решили предпринять действия для устранения этих разногласий». (19) Руководитель Госдепартамента США призвал «все стороны сесть вместе и устранить эти разногласия». (19)

Третий участник данного политического тандема, это – Объединенные Арабские Эмираты (ОАЭ). С периода обретения независимости от Великобритании в 1971 году экономический рост в ОАЭ не прекращался. Города-государства Дубай и Абу-Даби превратились в международные центры финансов и торговли. В отличие от Катара руководство ОАЭ никогда не пыталось оспорить гегемонию Эр-Рияда, что стало залогом стремительного развития этого арабского государства в тени Королевства Саудовской Аравии. ОАЭ разместили также на своей территории военные базы США, Великобритании и Франции, что позволило Абу-Даби пользоваться защитой последних и проводить с ними совместные учения и операции. Как и Катар, Объединенные Арабские Эмираты осуществляют успешную инвестиционную политику и занимаются благотворительностью, что повышает их популярность в глазах западных политиков. В сравнении с двумя вышеотмеченными государствами на путь «интервенционизма» ОАЭ встали совсем недавно. Произошло это в начале событий «Арабской весны». Эмираты последовали за Саудовской Арави-

ей, выступив против прихода к власти «Братьев-мусульман», а также Катар. ВВС этого арабского государства неоднократно нарушали воздушное пространство Ливии, Сирии и Йемена. В противовес катарской «Аль-Джазире» АОЭ в 2003 году создали телевизионный канал «Аль-Арабия», а в 2012 году появился новый канал «Sky News Arabia». Помимо этого, Эмираты финансируют значительное количество панарабских изданий и исследовательских центров. (18)

Таким образом, благодаря своим огромным экономическим ресурсам, минимизированной реальной внутривнутриполитической оппозиции, снижения давления извне вкупе с ростом поддержки из-за рубежа, новые региональные «игроки» сегодня при принятии решений обладают большей свободой действий, нежели прежние гегемоны, что дает нам основание считать нереальность в перспективе каких-либо протестных проявлений, имевших место в череде революционных событий, известных в историческом прошлом целого ряда арабских государств. В то же время пример Объединенных Арабских Эмират является той идеальной формулой сохранения внутривнутриполитической стабильности в отдельно взятом государстве, который может стать символизирующим примером для всех без исключения членов большого мирового сообщества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аббасов Т. «Внутриполитический кризис в Сирии: ожидания и разочарования», журнал «Тарих ве онун проблемлери», Баку, № 2, 2017, с.158-167
2. Аббасов Т.Н. «Муаммар Каддафи: свержение диктатора или размышления о будущем Ливии сквозь призму событий «Арабской весны», журнал «Тарих ве онун проблемлери», Баку, № 4, 2017, с. 100-113
3. «Конфликты и войны XXI века (Ближний Восток и Северная Африка)», М., 2015, 504 с.
4. Назимоглу Н. «Белая революция» на «черном континенте. Мубарак ушел. Кто следующий?», «Регион плюс», Баку, № 4 (120), 15 февраля 2011, с. 6-11
5. Назимоглу Н. «Драма в Ливии», «Регион плюс», Баку, № 5 (121), 1 марта 2011, с. 12-17
6. Назимоглу Н. «Мультипликативный эффект. Дыхание тунисской революции охватило и соседние страны», «Регион плюс», Баку, № 3 (119), 1 февраля 2011, с. 28-33
7. «Антиправительственные волнения в Тунисе («жасминовая революция»)», <https://ria.ru/spravka/20151217/1342402778.html> (Дата обращения: 12.06.2017)
8. «В Кувейте не все спокойно», poistine.org/v-kuveyte-ne-vcyo-sпокойно (Дата обращения: 11.01.2017)
9. «Волнения в Алжире (2010-2011)», <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453933> (Дата обращения: 17.01.2017)
10. «Восстание в Бахрейне (2011)», <https://po-arabski.ru/arabskiy-yazik/perevody-tekstov/84-doklad-na-temu-voosstanie-v-bakhrrejne-2011-na-arabskom-i-russkom-yazykakh/> (Дата обращения: 19.01.2017)
11. «Волнения в Иордании (2011)», [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Волнения_в_Иордании_\(2011\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Иордании_(2011)) (Дата обращения: 12.01.2017)
12. «Волнения в Омане (2011)», <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1453945> (Дата обращения: 14.01.2017)
13. «Волнения в Саудовской Аравии» (2011-2012), [https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_\(2011-2012\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Волнения_в_Саудовской_Аравии_(2011-2012)) (Дата обращения: 20.01.2017)
14. «Вторжение в Йемен», https://ru.wikipedia.org/wiki/Вторжение_в_Йемен, (Дата об-

- ращения: 17.06.2017)
15. «Маленький гигант большой геополитики», <http://www.asiakz.com/malenyiy-gigant-bolshoy-geopolitiki> (Дата обращения: 18.01.2017)
 16. «Посол Катара в США заявил, что обвинения против его страны сфабрикованы», <https://www.kommersant.ru/doc/3319267> (Дата обращения: 25.12.2017)
 17. Шах А. «Почему арабская весна прошла мимо ОАЭ», <http://www.warandpeace.ru/ru/news/view/60313/> (Дата обращения: 19.01.2018)
 18. Шериф Ю. «Новые гегемоны арабского мира и борьба за господство на Ближнем Востоке», <http://ru.valdaiclub.com/a/highlights/novye-gegemony-arabskogo-mira/> (Дата обращения: 24.01.2018)
 19. Юсин М., Степанов Г., Коростиков М. «Арабы повернулись к Катару бойкотом», <https://www.kommersant.ru/doc/3318466> (Дата обращения: 26.12.2017)

BİRLƏŞMİŞ ƏRƏB ƏMİRLİKLƏRİ: DEMOKRATIYANIN YENİ NÖVÜ VƏ YA NİYƏ “ƏRƏB BAHARI” HADİSƏLƏRİ YAN KEÇMİŞDİ

T.N.ABBASOV

XÜLASƏ

2010-cu ilin dekabr ayından Yaxın Şərqdə və Şimalı Afrikada başlayan “Ərəb baharı” hadisələri tezliklə burada formalaşmış regional qüvvələrinin yerləşdirilməsini dəyişdirərək bununla, ümumiyyətlə, bütün Yaxın Şərq regionunun qeosiya məkanına öz təsirini göstərmişdir. Ötən günlərin tarixi hadisələri göstərdiyi kimi, əgər bir halda etiraz aksiyaları öz vaxtında lokallaşdırılmışdır və ya amansızcasına yatızdırılmışdır, digər hallarda hakim elita tərəfindən aparılan təxirəsalınmaz irimiqyaslı islahatlar siyasi-daxili vəziyyəti sabitləşdirmişdir. Eyni zamanda, “etiraz edən” dövlətlərdə baş verən proseslər sırasında “Ərəb baharı” hadisələrinin yan keçdiyi ölkələr də olmuşdur. Onların içərisində Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini qeyd etmək lazımdır. Bu ərəb dövlətində siyasi vəziyyətin nisbətən “sülh ssenariya” əsasən inkişafı, ümumiyyətlə, sabitliyin pozulması ilə nəticələnmə biləcəkdir yerli əhalinin kütləvi narazılığının olmamasına dəlalət edirdi.

Açar sözlər: «Ərəb baharı», silahlı münaqişə, siyasi böhran, hərbi ittifaq, xarici siyasət mövqeyi, qaçqınlar.

UNITED ARAB EMIRATES: THE NEW FORM OF DEMOCRACY OR WHY “ARAB SPRING” EVENTS PASSED BY?

T.N.ABBASOV

SUMMARY

The “Arab Spring” events started from the December 2010 in the Middle East and in the North Africa quickly and noticeably changed the placing of the composed here regional forces and thus influenced on the whole Middle East geopolitical space. As the historical events of those days showed, if in some cases the protest actions were timely localized and cruelly suppressed, in other cases immediate implementation of the large scale reforms by the ruling elites stabilized the internal political situation. At the same time the list of the processes happened in “protest states” included the states where “Arab spring” events passed by. United Arab Emirates should be noted among them. The development of the political situation in this Arab state according to a relatively “peaceful scenario” was the evidence of the absence of mass discontent of local population which could be resulted in destabilization of the situation on the whole.

Key words: «The Arab Spring», armed conflict, political crisis, military alliance, foreign policy, refugees.

UOT 94 (479.24)**İRƏVAN QUBERNİYASININ İNZİBATI VAHİDLƏRİNDƏ
AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI ERMƏNİLƏRİN PLANLI
ŞƏKİLDƏ HAZIRLADIQLARI SOYQIRIM VƏ DEPORTASIYALARIN
İLKİN MƏRHƏLƏLƏRİ (I MƏQALƏ)****İ.F.KAZİMBƏYLİ*****Azərbaycan Dillər Universiteti
ibrahimkazimbeyli@gmail.com***

Tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçürülərək yerləşdirilən ermənilərin İrəvan və digər bölgələrin ən yaxşı xəzinə torpaqlarında məskunlaşmaları, çarizmin onlara yerlərdə özünün etibarlı hərbi-siyasi dayağı kimi baxması, sonrakı mərhələlərdə müsəlman əhali ilə ermənilər arasında ziddiyyətlərin və münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxardı.

Həm də XIX əsrin sonlarından başlayaraq siyasi cəhətdən təşkilatlanan ermənilər, Rusiyanın yardımı ilə əsrin əvvəllərindəki erməni köçkünlərdən fərqlənirdilər. Çünki bu erməni kütləsi sivil bir toplum olmayıb, başıpozuq bir qüvvə mahiyyətində idi. Sonrakı dövrlərdə Rusiya hakimiyyət orqanları tərəfindən hər cür dəstək alan ermənilərin məskunlaşdıqları İrəvan bölgəsində və digər Azərbaycan ərazilərində özlərinə dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə başlamaları bölgədə daha gərgin və qanlı erməni-müsəlman toqquşmalarına gətirib çıxardı.

Bu qanlı qırğınların səbəbləri, hazırlanması, həyata keçirilməsi, əsas məqam və məqsədləri əsaslandırılmış elmi dəlillərlə məqalədə geniş təhlil olunur.

Açar sözlər: İrəvan, quberniya, inzibati, soyqırım, deportasiya, mərhələ.

Ermənilər türk-müsəlmanlara qarşı qırğın həyata keçirmək üçün bütün hazırlıqlarını görmüşdülər və “qılgıncım effektiv” bu hadisələr millətlərarası münaqişə törətmək üçün ermənilər tərəfindən planlı surətdə həyata keçirilmişdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində erməni sahibkarları Bakı neft sənayesində cəmi 9 faiz təşkil edirdilərsə, XX əsrin əvvəllərində Bakıda fəaliyyət göstərən 167 neft şirkətinin 32,9 faizi, yəni üçdə biri erməni sahibkarlarının əlində idi (13, 98). Buna görə də erməni ideoloqları Bakıdakı erməni zənginlərinin köməyi ilə məqsədlərinə nail olacaqlarına, Bakının neft səltənətini əllərinə keçirəcəklərinə və bundan sonra da bütün Cənubi Qafqazdan türk-müsəlman amilini silah gücünə məhv edib, qovub bu ərazilərdə erməni dövləti yaradacaqlarına çalışırdılar. Lakin 1905-ci il fevralın 6-dan 10-na qədər tam şiddətlə davam edən erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı hər iki tərəfdən tələfat min nəfərə çatsa da, ermənilərin niyyətləri baş tutmamış və məğlub olmuşlar. Əhalinin mal və digər zəruri əmlakına dəyən zərər isə milyonlarla ölçülür (18,

12-17). Bakı Neft İxracı Şirkətinin idarə heyətinin sədri Popyenin verdiyi məlumata görə, neft sənayesinə dəyən zərərin miqdarı 150 milyon rubldan çox olmuş və dağıdılan neft sənayesi sahələrinin bərpası üçün ən azı 9-10 ay vaxt lazım olacaqdı (1).

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olan 6, 11 və 23 fevral 1905-ci il tarixli məlumatlarda Bakıda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən toqquşmalar haqqında təfəssilatlı məlumat verilir və sonuncu məlumatda bildirilir ki, “Bakıda cinayətdə şübhəli şəxs qismində saxlanılan bir müsəlmanın məhkəməyə gətirilən zaman guya qaçmağa cəhd göstərdiyi iddiası ilə erməni əsgərləri tərəfindən öldürülməsi hadisəsindən sonra müsəlmanlarla ermənilər arasında silahlı toqquşmalar başlamış, üç gün ərzində davam edən bu toqquşmalarda 1000 nəfər ölmüş, 2000 nəfər yaralanmışdır” (2).

Maraqlıdır ki, Bakıdakı erməni-müsəlman toqquşmalarından dərhal sonra Daşnaksütyun partiyası Cənubi Qafqazdakı erməni və müsəlmanlara müraciət mahiyyətli bəyannamə ilə çıxış edir (3, v.1-2). Bəyannamədə erməni və müsəlmanlar arasında milli ədavətin əsas təşkilatçısı və qızıqdırıcısı kimi Rusiya hökuməti göstərilir. İranda Müzəffərəddin şahın hakimiyyəti altında birgə yaşamaqda olan müsəlman və ermənilərin arasında heç bir problemin yaşanmadığı və Qafqazda da indiyə qədər müsəlmanlarla ermənilərin dost və qardaşca birgə yaşadıkları vurğulanır və bildirilir ki, Rusiya hakimiyyət orqanları bu qırğınların əsas təşkilatçısıdır. Çünki məhz onlar erməniləri müsəlmanlara, müsəlmanları da yəhudi və gürcülərə qarşı iğtişalara təşviq etdilər (3, v.1-2). Bəyannamənin sonunda fitnə və fəsadlara uymamaq, sülh və əmin-amanlığı bərpa etmək tövsiyyə olunur.

Bakı qırğınları zamanı ermənilər buradakı hərbi sursatların zənginliyinə, onların çar məmurları tərəfindən müdafiə edilmələrinə baxmayaraq məqsədlərini reallaşdırma bilmədilər. Çünki Bakı qubernatoru Mixail Nakaşidze milli qırğınların davam etdirilməsinin də arzu edilməz nəticələrə səbəb ola biləcəyini başa düşüb, artıq 1905-ci il fevralın 10-da erməni cinayətlərinin qarşısını almağa məcbur oldu. Fevralın 18-də Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan edildi (4). Lakin bu tədbirlər onun özünün faciəsi ilə nəticələndi. Bir qədər sonra ermənilər imkan əldə edən kimi M.Nakaşidzeyə qarşı sui-qəsd həyata keçirdilər. M.Nakaşidze 1905-ci il may ayının 15-də şəhərin meydanından keçərkən daşnak dəstə başçısı Dronun atdığı bomba nəticəsində öldürüldü. Qubernatorun milliyyətə azərbaycanlı olan faytonçusu da öldü (12, 534). Mir Möhsün Nəvvab “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” adlı əsərində bu barədə yazır: “Bakıda baş verən qırğından bir az sonra şəhər qubernatoru faytonda küçə ilə gedərkən bir neçə nəfər erməni faytonun üzərinə hücumla keçərək bomba atıb partlatmışlar. Bombalar faytonun yanında yerə dəyib partlayaraq faytonu darmadağın etmişdir. Partlayışdan ağır yaralar alan qubernator və atlar oradaca ölmüşdür. Quldur ermənilərin biri tutulmuş, digərləri isə qaçıb gizlənmişdilər. Sonra aparılan axtarış nəticəsində bu cinayətdə iştirak edən

daha dörd erməni həbsə alınmışdır. Deyilənə görə, həmin beş nəfər cani erməni dar ağacından asılaraq cəzalarına çatmışlar” (16, 20). M.Nakaşidzenin öldürülməsi bir tərəfdən onun qalib gələ bilməyən ermənilərin cinayətlərinin qarşısının tez alınmasından doğan qəzəbin nəticəsi idisə, digər tərəfdən erməni terrorçularına mane olmağa cəhd etmək istəyən çar məmurlarına da bir xəbərdarlıq idi. Təbii ki, çarizm istənilən halda hadisələrin öz nəzarətindən çıxması ilə barışmaq istəmirdi. Buna görə də, rus-erməni planlarının, milli qırğınların siyasi şüurun zəif inkişaf etdiyi bölgələrdə həyata keçirilməsi daha məqbul variant idi. Bakı iğtişələrindən sonra erməni cinayətləri Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzur qəzalarında artmağa və genişlənməyə başladı (14, 156-157). Bununla da, Bakıda başlanan erməni-müsəlman toqquşmaları bütün ölkəyə yayıldı.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdikləri soyqırım aktlarının ümumi xronologiyasına nəzər salaq: Bakı – 6-10 fevral 1905; İrəvan – 20-22 fevral 1905; Naxçıvan - 5-12 may 1905; İrəvan - 23 may-4 iyun 1905; Şərur – 29-31 may 1905; Dərələyəz – may-iyun 1905; Eçmiədzin 3-9-iyun 1905; Zəngəzur – iyun 1905; Cəbrayıl – 16 iyun 1905; Şuşa - 16-22 avqust 1905; yenidən Bakı - 20 avqust-14 sentyabr 1905; yenidən İrəvan – 18 sentyabr 1905; Cavanşir qəzası - 26 sentyabr-28 noyabr 1905; yenidən Bakı – 20-25 oktyabr 1905; Qazax – 18-28 noyabr 1905; Gəncə - 19-24 noyabr 1905; Tiflis - 20-29 noyabr 1905; yenidən Naxçıvan - 26-30 noyabr 1905; Ərəş – 28 noyabr 1905; yenidən İrəvan – 27 may, 8-9 iyun 1906; Sürməli – 2-4 iyun 1906; Xocalı – 12-18 iyul 1906; yenidən Şuşa – 12-22 avqust 1906; yenidən Zəngəzur - 29 iyul-29 avqust 1906 və s. Göründüyü kimi, bütün ölkə üzrə baş verən qırğınların tarix və coğrafiyalarına baxıldıqda hadisələrin sanki bir-birini təqib edirmiş kimi müxtəlif bölgələrdə müxtəlif zamanlarda başlayıb qısa müddətdə başa çatdığına şahidi oluruq. Ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində bu şəkildə mərhələ-mərhələ türk-müsəlman əhalinin üzərinə gerçəkləşdirdikləri hücumlar heç də təsadüfi olmayıb onların gücünə uyğun olaraq şüurlu şəkildə planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdi. Çünki ermənilər Cənubi Qafqazın bütün bölgələrində eyni zamanda türk-müsəlmanlara qarşı silahlı hücumlara başlamaq və bu hücumları qalibiyyətə başa çatdırmaq gücündə deyildilər. Bu obyektiv həqiqəti M.S.Ordubadi də təsdiq edir: “Əvvəlinci faciələrdə ermənilərin bütün Qafqazı işğal altına alacaq qədərində əsgərləri yox idi. Ermənilər yalnız hiylə və siyasətlə iş tutub bir ovuc könüllü əsgərlərlə müsəlmanların qüvvəsini əzmək istəyirdilər. Belə ki, Bakıda sülh edib müsəlmanları yatırımaqla Şuşada müharibəyə başlayır. Şuşada sülh edib Gəncə quberniyasının sair yerlərini yandırmağa və dağıtmağa təşəbbüs edirdilər. Müsəlmanlar isə əvvəlcə bunları bilməyib sonralar gözlərini açıdırsa da, ermənilər Türkiyədən və İrandan əsgər yığıb müsəlmanları əzməyə çalışırdılar” (18, 9).

Erməni siyasi partiyaları “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyalarının terrorçu silahlı dəstələrinin törətdikləri qırğınları Çar Rusiyası administrasiyasının biganə qalması qırğınların miqyasının genişlənməsinə səbəb olmuş,

iğtişaşlar tezliklə İrəvan şəhərinə də sirayət etmişdi. Bakının ardınca qırğınların İrəvan bölgəsinə keçməsi də təsadüfi deyildi. Çünki XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyanın dəstəyi və hərtərəfli yardımını ilə xaricdən köçürülən ermənilərin əsas hissəsi məhz bu bölgədə yerləşdirilmiş və sonrakı dövrlərdə də ermənilərin İrəvan bölgəsində möhkəmləndirilməsi siyasəti yeridilmişdi. Mərhələ-mərhələ həyata keçirilən sistemli köçürülmə və eyni zamanda pərakəndə halda Cənubi Qafqaza gələn Osmanlı ermənilərinə vətəndaşlıq verərək onların məhz İrəvan quberniyası ərazisində yerləşdirilmələrinə baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində hələ də bölgənin bütün qəzalarında ermənilərin say çoxluğunun təmin edilməsi məsələsi tam şəkildə öz həllini tapmamışdı. 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında mövcud olan 1301 kənddən 959-da azərbaycanlılar, 342-də ermənilər məskunlaşmışdı. İrəvan şəhərinin daxil olduğu İrəvan qəzasında mövcud olan 221 kənddən 151-də azərbaycanlılar, 55-də ermənilər, 15 kənddə isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasına daxil olan 7 qəzadan dördündə - Naxçıvan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və İrəvan qəzalarında azərbaycanlılar, üçündə - Aleksandropol (Gümrü), Yeni-Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında ermənilər çoxluq təşkil edirdilər. Ermənilər ilk növbədə azlıq təşkil etdikləri və strateji cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Zəngəzur qəzalarında sayca üstünlüyə malik olmaq istəyirdilər. Daha sonra isə Qarabağda qırğınlar törədərək, həmin əraziləri ələ keçirmək və nəticədə İrəvan quberniyasının və Yelizavetpol quberniyasının dağlıq ərazilərində erməni muxtariyyətinin, sonrakı mərhələdə isə erməni dövlətinin əsasını qoymaq istəyirdilər. 1905-1906-cı illərdə ermənilər tərəfindən törədilən qırğınların mahiyyətində məhz bu amil dayanırdı (14, 62).

Əsərlərini A-də imzası ilə çap etdirən erməni müəllifinin (əsl adı Hovanes Ter-Martirosyan) verdiyi məlumata görə, İrəvan şəhərində birinci erməni-türk toqquşması 20-22 fevral 1905-ci il tarixində baş vermişdir. Fevralın 20-də bazar günü səhər saat 10-da şəhərdə ermənilər şayiə yayırlar ki, guya Qantar (Tərəzi) meydanında türklər erməniləri doğrayırlar". Şəhərdə böyük çaxnaşma yaranır. Bazardakı ermənilər şəhərin erməni hissəsinə, türklər isə türklər yaşayan hissəsinə qaçışırlar, bir neçə saniyə ərzində bazar tamamilə boşalır. Təxminən 15 dəqiqə davam edən atışmadan sonra şəhər xəstəxanasına bir-birinin ardınca ölümlər və yaralılar daşınır. Bir qədər sonra ölən və yaralananların sayı 14-ə çatır. Fevralın 21-22-də də qırğınlar davam etmişdir. Adonun məlumatına görə, İrəvan şəhərində baş verən birinci toqquşma nəticəsində hər iki tərəfdən 54 nəfər öldürülmüş və yaralanmışdır. Şəhərdə ticarətə 5 gün ərzində ara verilmişdir (15).

İrəvan şəhərində baş verən qanlı toqquşmalardan bir qədər sonra Naxçıvan bölgəsi ermənilərin hücumuna məruz qaldı. Əslində Naxçıvandakı erməni-müsəlman toqquşmaları İrəvandan gəlmiş daşnak silahlılarının təhriki və onların bilavasitə iştirakı ilə baş vermişdi. M.M.Nəvvab da bu faktı təsdiqləyərək yazır: "Elə ki İrəvanın fitnə-fəsad törədən erməniləri Naxçıvana

gəldilər, orada vəziyyət gərginləşdi. Naxçıvan erməniləri neçə illərdən bəri tədarük etdikləri vuruş sursatlarını: topları, bombaları, beşaçılan tufəngləri və s. növbəti qırğın üçün hazırlamağa başladılar” (16, 21).

1905-ci il 5-12 may tarixlərində Naxçıvanda baş vermiş hadisələrlə bağlı sənədlər təsdiq edir ki, ermənilər burada türk-müsəlmanlara qarşı qırğın törətmək üçün çoxlu silah-sursat toplamış və ciddi hazırlıq işləri görmüşdülər. Hazırlıq işlərini başa çatdırdıqdan sonra ermənilər müsəlmanları hər vasitə ilə münaqişəyə cəlb etməyə çalışırlar. Belə ki, may ayının 5-də gündüz saat üç radələrində üç nəfər Cəhri kəndinin sakini - müsəlmanlar köçkünü ermənilərin məskunlaşdığı Şıxmahmud adlı yerdən keçdikləri vaxt ağır surətdə yaralanırlar. Bu hadisə ilə bağlı xəbər şəhərə çatdıqda əhali içərisində narahatlıq və həyəcan başlayır. Mayın 5-dən etibarən ermənilər kütləvi surətdə dükanlarını bağlayıb kilsəyə və evlərinə yığışırlar. Müsəlman əhali içərisində təşviş və həyəcan elə bir həddə çatır ki, hər bir şəxs istənilən anda ermənilər tərəfindən hücumun baş verə biləcəyindən narahat olmağa başlayır. Elə bu vaxt, may ayının 7-də bir müsəlman erməni və müsəlmanların birgə yaşadıkları Tunbul kəndini keçdikdə ermənilər tərəfindən vurularaq öldürülür (5). Tunbul kəndinin üçdə iki hissəsi müsəlman, üçdə bir hissəsi erməni idi. Lakin ermənilər sayca az olmalarına baxmayaraq tədarük etdikləri silah-sursata güvənərək bu kənddə belə müsəlmanlara qalib gəlməyi və onları qırğına məruz qoymağı planlamışdılar.

Bölgədə həyəcanlı vəziyyət yarandığından quberniya rəhbərliyi Naxçıvana gəldi. May ayının 8-də İrəvan vitse-qubernatoru Viktor Baranovski İrəvandan şəhər qlavası Ağamalov ilə, daha bir ay qabaq Peterburqa getmiş şəhər qlavası Cəfərqulu xan Naxçıvanski ilə Naxçıvana daxil oldular. M.S.Ordubadi yazır ki, İrəvan vitse-qubernatoru Baranovskinin başçılıq etdiyi heyət şəhərə gələndə qədər baş verən hadisələrdə itki və tələfat verən tərəfin türk-müsəlman əhalisi olmasına baxmayaraq onlar hadisələrin böyüməsini istəmir, yenə də ermənilərlə barışığa can atır və hökumətdən mühafizə arzu edirdilər: “Ermənilər bizə nə etdilərse keçdi, fəqət yenə yığışib bazara gəlsinlər” (18, 18-19). Quberniya rəhbərliyi müsəlman əhalisinin şikayət və xahişlərini ən yaxşı halda dinləyir, lakin baş verə biləcək dəhşətli hadisələrin qarşısının alınması istiqamətində heç bir əməli tədbir görmürdü. Bunu M.S.Ordubadi də xüsusi vurğulayaraq yazırdı: “Aydın 9-da Cəhri müsəlmanları qubernatorun hüzuruna gəlib, bu sözləri şikayət etdilər: “Bizim kəndin yolları hər tərəfdən erməni əlindədir. Bu səbəbdən təvəqqə edirik, yolları hökumət mühafizəsinə alalım”. Bu tövr ilə hər tərəfdən müsəlmanlar şikayətə gəlməkdə idilər. Nə fayda ki, hamısı cavabsız qalıb, şikayətçilərə məyusluqdan başqa bir şey qalmadı” (18, 19).

Hökumət nümayəndələrinin türk-müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrə qarşı laqeydliyi və heç bir tədbir görməməsi onunla nəticələndi ki, ermənilər cinayətlərini daha açıq formada və dəhşətli şəkildə davam etdirdilər. İrəvan vitse-qubernatoru V.Baranovski hələ Naxçıvanda ikən, mayın 9-da naxçıvanlı Əli Hacı Bayramzadə adlı bir müsəlmanın Əliabad adlı erməni kəndliləri tərəfindən yeddi güllə yarası ilə xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilməsi

şəhərdə vahiməli bir vəziyyət yaratdı.

Daşnaklar erməni komitələri üçün ianə verməyən erməni varlılarına qarşı da terror həyata keçirirdilər. Onlar bu cür terror aktlarından iki məqsəd üçün istifadə edirdilər. Bir tərəfdən bu cür terror aktlarından qorxuya düşən erməni zənginlərinin erməni komitələrinin fəaliyyətini dəstəkləməyən hissəsi də özünün və ailəsinin təhlükəsizliyi naminə komitələrə ianə verməyə məcbur olurdu. Digər tərəfdən də daşnaklar erməni zənginlərinə qarşı həyata keçirdikləri bu cür terror aktlarını müsəlmanların ayağına yazır və bundan öz siyasi və hərbi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Mayın 11-də Kültəpə kəndində erməni varlısı Xaçatur və onun ailəsinə qarşı həyata keçirilən terror aktı da bu qəbildən idi. Daşnak silahlıları tərəfindən törədilən terror aktı nəticəsində erməni varlısı Xaçatur öz ailəsi ilə birlikdə öldürüldü. Lakin təhqiqat zamanı erməni varlısının daşnak partiyasının üzvü tərəfindən öldürüldüyü üzə çıxdı.

Mayın 11-də vitse-qubernator V.Baranovski tərəfindən yol ilə gedən bir ermənidən çoxlu sayda bomba zəbt edir. Elə həmin gün ermənilər Naxçıvan şəhərini atəşə tuturlar. Müsəlmanlar da əllərində olan silahlardan qarşılıq verirlər. İki saat yarım davam edən atışmada ermənilər tələfat versələr də, müsəlmanlar itki vermir. Səhərisi gün səhər tezdən müsəlman əhali vitse-qubernatorun yanında şikayətə gəlib əncam çəkməsini tələb etdikdə, Baranovskidən “əgər onlar (ermənilər – İ.K.) sizə atəş açır, siz də tutub onların tapancalarını alınız” cavabını aldılar (18, 19-20). Məhz elə vitse-qubernatorun bu mövqeyinin nəticəsi idi ki, mayın 12-də onun başçılıq etdiyi heyətin gözü qarşısında ermənilər Naxçıvan bazarında müsəlmanlara qarşı silahlı çıxışa başladılar. Ermənilərin hücumu zamanı törətdikləri cinayət, vəzifə borcunu yerinə yetirməli olan polis qulluqçusu Angilin qızısdırıcı rolu ilə daha kəskin şəkil aldı. M.S.Ordubadi yazırdı: “Müharibə vaxtı polis qulluqçusu naçalnik Angil qətlə mane olmayıb “Tez vur, oğlum! Tez ol, oğlum!” deməklə, könüllü cavanları cinayətə təşviq edirdi. Talan vaxtı “Tez olunuz! Tez aparınız!” deyib camaatı qızısdırırdı” (18, 20). Çar məmurlarının əsl sifəti bu atışmada da özünü göstərdi.

Naxçıvan bazarında baş verən atışma zamanı ermənilər vitse-qubernator V.Baranovski, şəhər rəisi Cəfərqulu xan, İrəvan qlavası Ağamalov və pristav Mehdi xan Ordubadskini də atəşə tuturlar. Bu atışma zamanı azərbaycanlılardan 5 nəfər, ermənilərdən isə tacirlər Adamov öz şagirdləri, Xalatov uşaqları ilə və başqaları qətlə yetirildi. Dükənlər qarət edildi.

Naxçıvandakı toqquşmaları yatırmaq üçün Vorontsov-Daşkov tərəfindən general Əlixanov-Avarski Tiflisdən Naxçıvana göndərildi. Eyni zamanda şeyxülislam və İrəvan qazısı Naxçıvana göndərildilər. Aparılan danışıqların yekununda münaqişə tərəfləri arasında sülh əldə edilsə də, bu sülh çox kövrək idi.

Naxçıvanda baş verən hadisələrin sonrakı inkişafı ilə bağlı M.S.Ordubadi yazır: “Hər tərəfdə qırğın və qarət başlandı. Əvvəlcə yarı erməni, yarı müsəlmanlardan ibarət olan Cəhri kəndində qətl-qarət başlandı. Bu gündən başlayıb ermənilər dükənlərini kilsəyə yığışdırıb müsəlmanlara qarşı zülm və acı töhmətlərdən çəkinmədilər. Hər gündə bir hiylə, hər halda bir hoqqa çıxamaqda

idilər. Bu vaxtda, necə ki, məlumdur, şəhərdə çox hökumət qoşunu mövcud olub, camaatı hər saatda təhqir etməkdə, belini, cibini axtarmaqda idilər. Müxtəsər, Naxçıvan camaatı zülm və əziyyət altında əzilir, nə hökumət, nə filan sidq ilə belə işləri yoluna qoymaq fikrində deyildi. Noyabrın 26-na qədər müsəlmanlar və ermənilər hökumətin siyasəti sayəsində, dəfələrlə sülh edib bir-birilə əl-ələ vurdular. Axırda yenə bu sülhlər hər iki tərəfə ədavətdən başqa bir səmərə vermirdi...” (18, 20-21).

1905-ci ilin may ayında Ordubad qəzasının Tivi kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən münaqişə ilə əlaqədar buraya 500-ə yaxın əsgər və zabıt göndərilmişdi. Sənədlərdən aydın olur ki, bu hərbi hissə kənddəki müsəlmanlara qarşı zor tətbiq etmiş, onları doğma yurdlarından qovmuş, adamları öldürmüş, bir sözlə, ermənilərə yaxından kömək göstərmişdilər. Rus kazaklarının köməyindən istifadə edən ermənilər 1905-ci il noyabrın 26-da Naxçıvan şəhərindəki müsəlman bazarını tamam qarət etdikdən sonra od vurmuşdular. Yanğın nəticəsində bazarda 85 dükan, 75 anbar və b. tikililər yandırılmışdı. Kazaklar da ermənilərə qoşulub azərbaycanlılara məxsus evləri və dükanları qarət edirdilər (17, 184-185).

Rus əsgərləri ilə əlbir hərəkət edən ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər qarşısında təklənən azərbaycanlılar kömək üçün İslam xəlifəsi olan Osmanlı sultanına müraciət etməkdən başqa çarə tapmırdılar. Qafqaz Müsəlmanları adından Məhəmməd Hüseyn Hacı Mirzə Xəlilin Osmanlı padşahına göndərdiyi bu səpkili bir ərizədə “ermənilərin hədlərini aşaraq müsəlmanlara təcavüz etmələri və onları qətliama məruz qoymalarından bəhs edilir və bildirilir ki, ermənilər təkcə müsəlmanları qətl etməklə kifayətlənməyib, eyni zamanda, müsəlmanların müqəddəs məkanlarına da təcavüz edib məscidləri yandırıb, Naxçıvanda Quran nüsxələrini atəşə tutmuşlar” (16). Ərizənin sonunda ermənilər tərəfindən törədilən bu kimi hadisələrə son qoyulması üçün imdad istənilirdi.

Zamanın şərtləri daxilində Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda baş verən türk-müsəlman qırğınının qarşısını almaq sahəsində fəaliyyəti yalnız diplomatik səciyyə daşıyırdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan aydınları türk-müsəlman əhalisini ermənilərin hücumlarından qorumaq üçün Gəncədə “Difai” təşkilatını (partiyasını) qurdular. Yalnız “Difai”nin meydana çıxmasından, onun yerli şöbələrini yaranmasından və bu partiyanın üzvlərinin erməni terroruna qarşı eyni üsullarla mübarizə aparmasından sonra ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları səngidi.

Naxçıvanda baş verən bu hadisələrlə bağlı Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 30 dekabr 1905-ci il tarixli teleqramda bildirilirdi ki, “ermənilər və kazaklar Naxçıvanda 300 müsəlmanı qətl etmiş, evlərini isə qarət etmişlər. Geri qalan müsəlman əhali isə Osmanlı dövlətindən himayə tələb edir”.(17) Naxçıvanda baş verən hadisələr zamanı Osmanlı təbəələri də öldürülmüş və bir çox maddi zərərlərə uğramışdılar. Təkcə Uluxanlıda ermənilərin müsəlman əhali üzərinə hücumu və törətdiyi qırğınlar zamanı 29 Osmanlı təbəəsi öldürülmüş və əmlakları talan

edilmişdi (8).

Erməni fitnəkarlığı elə bir şəkil almışdı ki, hətta daşnakların amalı qəbul etməyən bəzi ermənilər daşnaklardan və kilsədən üz çevirib müsəlmanlığı qəbul edərək naxçıvanlılarla dinc, yanaşı yaşamaq istədiklərini açıq şəkildə dilə gətirmişdilər. Naxçıvan qəzasının Böyük Badamlı kəndində yaşayan ermənilərin müsəlmanlığı qəbul etməsi və bu hadisənin İrəvan qubernatorunun qəzəbinə səbəb olması ilə bağlı M.M.Nəvvab yazır: “Həmin kəndin (Böyük Badamlı – İ.K.) bütün erməniləri – gənc və qoca, böyük və kiçik öz külfətləri ilə müsəlmanların qarşısına çıxdılar. Tam ehtiramla kəlmeyişəhadəti deyib müsəlmanlığı qəbul etdiklərini bildirdilər... Bu əhvalat dövlətə və divan əhlinə çatan kimi hökm elədilər ki, durmadan İrəvan qubernatoru həmin kəndə getməlidir. İrəvan qubernatoru Əlixanov¹ çoxlu kazak götürüb, qoşunla Badamlı kəndinə gəldi. Əlixanovun görüşünə gəlmiş müsəlman dinini qəbul edən ermənilər onu salamlayarkən Əlixanov onların salamını rədd edərək buyurdu ki, erməni qəzetlərinin yazdığına görə müsəlmanlar sizləri zor və hədə-qorxu ilə öz dininizdən döndərərək, müsəlman ediblər. Əgər həqiqət belədirsə, kazak qoşunu burada qalıb, sizi qorumağa hazırdır. Sizə qarşı heç kəs qüvvə işlədə bilməz. Yeni islam dinini qəbul etmiş ermənilər cavab verdilər ki, bizi heç kəs zor və hədə-qorxu ilə müsəlman etməyib. Əksinə, biz özümüz könnüllü olaraq, öz razılığımız və rəğbətimizlə islam dinini qəbul etmişik. Bu cavabı eşidən Əlixanov camaata heç bir söz demədən geri qayıdıb getdi” (16, 22-23).

1905-ci ilin 5-12 may və 26-30 noyabr tarixlərində Rusiya hökumət məmurlarının gözləri qarşısında baş verən Naxçıvan hadisələri hökumət dairələrinin səyindən çox naxçıvanlıların əzmkarlığı və inadlı müqaviməti nəticəsində yatırıldı. Ermənilərin gözləmədiyi şəkildə naxçıvanlıların müqaviməti ilə üzləşmələri onunla nəticələndi ki, onlar burada qarşılıqlı qoyduqları məqsədə çata bilməyib, türk-müsəlman əhalisinin soyqırımını planlaşdırdıqları şəkildə həyata keçirə bilmədilər.

Hökumət məmurlarından aldıkları hərtərəfli dəstəyə baxmayaraq ermənilərin Naxçıvanda məğlub olmaları bölgədə bir müddət nisbi sakitlik yaratdı. Lakin bu müddətdə ermənilər Naxçıvandakı məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq və burada edə bilmədikləri – müsəlman əhalisinin soyqırımını həyata keçirmək kimi planlarını reallaşdırmaq üçün daha əlverişli yer olan İrəvanda baş qaldırdılar. Çünki ermənilərin Naxçıvandakı məğlubiyyəti M.S.Ordubadinin təbircə desək, “İrəvan ermənilərini acışdırıb son dərəcə qəzəbləndirmişdi” (18).

¹ M.M.Nəvvabın İrəvan qubernatoru kimi təqdim etdiyi Əlixanov general Maqşud Əlixanov-Avarskidir. Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkov tərəfindən iğtişaların qarşısının alınması üçün Naxçıvana göndərilən M.Əlixanov-Avarski tanınmış azərbaycanlı general Hüseyn Naxçıvanşinin bacısının əri idi. Ona görə də “Daşnaksütyun” partiyası Əlixanov-Avarskiyə ölüm hökmü çıxarmışdı. İkinci Qafqaz diviziyasının komandanı olan general-leytenant Əlixanov-Avarski 1907-ci il iyulun 3-də Gümrüdə erməni terrorçuları Dro, Kamo tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Naxçıvandakı məğlubiyyətdən sonra İrəvan erməniləri intiqam almaq məqsədilə müsəlmanları yeni münaqişəyə çəkmək üçün bütün vasitələrə əl atırdılar. İrəvan müsəlmanları isə, ermənilərdən fərqli olaraq, “milli hisləri hələ oyanmamış bir xəyal kimi idi” və elə bu səbəbdən idi ki, baş verən hadisələr qarşısında hazırlıqsız idilər.

İrəvanda ermənilərlə müsəlmanlar arasında toqquşmaların ikinci mərhələsi 1905-ci il mayın 23-də Qarsaçay bağçasında üç nəfər azərbaycanlının ermənilər tərəfindən ölüncəyə qədər döyülməsi ilə başladı. Bu üç azərbaycanlı gəncinin ermənilərin əllərindən canlarını qurtarmaq üçün qışqıra-qışqıra qaçıb bazara girməsi ilə buradakı erməni və müsəlmanlar bir-birinə qarışdı, tərəflər arasında şiddətli atışma başladı. Lakin bir qədər sonra vəziyyət nizama salındı, gecə sakit keçdi.

Osmanlı dövlətinin Tiflis başşəhbəndərliyindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 7 iyun 1905-ci il tarixli raportda mayın 23-də İrəvanda baş verən toqquşmalarda 30 nəfərin öldürüldüyünü və yaralandığını yazır: “İrəvan şəhəri bin-nisbə hal-i sükunda ikən, mayısın iyirmi üçüncü günü sabah saat 10-12 radələrində şəhərin müxtəlif məhəllələrində tufənək sədaları eşidilmiş, dükən və mağazalar qapanmışdır. Müsəlmanlarla ermənilər arasında baş verən toqquşmada ölü və yaralıların sayı 30 nəfərə çatmışdır” (9). Daha sonra sənəddə İrəvan, Naxçıvan, Tiflis və Batumda baş verən erməni-müsəlman silahlı toqquşmaları haqqında təfsilatlı məlumat verilir. Toqquşmaların İrəvan qəzasında xüsusilə geniş miqyas aldığı vurğulanan sənədlərdə onların baş verdiyi kənd və qəsəbələrin adları, itki və tələfatların miqdarı dəqiqliklə qeyd edilir və bildirilir ki, erməni silahlıları bu toqquşmalar zamanı hətta kiçik yaşlı uşaqlara belə rəhm etməzlər. Qafqazın müxtəlif bölgələrində davam etməkdə olan erməni-müsəlman toqquşmalarında Rusiya hakimiyyətini günahlandıran başşəhbəndər Rusiya hakimiyyət nümayəndələrinin bu toqquşmalara rəvac verdiklərini və daha sonra tamaşacı mövqeyi nümayiş etdirdiklərini xüsusi olaraq diqqətə çatdırır (9),

24 may 1905-ci ildə səhər saat 9-da ermənilər bazar-dükanı açmağa gedən azərbaycanlıları yenidən atəşə tutdular. Baş verən toqquşmada azərbaycanlılar arasında itki olmadı, ermənilərdən bir neçə nəfər yaralandı. Bazara yetişən əsgərlər bir neçə atəş açmaqla erməniləri atəşi dayandıрмаğa məcbur etdilər. Günortaya qədər nisbi sakitlik hökm sürdü. Lakin saat 2-də ermənilər yenidən azərbaycanlılar tərəfə atəş açmağa başladılar və bu atışma səhərə qədər davam etdi. Bu zaman bütün erməni məhəllələrindən müsəlman məhəllələrinə atəş açılıb aramsız olaraq güllə yağdırılırdı. Hadisələrin bu cür gedişinə hazır olmayan azərbaycanlıların cəmi bir neçə tufəngi və az miqdarda patronu vardı, onlar düşmənin intensiv atəşinə ara-sıra cavab verirdilər. M.S.Ordubadı baş verən hadisələr zamanı hökumət məmurlarının biganəliyinə diqqəti çəkərək yazır ki, bu halda erməni atəşlərinə hökumət tərəfindən əsla maneçilik olmayıb, iğtişəşə dair də bir tədbir edilmədi. Ermənilər ürəkləri istədiyi qədər atəş açır və hücum edirdilər. Bunlara mane olan yox idi. Balacaların, arvad-uşaqların

zəif səsləri kişilərini son dərəcə çaşdırıb onları mənən sarsıdırdı. Bu vaxtda arvad-uşaq, qoca-cavan, əyan, xan, rəiyyət – hamısı öz canının hayına qalmışdı (18).

Evləri şəhərin erməni hissəsində olan və buna görə də ən təhlükəli vəziyyətdə qalan müsəlmanların imdad diləyən səsləri hər tərəfə yayılsa da, müsəlmanlarda qüvvə olmadığından onları fəlakət burulğanından qurtarmaq iqtidarında deyildilər. Nəhayət atışma baş verən əraziyə daxil olan əsgərlərin köməyi ilə azərbaycanlı ailələri şəhərin ermənilər yaşayan hissəsindən müsəlmanlar yaşayan hissəsinə keçirmək mümkün oldu. Öz evlərində qalan sadələvh azərbaycanlılardan 11 nəfər - 4 qadın, 2 uşaq və 5 kişi vəhşicəsinə öldürüldü (17, 185).

Şəhərin hər tərəfindən və kənardan toplanan azərbaycanlı könüllü gəncələri intiqam almaq üçün ermənilər üzərinə yürüş etməyi planlasalar da, münaqişənin dərinləşməsinin qarşısını almağa səy göstərən ağsaqqallar onları bu fikirdən daşındıra bildilər. İğtişaşların beşinci günü azərbaycanlılar təkidlə hökumət məmurlarından mühafizə əsgərləri alıb şəhərin ermənilər yaşayan hissəsində qalan 30-40 azərbaycanlı ailəni şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə köçürdülər. Bəzi yerlərdə sipərlər düzəldilib, sipərlərdən erməni müsəlmanı, müsəlman erməniyi görən kimi hədəfə alırdı.

Nəhayət, İrəvanda erməni-müsəlman toqquşmalarının doqquzuncu gününü ayılan hökumətin dəvəti ilə şeyxülislam, İrəvan qazısı və erməni yepiskopu sülh yaratmaq missiyası ilə mayın 31-də şəhərə gəldilər. Ertəsi gün şeyxülislam və yepiskopun İrəvan bulvarında camaat qarşısındakı moizə və nəsihətlərindən sonra müvəqqəti sülh bərqərar oldu, camaat bazara gəlib alış-verişə başladılar. Lakin bu sülh çox kövrək idi.

İrəvan şəhərində baş verən qırğınlar, ermənilərin törətdikləri qətl və qarətlər haqqında o dövrün qəzetlərindən bəziləri doğru-dürüst xəbərlər vermişdilər. Nisbətən tərəfsiz qəzet hesab olunan “Qafqaz” qəzetində verilən xəbərə görə, İrəvanda iğtişaşların davam etdiyi ilk üç gün ərzində 31 nəfər – 9 erməni, 21 müsəlman, 1 aysor öldürülmüş, 24 erməni, 10 müsəlman, 1 yəhudi və 1 rus yaralanmışdır.

Mayın 26-da baş verən qırğınlar haqqında isə “Kaspi” qəzeti “Tiflisskiy listok” qəzetinə istinadən yazırdı ki, bir tatarın (azərbaycanlının) evinə atılan bombadan 24 nəfər ölüb və yaralanıb, tatarların məskun olduqları Təpəbaşı məhəlləsində də bombalarla evlər partladılıb, çoxlu adam tələf olub, Zəngi dərəsində də çoxlu həlak olanlar var (15).

İrəvanda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi qırğın və talanlar, qadın, qoca, uşaq bilmədən heç kimə rəhm edilməməsi və bu kimi bir çox vəhşiliklər haqqında xəbərlər ətrafa yayıldı və geniş əks-səda doğurdu. İrəvan və Naxçıvanda ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş verən toqquşmalarda günahsız müsəlmanların öldürülməsinə etiraz olaraq Təbrizdə ermənilər əleyhinə böyük etiraz nümayişi keçirildi. Nümayiş zamanı baş verən iğtişaşlarda bir neçə nəfər erməni və müsəlman yaralandı (10, v.18). Eyni hadisələr tez

bir zamanda Rəştdə də baş verdi (11, v.3). Lakin iğtişəşlərin genişlənməsinin qarşısını almaq üçün İran hökuməti təxirəsalınmaz tədbirlər gördü.

ƏDƏBİYYAT

1. BOA, Y.A.HUS, no. 494/79.
2. BOA, Y.A.HUS, no. 485/64.
3. BEO, no. 2547/191008, v. 4; BOA, HR.TO, no. 359/27, v. 1-2.
4. BOA, Y.A.HUS, no. 485/88.
5. BOA, Y.A.HUS, no. 489/21.
6. BOA, Y.PRK.BŞK, no. 75/102.
7. BOA, Y.A.HUS, no. 497/121.
8. BOA, Y.A.HUS, no. 498/66.
9. BOA, Y.A.HUS, no. 489/21.
10. BOA, Y.A.HUS, no. 489/18; BOA, HR.SFR (20), no. 61/8, v. 18.
11. BOA, Y.A.HUS, no. 494/134, v. 3
12. Cəfərlı E. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: Nurlan, 2008. Uras E. Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi. İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 534.
13. Məmmədova L., Abbasov R. Azərbaycanda erməni kapitalının bədnam “şöhrət”i və onun nəticələri // “Dircəliş - XXI əsr” jurnalı, 2000, № 5 (27), s. 98.
14. Mustafə N. Ermənilərin 1905-ci ildə Eçmiədzin qəzasında törətdikləri qırğınlar // Tarix və onun problemləri, № 4, 2013, s. 62.
15. Mustafə N. İrəvan şəhəri. Bakı, 2013 // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident kitabxanası, http://www.iravan.info/1905-1906_qirginlar.html
16. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, s. 20.
17. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX в. Часть I, с. 184-185.
18. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman (azərbaycanlı) davasının tarixi. Bakı, 1991, 190 s.

ПЕРВЫЕ ЭТАПЫ ГЕНОЦИДА И ДЕПОРТАЦИИ, ПОДГОТОВЛЕННЫЕ АРМЯНАМИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В АДМИНИСТРАТИВНЫХ УЧАСТКАХ ИРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ (СТАТЬЯ 1)

И.Ф.КАЗЫМБЕЙЛИ

РЕЗЮМЕ

На исторических территориях Азербайджана Иреван и других провинциях переселение и размещение армян на самых лучших землях, которые были военно-политическим оплотом царизма привело, к конфликтам между мусульманским населением и армянами.

В то же время, начиная с конца XIX века организованные с политической точки зрения и с помощью России переселение армян в начале века отличалось. Поскольку эта армянская масса не была гражданским коллективом по природе являлась неконтролируемой силой. В последующие этапы армяне с помощью российских властей начали бороться за создание государства в Иреванской области и в других азербайджанских землях, привело к возникновению противоречий и кровавых конфликтов между армянами и мусульманами.

Причиной этих кровавых убийств, подготовка, реализация основных моментов и цели подробно анализируются на основных научных доказательствах в статье.

Ключевые слова: Иреван, провинция, административный, геноцид, депортация, этап.

**THE FIRST STAGES OF THE GENOCIDE AND DEPORTATIONS PLANNED
BY ARMENIANS AGAINST THE AZERBAIJANI POPULATION IN THE
ADMINISTRATIVE UNITS OF İRAVAN PROVINCE (ARTICLE I)**

I.F.KAZIMBAYLI

SUMMARY

Movement and resettlement of Armenians in the historical territories of Azerbaijan as a result of the military-political bulwark of tsarism, brought about the conflicts between the Muslim population and Armenians.

At the same time, beginning from the end of the XIX century politically organised Armenians differed from those moved at the beginning of the century. Getting every type of assistance from Russian authorities later, the Armenians' struggle to establish a state in the İravan Province and other Azerbaijani lands led to bloody Armenian- Muslim collisions.

The reasons of these bloody massacres, preparation, implementation, main points and aims are widely analysed referring to basic scientific evidences.

Key words: İravan, province, administrative, genocide, deportation, stage.

UOT 94/479.24**NADİR ŞAH ƏFŞAR DÖVRÜ TARİXŞÜNASLIQDA****U.M.PAŞAYEVA, Z.R.İSLAMOVA*****Bakı Dövlət Universiteti******star.miri@mail.ru, zehra.islamova.80@mail.ru***

Azərbaycanın keşməkeşli tarixi dönamini təşkil edən XVIII əsrin ilk yarısının tarixşünaslığımızda yerinin və nə dərəcədə araşdırılmasının müəyyən edilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat zamanı əsərlərdə dövrlə bağlı yeniliklər, o cümlədən çatışmazlıqlar müəyyən edilərək tarixi obyektivlik gözlənilməklə münasibət göstərilmişdir. Təhlillər zamanı dövrlə bağlı yazılmış bir çox əsərlərə müraciət edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan tarixşünaslığında həm sovet, həm də müstəqillik qazandıqdan sonra yazılmış əsərlər təhlil edilmiş, eyni zamanda ingilisdilli və türk tarixşünaslığına da müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Vətən tarixi, Nadir şah, tarixşünaslıq, siyasi vəziyyət

Azərbaycanın mürəkkəb və eyni zamanda ziddiyyətli bir dövrünü təşkil edən XVIII əsr Azərbaycan tarixşünaslığında özünəməxsus yeri ilə seçilir. Müasir dövrdə Azərbaycan tarix elminin qarşısında bir sıra vacib məsələlər vardır ki, onlardan da biri bu dövrdə baş vermiş hadisələrin obyektiv şəkildə araşdırılmasıdır. XVIII əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin hərtərəfli şəkildə araşdırılması böyük elmi aktuallıq kəsb edir. Nəzərə alınmalıdır ki, məhz bu dövrdə Rusiyanın Qafqaza planlı surətdə ekspansiyası başlamış və bu siyasətin nəticəsi olaraq doğma torpaqlarımızda mənfur, ikiüzlü qonşularımız yerləşdirilmişdir. Bu gün tarixi gerçəkliyi üzə çıxartmaq və dünya tarix elminə sübut etmək üçün ciddi araşdırmalara ehtiyac vardır. Bu dövrə aid çoxlu sayda elmi araşdırmalar aparılmışdır. Əlbəttə ki, bu elmi əsərlərdə əsas diqqət beynəlxalq duruma və siyasi vəziyyətə yönəlmişdir. XVIII əsrin I yarısında Şərqi ən böyük dövlətlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun zəifləməsi, tənəzzülü, süqutu, Nadir şah Əfşarın (1736-1747) qısamüddətli hakimiyyəti dövrünə dair hadisələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrdən başlayaraq bu dövrə dair əsərlərdə beynəlxalq aləmdə baş verən hadisələr, siyasi vəziyyət, imperialist dövlətlərin siyasi və iqtisadi maraqları ilə bağlı Şərqi ölkələrinin, xüsusilə Azərbaycanın düşdüyü durum və s. işıqlandırılmışdır. Dövrün aktuallığını özündə əks etdirən, müraciət etdiyimiz ədəbiyyatlara qısaca nəzər salmaq. Mövzunun araşdırılması zamanı ümumi ədəbiyyatlara, o cümlədən problem üzrə xüsusi tədqiqat əsərlərinə müraciət olunmuşdur.

Azərbaycan dilində olan əsərlərlə yanaşı, türk, rus və ingilisdilli ədəbiyyatlara da geniş yer verilmişdir. Tədqiqatın aparılması zamanı dövr üzrə həm sovetlər dönmündə işıq üzü görmüş, həm də müstəqillik qazandıqdan sonra nəşr edilmiş əsərlər əldə olunaraq tədqiqata cəlb edilmişdi. Bununla biz, problemlə bağlı mühüm əsərləri bir yerə toplamaq və müqayisələr aparmaqla obyektiv tarixi nəticə əldə etməyə çalışmışıq.

İstinad etdiyimiz ədəbiyyatlardan biri görkəmli tarixçimiz Ziya Bünyadovun 1994-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək)" əsəridir [5]. Əsərdə bu dövr ümumi və qısa məcmuədə verilsə də, bir çox dəyərli faktlarla zəngindir. Əsər 22 fəsildən ibarətdir və əsərin XIII fəslində bu dövrlə bağlı məlumatlar əks olunmuşdur. Əsərdə hadisələr ardıcılıqla əks olunmuş və çoxlu mənbələrə, o cümlədən ilkin qaynaqlara istinad edilmişdir. Lakin kitabın nəşrindən 23 il keçməsinə və bu zaman kəsiyində yeni əldə edilmiş mənbə və yeniliklər hesabına müəyyən faktların dəyişikliyi uğradığını nəzərə almalıyıq.

Digər bir əsər tarixçi Süleyman Əliyarlının redaktəsi ilə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər)" adlı kitabını [1] xüsusi qeyd etməliyik. Kitab çoxmüəllifli əsərdir və ilk dəfə 1996-cı ildə nəşr olunmuşdur. 20 bölmədən ibarət fundamental bir əsər olan bu kitabda Azərbaycanın XVIII əsrinin 20-30-cu illəri haqqında geniş məlumat verilmiş, kitabın XIV bölümü bütövlükdə araşdırdığımız problemə həsr olunmuşdur. Onu da qeyd edək ki, kitabın bir sıra bölümləri kimi, XIV bölüm də məhz görkəmli tarixçimizin özü tərəfindən yazılmışdır. Əsərdə hadisələr ardıcılıqla əks olunmuş və bir çox ilkin mənbələrə istinad edilmişdir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz növbəti ədəbiyyat ümumiləşdirilmiş xarakterli əsər olan, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərəfindən 2007-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan tarixi. 7 cildə" adlı kitabdır. Araşdırdığımız problemə dair qiymətli materiallarla zəngin olan "III cild (XIII-XVIII əsrlər)" [3] t.e.d., prof. F.Əliyev və t.e.d., prof. T.Mustafazadə tərəfindən tərtib edilmişdir. Kitabın XI fəslində bəhs etdiyimiz dövrlə əlaqədar geniş məlumata rast gəlirik. Burada Səfəvilərin tənəzzülündən, Nadir şahın ölümünə qədər baş verən və əsas etibarilə Azərbaycanla bağlı olan hadisələr təfərrüatı ilə əks olunmuşdur.

Müraciət etdiyimiz əsərlər sırasında yer alan və yeni tarixi konsepsiyani özündə əks etdirən Mehman Abdullayevin redaktorluğu ilə ilk dəfə 2014-cü ildə çap olunmuş "Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərində) əsəridir [2]. Əsər çoxmüəllifli əsərdir. Əsərdəki hadisələr ümumi və yığcam şəkildə əks olunsada, dövrün aktuallığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsər 14 fəsildən ibarətdir. Əsərin VI fəslində bəhs etdiyimiz dövrlə bağlı çoxlu faktlara rast gəlmək mümkündür.

Qabil Əliyevin müəllifi olduğu və 2009-cu ildə nəşr olunan "Qafqaz tarixi (ən qədim çağlardan XVIII əsrin sonunadək)" adlı əsərini [8] göstərə bilərik. Əsərdəki hadisələr qısa və icmal şəkildə verilsə də, dövr ilə bağlı çoxlu faktlarla zəngindir. Əsərdə təkcə Azərbaycan deyil, Gürcüstan və Ermənisi-

tanla bağlı faktlar da qeyd olunmuşdur. Əsərdə xüsusilə Qərbi Avropa dövlətlərinin, İngiltərə və Fransanın, Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsinə münasibəti, habelə Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı dövlətini Qafqaza hücum etməsi ilə bağlı təhrikləri daha geniş şəkildə əks olunmuşdur. Əsərin 327-337-ci səhifələrində bəhs etdiyimiz dövrlə bağlı maraqlı faktlar əks olunmuşdur.

Gülxanım Qarayeva və Aynur Hacıqədirlinin birgə müəllifləri olduqları və 2006-cı ildə nəşr olunan "Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin yeni tarixi (1642-1870)" adlı əsərini [13] göstərə bilərik. Əsərdə Səfəvilər dövlətinin son dövrü və Nadir şah haqqında dəyərli məlumatlar göstərilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, alimi və Azərbaycan tarixşünaslığı elminin banisi hesab edilən Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Gülüstani-İrəm" əsəri [4, 67-116] mühüm əhəmiyyətə malikdir. Beş fəsildən ibarət olan əsərin dördüncü hissəsi "Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər" adlanır. Əsərin bu hissəsində Səfəvilərə geniş yer verilmiş, eləcə də sülalənin hakimiyyətə gəlişi, yüksəlişi, Osmanlılar və digər qonşular ilə münasibətlər, xüsusilə Rusiya ilə əlaqələr göstərilmişdir. Bizi maraqlandıran XVIII əsrin I yarısı və xüsusilə Nadir şah dönəmi haqqında maraqlı fakt və məlumatlar vardır ki, ilkin mənbələr əsasında əsərin yazılmasını nəzərə alaraq Azərbaycan tarixşünaslığı üçün bu məlumatların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu bölümə Nadir şahın hərbi səfərləri, Rusiya və Osmanlı hərbi hissələrinin Dağıstan və Azərbaycana hücumları tam olaraq işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığına dair mühüm əsərlərdən biri Azərbaycanın ictimai-siyasi dövlət xadimi, həkim, eyni zamanda yazıçı Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" əsəridir [17, 106-154]. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi faciə əsəri hesab olunan bu mühüm ədəbiyyat nümunəsi tarixi nöqtəyi-nəzərdən tarixşünaslığımızda mühüm rol oynayan, ilk tarixi dram əsəridir. Araşdırdığımız "Nadir şah" əsəri 1899-cu ildə yazılmış, H.Tağıyevin maliyyə köməkliliyi ilə çap edilmişdir. Əsərdə əsas diqqət hökmdar sülalə üzvü olmayan, varislik ilə hakimiyyətə gəlməyən Nadirin dövlətin mənafeyi, çiçəklənməsi və siyasi nüfuzu uğrunda fəaliyyəti göstərilmişdir. Ədalətli addımlar atmasına baxmayaraq qəddarlığı ilə seçilən Nadir şah oğlunun gözünü çıxartdıqdan sonra mənəvi faciə və izzətlər içərisində fəlakət yaşadığını göstərmişdir. Əsərdə Səfəvi xanədanının son iki nümayəndəsi, eləcə də xalqın qəhrəman sərkərdəsi kimi göstərilən Nadir şah haqqında bir çox dürüst faktlar, o cümlədən tarixi gerçəkliyi əks etdirən hadisələr işıqlandırılmışdır. Əslində müəllif hadisələri XVIII əsrin ilk yarısına aparmaqla dövrün siyasi və iqtisadi hadisələrinə tənqidi yanaşaraq dövrün aktual problemlərini və əsas fikirlərini sətiraltı göstərməyə cəhd etmişdir.

1964-cü ildə ilk dəfə A.Əbdürrəhmanov tərəfindən "XVIII əsrin I yarısında Azərbaycan Rusiya, Türkiyə və İran ilə qarşılıqlı münasibətlərdə" əsəri [26] yazılmışdır ki, burada dövrün ideoloji təsiri aşkar hiss olunur. Həmçinin onun əsərində Azərbaycanın Xəzərsahili vilayətlərində böyük dövlətlərin maraqları, Avropa dövlətlərinin rolu göstərilmiş, XVIII əsrin I yarısında Azər-

baycanın siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətinə aydınlıq gətirilmişdir.

Sovet dövründə rus tarixçiləri tərəfindən araşdırdığımız problemlə bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır. Onlardan biri XVIII əsrin tədqiqatçılarından hesab olunan tarixçi V.N.Leviatovdur. Onun "Azərbaycanın XVIII əsr tarixinin oçerkləri" adlı monoqrafiyasında [31] Azərbaycanda baş verən çıxış və üsyanlar, qonşu dövlətlərin işğalları və yerli əhalinin onlara qarşı müqavimət məsələsinə xüsusi diqqət ayırmışdır. Müəllif XVIII əsrdə Azərbaycanda baş verən üsyan və çıxışların səbəblərini təhlil etmiş, lakin bəzi təhriflərə yol vermiş, hətta yerli əhalinin Rusiyaya meyilli olması məsələsində tam olaraq səhvə yol vermişdi.

Sovetlər dönəmində I Pyotr irsinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. Başqa bir sovet tarixçisi V.P.Listsov "I Pyotrın İran yürüşü, 1722-1723-cü illərdə" adlı monoqrafiyasında [32] Rusiya-Səfəvi münasibətlərini araşdıraraq Pyotrın işğalçı yürüşünü qanuni formada təqdim etməyə çalışmışdı.

Tədqiqat zamanı problemlə bağlı xüsusi əsərlərə və monoqrafiyalara, o cümlədən məqalələrə də müraciət olunmuşdur. Qeyd etməyə borclu olduğumuz əsər, dövrün tədqiqatçılarından hesab olunan Rəhimə Dadaşovanın 2003-cü ildə nəşr olunan "Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda)" adlı fundamental əsəridir [6]. Əsərdə adından göründüyü kimi, Səfəvi dövlətinin son dövrünü əhatə etdiyi üçün, burada Səfəvilərin tənəzzül dövrü, Nadir şahın hakimiyyəti ilə bağlı məlumatlar göstərilir. Bu dövrün öyrənilməsində ingilisdilli mənbə və əsərlər tədqiqata cəlb edildiyindən, məsələyə fərqli aspektdən yanaşılma baxımından əsər xüsusi dəyərə və əhəmiyyətə malikdir.

XVIII əsrin I yarısının öyrənilməsində F.M.Əliyevin mühüm rolu olmuşdur. Tədqiqat zamanı müəllifin üç fundamental monoqrafiyasına müraciət edilmişdir. Görkəmli tədqiqatçımız dövrün ilkin qaynaqlarını araşdırmaqla tarixi hadisələrə obyektiv yanaşmağa çalışmışdır. F.Əliyev tərəfindən A.P.Volinski gündəliyində yer almış Azərbaycana dair materiallar ilk dəfə tarixşünaslığımıza cəlb edilərək dərinlən öyrənilmişdir. Burada Səfəvilərə qarşı üsyanlar, hərəkətlər geniş surətdə tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində F.Əliyevin monoqrafiyalarının [7, 27, 28] mühüm rolu olmuşdur.

Dövrə bağlı tarixçi Tofiq Mustafazadənin müəllifi olduğu və 2002-ci ildə nəşr olunan "XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri" adlı əsəri [19] mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Osmanlı dövlətinin Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənməsi, İstanbul müqaviləsi haqqında geniş məlumatlar verilir. Ümumiyyətlə, onu qeyd edək ki, XVIII əsrin bir sıra problemlərini tədqiq edən T.Mustafazadə Azərbaycanın Rusiya, Osmanlı dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmış, bu dövrün bir sıra problemlərinə yeni təfəkkür tərzilə yanaşmağa çalışmışdır. T.Mustafazadənin monoqrafiyaları bütövlükdə XVIII əsr tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Y.M.Mahmudov və K.K.Şükürovun dövlətlərarası müqavilələrin (traktat, pakt, konvensiya, protokol) əsas yer tutduğu "Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya tarixi. Dövlətlərarası müqavilələr xarici siyasət aktları (1639-1828)" kitabı [16] 2009-cu ildə işıq üzü görmüşdür. Əsərdə xronoloji ardıcılıq əsas götürülərək bir sıra müqavilə sənədləri ilə yanaşı, XVIII əsrə aid də sənədlər toplanmışdır. XVIII əsrin ilk onilliklərinə dair müqavilələr və bunun zəminində Azərbaycanın siyasi durumu araşdırılarkən bu əsərdən geniş şəkildə istifadə edilir.

Əks etdirdiyimiz dövrlə bağlı tədqiqata cəlb etdiyimiz müəlliflərdən biri Elçin Qarayevdir. Müəllifin 2005-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində" əsərində [12] Səfəvi dövlətinin (Azərbaycanın) iqtisadi və siyasi tarixi rus və Qərbi Avropa səyyahlarının səyahətnamələri əsasında tədqiq olunmuşdur. Əsərdə Səfəvilər dövləti və Nadir şahla bağlı səyyahların verdiyi məlumatlar, onların bilavasitə dövrün müasirləri olmaları və əsasən, gördükləri və eşitdikləri barədə yazdıqları məlumatlar böyük maraq doğurur.

Dövrə bağlı diqqətəlayiq elmi işlərdən biri də Z.İslamova tərəfindən "Azərbaycan tarixi Volinski elçiliyinin qeydlərində" adlı məqaləsidir [11]. Tədqiqatçı burada XVIII əsrin ilk onilliyində Azərbaycanın siyasi vəziyyəti və beynəlxalq arenada yerini ilkin qaynaqlar əsasında müəyyən edə bilmişdir.

Böyük sərkərdə Nadir şahla bağlı son zamanlar bir sıra sanballı monoqrafiya nəşr edilmişdir. Bunlardan biri Akademik Ramiz Mehdiyevin redaktorluğu ilə 2015-ci ildə işıq üzü görmüş "Nadir şah Əfşar: diplomatik yazışmalar" [20] adlı kitabıdır ki, burada tariximizin Nadir şah Əfşar dövrünə aid elmi əhəmiyyətli fikir və materiallar öz əksini tapmışdır. Əsər böyük sərkərdənin müxtəlif dövlət nümayəndələri ilə yazışmalarına həsr edilmiş, ilkin mənbələr əsasında tərtib edilmişdir.

Son illərdə Nadir şahın hərbi siyasi fəaliyyətinə həsr edilmiş kitablardan E.Hüseynovun "Azərbaycan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə" [10] adlı əsərlərində qiymətli materiallar və dəyərli qeydlər vardır.

Problemin araşdırılması zamanı Nadir şahla həsr olunmuş ən sanballı əsərlərdən biri kimi, Mehman Süleymanovun 2010-cu ildə Tehranda nəşr etdirdiyi "Nadir şah" əsərini [21] göstərə bilərik. Bu əsərin bir sıra müsbət xüsusiyyətləri vardır. İlk olaraq onu qeyd edək ki, hərbi tarixçi olan M.Süleymanov bu əsərində Nadirin uşaqlıq illərini, bir komandan olaraq yetişdiyi hərbi-siyasi şəraiti, onu hakimiyyətinin zirvəsinə aparan hərbi yollarını, böyük bir imperiya qurmasını və nəhayət, ömrünün faciəli sonluğunu təfərrüatı ilə vermişdir. Müəllifin əsərinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri, onun İranda Nadir şahla dair indiyədək bizim tarixçilərin elmi dövriyyəyə daxil etmədikləri bir sıra qaynaqlardan istifadə etməsidir. Müəllif əldə etdiyi yeni dəlil və faktları təhlil edərək dövrün real mənzərəsini yaratmağa çalışmışdır ki, bu da çox təqdirəlayiqdir. M.Süleymanov əsərində Nadir şahın həyatına dair indiyədək qeyd etdiyimiz kimi, tarixə məlum olmayan bir sıra yeni faktları vermişdir ki,

bu da tarixi ədəbiyyatda Nadirin siyasi səhnəyə çıxana qədərki həyat və fəaliyyətinə dair məlumatların azlığı ilə bağlı boşluğu müəyyən qədər doldura bilər.

Nadir şahın həsr olunmuş əsərlər sırasında xüsusi yer alan və dövrün aktuallığını özündə əks etdirən daha bir əsər, Hüseynbala Mirələmovun müəllifi olduğu və 2012-ci ildə nəşr olunan "Sonuncu Fateh" əsəridir [18]. Müəllif bu əsərində çoxsaylı mənbələrə istinad edərək Nadir şahın hərbi-siyasi fəaliyyəti və həyatı haqqında bu vaxta qədər bizə məlum olmayan bir çox maraqlı məqamlara toxunub. Tarixi roman səpkisində yazılmasına baxmayaraq əsərin elmi əhəmiyyətini unutmamalıyıq belə ki, əsərdə Azərbaycanın 1700-1747-ci illər arası ictimai, siyasi həyatı, son Səfəvi şahları və onların aqibəti, Nadir və onunla əlaqəli məsələlər tarixi faktlar əsasında ilk dəfə olaraq əhatəli şəkildə verilmişdir.

Nadir şahın həsr olunmuş Ədalət Tahirzadənin yazmış olduğu "Azərbaycan imperatorları" silsiləsindən "Nadir şah Əfşar (Tərcümeyi-hal oçerki)" əsərini [22] göstərmək olar. 40 səhifəlik bu kitabçada Nadir şah Əfşarın (1688-1747) həyatından və siyasi fəaliyyətindən yığcam bir şəkildə danışılır. Əsərlə tanışlıqdan sonra məlum olur ki, əsər çoxsaylı qaynaqların təhlili nəticəsində qələmə alınıb. 2005-ci ildə nəşr olunan bu əsərdə, demək olar ki, əhəmiyyətli bütün hadisələrin tarixinin ay və gününə qədər göstərilməsi əsərin müsbət keyfiyyətlərindən hesab oluna bilər. Əsər elmi-məlumat xarakterli əsərdir. Əsərdə Nadirin siyasi fəaliyyətinə kifayət qədər yer ayrılmışdır və biz də araşdırdığımız məsələlərlə bağlı bu əsərdəki bəzi məlumatlara müraciət etmişik.

Nadir şahın həsr olunmuş əsərlər içərisində diqqətimizi cəlb edən digər bir əsər 1999-cu ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş xorasanlı müəllif Məhəmməd Qüddusunin qələmə aldığı "Nadirnamə" əsərinin qısaldılmış nümunəsi olan "Nadir şah: Nadir şah Əfşarın həyatı" əsəridir [14]. Əsər Nadirin şah seçiləndək hərbi uğurlarını, eləcə də şah olduqdan sonrakı hərbi fəaliyyətini daha geniş şəkildə əks etdirir. Kifayət qədər dolğun və irihəcmli əsər hesab edərək onu bildirək ki, Azərbaycan tarixinin Nadir şah dövrünün öyrənilməsində bu monoqrafiyanın yeri əvəzsizdir.

Bu dövrlə bağlı hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru Cahangir Hüseyn Əfşarın "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" kitabında Şərqi sonuncu fatehi Nadir şah Əfşarın həyatı, Azərbaycanın və İranın böyük bir hissəsini işğal etmiş osmanlılara və əfqanlara qarşı apardığı müharibələri, nəhayət, şahlıq taxtına oturməsi və s. əməli fəaliyyətini çoxsaylı tarixi faktlar əsasında araşdıraraq oxuculara çatdırmışdır. Müəllif bu kitabında Azərbaycan Əfşar dövlətinin əsasını qoymuş Nadir şah Əfşarın şəxsi həyatını, bir dövlət xadimi olaraq xarici və daxili siyasətini, sərkərdə - lik məharətini, hərbi yürüşlərini, ordu quruculuğunu, hərbi-dəniz donanması yaratmaq təşəbbüsünü, müsəlman-türk dünyasını parçalayan, zəiflədən şiə-sünni məzhəblərinin aradan qaldırılması yolunda göstərdiyi fədakarlıqları azərbaycançılığı, türk dövlətlərinin və imperiyalarının 4 min illik tarixi mənbələr əsasında qələmə alaraq Şərqi bu sonuncu

fatehinin tarixdəki yerini və rolunu olduğu kimi yazmağa cəhd göstərmişdir [23]. Cahangir Əfşar Nadir şahın dünyada 3 böyük brilyantı olduğunu qeyd edir: “Onlardan biri “Kuhi-Nur”dur. Hazırda Londonda kral tacındadır. Bu daşın tayı-bərabəri yoxdur. İngilislər İrani tutanda bu daş 1850-ci ildə kraliça Viktoriyaya hədiyyə olunub. İndi Londonda kral xəzinəsində, Kral muzeyində saxlanılır. İkincisi “Göy brilyant” adlanır. 1829-cu ildə ermənipərəst rusiyalı diplomat A.Qriboyedov Tehranda qətlə yetirildikdən sonra İran şahı tərəfindən Rusiya çarına təzminat kimi hədiyyə edilib. Sonradan rus kraliçasına hədiyyə olunub, indi Moskvada Almaz Fondunda saxlanılır. Üçüncü daş “Dəryayi-nur” adlanır və Tehran Muzeyindədir [37].

XIX əsrin rusdilli tarixi ədəbiyyatlarından rus ordusunun zabiti P.Q.Butkovun ilkin mənbələr əsasında fakt və materiallar ilə zəngin olan “1722-ci ildən 1803-cü ilədək Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar” adlı üç cildlik əsəri [30] XVIII əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. 1796-cı ildə rus qoşunlarının Qafqaza yürüşündə iştirak etmiş, Azərbaycanda olarkən o dövrün bir sıra dövlət sənədləri və ilkin qaynaqlar ilə yaxından tanış olmuş və bu materiallar əsasında öz əsərini qələmə almışdır. Ancaq P.Q.Butkovun çar Rusiyasının nümayəndəsi kimi yazdığı bu əsərdə birtərəfli yanaşma açıq sezilir, rus təbəəsinin Azərbaycan siyasi hadisələri barədə qeydləri tarixi baxımdan aktualıq və tənqidi yanaşma tələb edir. Əsərdə Nadir şahın mənşəyi, ilk peşə və yaşam tərz, Səfəvi sarayına gəlişi, hakimiyyətə addım-addım yaxınlaşması və şahlıq dövründəki fəaliyyəti xronoloji ardıcılıq ilə verilmişdir. Sərkərdənin Dağıstana, eləcə də digər bölgələrə yürüşü və Rusiya ilə münasibətlər, diplomatik danışıqlar faktlar ilə işıqlandırılmışdır.

M.R.Arunova və K.Z.Əsrəfyən Nadir şah Əfşarın hərbi-siyasi fəaliyyətinə həsr etdikləri “Nadir şah Əfşarın dövləti” [29] adlı rus dilində olan bu əsərdə dövrün diplomatik missiya nümayəndələrinin hesabatlarından istifadə edilmişdir. Lakin əsərin sovet dövründə yazılmasını nəzərə alaraq onu qeyd edək ki, bu əsərdə XVIII əsrin 30-40-cı illərinin siyasi tarixinin bəzi məsələləri birtərəfli araşdırılmışdır. Belə ki, əsər sovet ideologiyasının tələbləri əsasında əvvəlcədən planlaşdırılıb yazıldığına görə burada ciddi təhrif və nöqsanlar vardır. Sovet dövrü ədəbiyyatından 1958-ci ildə çap olunmuş “Ən qədim zamanlardan XVIII əsrin sonlarınaədək İran tarixi” adlı əsərini göstərmək olar. Kollektiv müəllif əməyi olan əsər ilkin qaynaqlara əsaslanmış, xarici və İran mənbələrindən geniş istifadə edilmişdir. Lakin əsərin araşdırılması zamanı dövrün sovet ideologiyasının təzyiqlərini unutmamalı, tənqidi yanaşmaya üstünlük verilməlidir [34].

Son illərin tədqiqatlarından Tahirə Həsənzadənin “XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri” adlı əsəri [9] 2014-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Tədqiqat zamanı əsərdə Əfşarlar dövrünün görkəmli dövlət xadimləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmiş, XVII əsrin sonu-XVIII əsrdə Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti də diqqətdən kənar qalmamışdır.

Türk tarixşünaslığında araşdırdığımız dövrlə bağlı bir sıra əsərlər yazılmışdır. Tədqiqat zamanı türk tarixşünaslığına dair bir neçə əsəri cəlb etmişik. Bunlardan biri görkəmli tarixçi İsmayıl Haqqı Uzunçarşılıının “Osmanlı tarixi” əsəridir ki, [25] burada 1723-1735-ci illərdə Azərbaycanın qərb bölgələrinin işğalı ilə bağlı maraqlı məlumatlar vermişdir. Burada Osmanlı hökmdarı Sultan III Əhməd (1703-1730) Azərbaycanla bağlı planları, onun baş vəziri İbrahim paşanın dövlətlərarası münasibətlərdə sülh və barış tərəfdarı kimi çıxış etməsi xüsusilə vurğulanmışdır.

Digər türk tarix elminin görkəmli nümayəndəsi İlker Külbilgedir ki, onun tərəfindən yazıya alınmış “18. yüzilin ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747)” adlı əsəri də [24] Azərbaycan tarixinin bu dövrünün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiq etdiyimiz mövzuya aid ingilisdilli ədəbiyyatlar içərisində “Kembricin İran tarixi” çoxcildli əsəri [35; 36] böyük əhəmiyyət kəsb edir. XVIII əsr tarixi kitabın VI və VII cildlərində əks olunmuşdur. VI cild “Teymurilər və Səfəvilər dövrü”, VII cild isə dörd hissədən ibarət olub, “Nadir şah dövründən İslam respublikasına qədər” adlanır. VII cildin birinci hissəsində Peter Averinin “Nadir şah və Avşar mirası” [36, 3-62] verilmişdir, burada Nadir şahla bağlı mühüm əhəmiyyəti olan tarixi hadisələr əks olunmuşdur. İngilis tarixçinin sərkərdəmizə verdiyi qiymət və dəyər aktuallığı ilə seçilir, eləcə də burada ingilisdilli tarixşünaslığa xas olaraq iqtisadi siyasi məsələlər də qeyd edilmişdir. Əlbəttə ki, bu əsərdə də bəzən birtərəfli yanaşma açıq şəkildə izlənilir.

Araşdırdığımız dövrlə bağlı xarici tarixşünaslıqda ən mükəmməl əsər kimi, dünya tarixinin mükəmməl salnamələrindən biri hesab olunan Lourens Lokkartın 1938-ci ildə Londonda nəşr etdirdiyi və 2004-cü ildə Bakıda rus dilində nəşr olunmuş əsərini [33] göstərmək olar. Əsərin Azərbaycan tarixi üçün elmi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, 2013-cü ildə Nəriman Əbdülrəhmanlı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmişdir [15]. Əsər bir çox mənbələrin tədqiqatına cəlb olunması nəticəsində ərsəyə gətirilmişdir. Müəllif Nadir şahın siyasi fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məsələləri şərh etməklə yanaşı, hadisələrə öz münasibətini də bildirmişdir ki, bu da bizə hadisələri təhlil etməyə imkan verir.

Beləliklə, tədqiqat zamanı bir sıra ədəbiyyatlar araşdırılmış, Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb dövrlərindən birinin tarixşünaslıqda əksi öyrənilmişdir. Maraqlıdır ki, araşdırma zamanı Azərbaycan tarixinə dair xeyli ziddiyyətli məsələlərin tarixşünaslığımızda araşdırıldığı və görkəmli tarixçilərimiz tərəfindən obyektiv tarixi gerçəkliyin üzə çıxarıldığı müəyyən olunmuşdur. Dövlətlə bağlı Azərbaycanın beynəlxalq durumuna və siyasi vəziyyətinə dair mübahisəli məsələlər aşkarlanmışdır ki, onları işıqlandırmaq və əsl tarixi üzə çıxarmaq məqsədilə xarici ədəbiyyatlara, türk, ingilis və rusdilli tarixçilərin əsərlərinə müraciət edilməsini mühüm hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər), prof.S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Azərbaycan, 1996, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XXI əsrin ilk onilliklərində). dos. M.Q.Abdullayevin redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2015, 407 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 2007, 592 s.
4. Bakıxanov A. Gülüstən-i İrəm. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
5. Bünyadov Z.M. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlarda XX əsrədək). Bakı: Azərbaycan, 1994, 680 s.
6. Dadaşova R.İ. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.
7. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərb. SSR EA, 1964, 123 s.
8. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi (Ən qədim çağlardan XVIII əsrin sonunadək). Bakı: Elm, 2009, 448 s.
9. Həsənzadə T.D. XVIII-XIX əsr Əfşarlar və Qacarlar dövrünün görkəmli Azərbaycan türkləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 294 s.
10. Hüseynov E.İ. Azərbaycan Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə. Bakı: Elm, 2013, 224 s.
11. İslamova Z.R. Azərbaycan tarixi Volinski elçiliyinin qeydlərində // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2013, №2. s. 407-411
12. Qarayev E.T. Azərbaycan XVIII əsr rus rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Bakı: ADPU, 2005, 160 s.
13. Qarayeva G., Hacıqədirlı A. "Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi (1642-1870)". Bakı, 2006, 472 s.
14. Qüddusi M.H. Nadir şah. Bakı: Gənclik, 1999, 240 s.
15. Lökart L. Nadir Şah. Ruscadan tərcümə edən Nəriman Əbdülrəhmanlı. Bakı: Qanun, 2013, 552 s.
16. Mahmudov Y.M. Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. IV cildə, I cild. Bakı: Regionların ictimai inkişaf birliyi, 2009, 512 s.
17. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, 496 s.
18. Sonuncu fateh: tarixi roman /H. F.Mirələmov; red. M. Abdullayev; rəs. Bakı: Elm və Təhsil, 2012. - 128 s. "Sonuncu fateh" trilogiyası, Nurlan, 2012
19. Mustafazadə T.T. XVIII yuzillik-XIX yuzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
20. Nadir şah Əfşar. Diplomantik yazışmalar. Elmi redaktor akademik Ramiz Mehdiyev. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyat evi, 2015, 224 s.
21. Süleymanov M.S. Nadir şah. Elmi red. P.Q.Darabadi. Tehran, 2010, 741 s.
22. Tahirzadə Ə. Ş.Nadir şah Əfşar. (Tərcümə-hal oçerki). 2-ci nəşr. Bakı: Çıraq, 2005, 40 s.
23. Cahangir Hüseyn Əfşar. "Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti" (Nadir şahın 325 və Əfşar dövlətinin 280 illiyinə həsr edilir). Bakı: Sabah, 2014, 256 s.

b) türk dilində

24. İlker Külbilge "18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Doktora tezi, İzmir, 2010, 419 s.
25. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi. IV c. I bölüm. Ankara, Türk tarih kurumu basımevi, 1988, dördüncü baskı, 687 s.

c) rus dilində

26. Абдуррахманов А.А. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Баку: АН Азерб.ССР, 1964, 98 с.
27. Алиев Ф.М. Азербайджано-русские отношения (XV-XIX вв.). Баку: Элм, 1985, 173 с.
28. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в

- Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: Элм, 1975, 230 с.
29. Арунова М.Ф., Ашрафян К.З. Государство Надир шаха Афшара (очерки общественных отн. в Иране 30-40 годов XVIII века). М.: Востлит., 1958, 284 с.
 30. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1830 гг. в 3-х томах. I т. СПб, 1869, 620 с.
 31. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: АН Азерб.ССР, 1948, 228 с.
 32. Лысцов В.П. Персидский поход Петра I. 1722-1723 гг. М.: МГУ, 1951, 245 с.
 33. Локкарт Л.; ред. Т. Мустафазаде. Надир Шах: Критическое исследование на основе первоисточников (Лондон - 1938) - Баку: Ганун, 2004. - 395 с.
 34. Пигулевская Н., Якубовский А., Петрушевский И., Строева Л., Беленицкий А. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Издательство Ленинградского университета, 1958, 392 с.
- ç) *ingilis dilində*
35. The Cambridge History of Iran. Vol. VI. Cambridge University Press. 1986, pp.1065
 36. The Cambridge History of Iran. Vol. VII, Cambridge University Press, 1993, pp.1036
- d) *internet resurslar*
37. Nadir şahın 3 böyük brilyantı .<http://publika.az/news/qirmizi/31121.html>

ИСТОРИОГРАФИЯ ПЕРИОДА НАДИРА ШАХА АФШАРА

У.М.ПАШАЕВА, З.Р.ИСЛАМОВА

РЕЗЮМЕ

Первая половина XVIII века, сложный исторический период Азербайджана, имеет особое значение определение место и в какой степени она исследуется в нашей историографии. Во время исследования были выявлены новинки, включая недостатки этого периода, и было показано историческая объективность в этом вопросе. Во время анализа по этой теме многие работы, связанные с этим периодом, были исследованы. В статье проанализированы работы, написанные во время советского периода и после Независимости в Азербайджане, а также рассмотрены работы английской и турецкой историографии.

Ключевые слова: Азербайджан, Отечественная история, Надир шах, историография, политическая ситуация

THE HISTORIOGRAPHY OF NADIR SHAH AFSHAR'S PERIOD

U.M.PASHAYEVA, Z.R.ISLAMOVA

SUMMARY

Determining the role and how much the first half of the XVIII century, the complicated historical period of Azerbaijan has been investigated is of special importance. The research studies the period, its novelties and shortcomings from a historically objective perspective. The analysis refers to a number of works about this period. The works written during the Soviet period and after the independence of Azerbaijan, as well as works of English and Turkish historiography were involved into this research.

Key words: Azerbaijan, Native history, Nadir Shah, historiography, political situation

UOT 94 “19/...”**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ
LATIN AMERİKASI ÖLKƏLƏRİ****N.C.ƏSƏDOV***Azərbaycan Dillər Universiteti**n_asadov@mail.ru*

Latin Amerikas ı ölkələri ilə münasibətlər Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin yeni istiqamətlərindən biridir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası da Latin Amerikas ı ölkələrinin xarici siyasətində tədricən xüsusi çəkisi artmaqda olan ölkələr sırasındadır. Son illərdə Azərbaycan Respublikası ilə bir sıra Latin Amerikas ı ölkələri arasında siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əlaqələr güclənmiş və bir sıra müqavilələr imzalanmışdır. Xüsusilə də Xocalı faciəsinin tanınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Latin Amerikas ı ölkələri ilə münasibətlərin güclənməsi həm beynəlxalq iqtisadi və siyasi əlaqələrimizin artmasına, həm də mövqələrimizin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Braziliya, Argentina, Meksika, Peru

Azərbaycan Respublikasının diplomatları qarşısında qoyulan əsas vəzifələrdən biri Latin Amerikas ı ölkələri ilə hərtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsidir. Bu amil regionun Azərbaycanın xarici siyasətində mühüm rolu olduğunu göstərir [10]. Azərbaycan ilə Latin Amerikas ı regionu ölkələri arasında əlaqələr 2010-cu ildən etibarən yüksək inkişaf dövrünə qədəm qoyub. Bu illər ərzində Azərbaycanın region ölkələrində və həmin ölkələrin Azərbaycanda diplomatik nümayəndəlikləri təsis edilmiş, çoxsaylı qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilmiş və ikitərəfli sazişlər imzalanmışdır. Qeyd etməliyik ki, son illərdə Argentina, Braziliya, Uruqvay, Çili, Peru kimi Latin Amerikas ı ölkəsində Azərbaycanın səfirliyi fəaliyyət göstərir. Belə ki, Azərbaycanın 2007-ci ildə Kubada, 2009-cu ildə Meksikada, 2010-cu ildə Argentinada, 2013-cü ildə Braziliyada səfirlikləri, 2014-cü ildə Kolumbiyada, Uruqvayda və Çilidə, 2015-ci ildə isə Peruda diplomatik ofisləri təsis olunmuşdur. Azərbaycanda isə 2008-ci ildə Kuba, 2010-cu ildə Braziliya, 2012-ci ildə Argentina, 2014-cü ildə Meksika və Kolumbiyanın səfirlikləri fəaliyyətə başlayıb [5]. Eyni zamanda, Argentina, Uruqvay, Çili, Paraqvay, Meksika, Kolumbiya, Braziliya, Peru və Kuba parlamentlərində Azərbaycanla parlamentlərarası dostluq qrupları fəaliyyət göstərir. 2013-cü ilin 4 sentyabr tarixində Braziliya Parlamentinin Deputatlar Palatasın-

da Braziliya-Azərbaycan Dostluq Qrupu yaradılmışdır. Azərbaycan Milli Məclisində Argentina, Uruqvay, Meksika, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Kuba və Peru parlamentlərarası işçi qrupları fəaliyyət göstərir. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində Azərbaycan-Braziliya Parlamentlərarası əlaqələr üzrə işçi qrupu yaradılmışdır [3].

Ötən beş il ərzində qeyd olunan ölkələr ilə parlament nümayəndə heyətlərinin çoxsaylı qarşılıqlı səfərləri həyata keçirilmişdir. Parlament sədrləri səviyyəsində Uruqvay Baş Assambleyasının Deputatlar Palatasının sədri Herman Kardoso 2013-cü ilin may ayında Azərbaycanda səfərdə olub. Həmçinin Kostarika, Nikaraqua kimi ölkələrin də xarici işlər nazirlərinin Azərbaycana səfərləri baş tutub. 22 oktyabr 2016-cı ildə Venesuela Respublikasının Prezidenti Nikolas Maduro Azərbaycana səfər etmişdir. Azərbaycanla Latın Amerikasının regionu ölkələri arasında siyasi, iqtisadi, mədəni, ticari, elmi-akademik və digər sahələr üzrə ümumilikdə 60-a yaxın müqavilə və saziş imzalanmışdır [5].

Azərbaycanın xarici siyasətində əməkdaşlığın prioritet istiqamətlərindən biri kimi istər siyasi, istər iqtisadi cəhətdən nüfuz və çəkiyə malik Latın Amerikasının regionuna nəzər salmaq. Latın Amerikasının Cənubi Amerika materikini bütövlükdə, Meksika və ondan cənubda yerləşən ölkələri və Karib hövzəsindəki ada dövlətləri əhatə edir. Bura daxil olan ölkələr bir-birindən ərazisinin ölçüləri, təbii şəraiti, əhalisi, əmək və təbii resursla təmin olunma səviyyəsinə görə olduqca fərqlənirlər. Əhalisinin əksəriyyətinin danışdığı roman dil qrupunun əsasını latın dili təşkil etdiyindən Latın Amerikasının adını almışlar. 30-dan çox ölkənin daxil olduğu bu region olduqca əlverişli coğrafi mövqeyə malik olmaqla yanaşı, uzun müddət Avropada baş verən müharibələrdən də aralı olmuşdur [7, 3]. Latın Amerikasının iqtisadi və siyasi cəhətdən fərqlənən bir regiondur. Belə ki, region ölkələri arasında iqtisadi inkişaf və adambaşına milli gəlir olduqca müxtəlifdir. Böyük İyirmilinin tam hüquqlu üzvü, sürətlə inkişaf edən Braziliya, Argentina, Meksika ilə yanaşı Venesuela, Çili, Uruqvay da adambaşına düşən milli gəlirə görə bir sıra Cənubi Avropa ölkələrinin səviyyəsinə çatmış və bəzilərini belə ötüb keçmişlər [7, 6]. Regionun aparıcı ölkələrindən olan Brazilya BMT TŞ-nin daimi üzvlərinin sayının artırılması istiqamətində aparılan danışıqlarda potensial iddiaçılardan biridir. Özünün müxtəlif təyinatlı təşkilatlarına malik regionda Latın Amerikasının ölkələrinin Parlamentlər Assosiasiyası, iqtisadi birlikləri fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Latın Amerikasının erməni diasporunun ən güclü olduğu regionlardan biridir. Yetəri qədər rahat yaşayan erməni icması Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20%-ni işğal edən, ərazinin aborigen əhalisi olan azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım törədən, mədəni abidələrimizi məhv edən, tariximizi saxtalaşdırmağa cəhd edən bir dövlətin bütün bu cinayətlərini ört-basdır etməyə çalışır. Digər tərəfdən, ölkəmizin nüfuzuna, o cümlədən region dövlətləri ilə münasibətlərinə xələl gətirmək üçün davamlı olaraq təxribat xarakterli işlər görürlər. Bütün dünyada fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin ən əsas məqsədi Ermənistanın və Dağlıq Qarabağ

separatçılarının maraqlarını qorumaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə erməni lobbist təşkilatların əsas hədəfi, Azərbaycandır. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü başlayan kimi erməni lobbisi də öz fəaliyyətini genişləndirdi. Bu fəaliyyətin kökündə isə, Azərbaycanın beynəlxalq imicinə zərər yetirmək və Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana təcavüzkar dövlət statusu qazandırmaqdan ibarət olub. Erməni lobbisi siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Bu siyahıya ABŞ, Argentina, Efiopiya, Uruqvay, Rusiya, Suriya, Fransa kimi dövlətləri daxil edə bilərik [8].

Buna bir neçə konkret faktlarla nümunə göstərmək olar: Cənubi Amerikada yerləşən Uruqvayı erməni diasporunun ən güclü olduğu ölkə adlandırmaq olar. Belə ki, 1965-ci ildə və 2004-2005-ci illərdə Uruqvay parlamentində dünyada qondarma “erməni soyqırımı”nı tanıyan qanun qəbul olunub. Bundan sonra dünyanın 20-dən artıq ölkəsi saxta soyqırımı tanıyıb. Ölkənin paytaxtında isə qondarma soyqırımın “qurban”larının xatirəsinə abidə ucaldılmışdır. Sahəsinə və əhalisinin sayına görə Cənubi Amerikada Brazilyadan sonra ikinci yeri tutan Argentinada 320 minə yaxın erməni yaşayır. Bu ölkədə də hakimiyyətin hər üç qolu qondarma “erməni soyqırımı”nı tanıyıb. Hətta paytaxt Buenos-Ayres şəhərinin bələdiyyəsi erməni mədəniyyət mərkəzinə qondarma soyqırım muzeyinin inşası üçün torpaq sahəsi də ayırır. Lakin Azərbaycan Respublikasının çevik və uğurlu xarici siyasət strategiyası ilə bu regionda da erməni təbliğatının qarşısı alınmaqdadır. Bunun nəticəsidir ki, Argentina prezidenti xanım Kristina Fernans De Kirçner ölkəsində səfərdə olan Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyanı qəbul etməkdən imtina etmişdi. Latin Amerikasının digər bir ölkəsi olan Paraqvayda da erməni diasporu geniş fəaliyyət göstərir [5]. Venesuela parlamentində də uydurma erməni soyqırımının tanınması haqqında qərar qəbul etmişdir. Eləcə də Çili və Brazilya kimi ölkələri də qondarma soyqırımı tanıyan ölkələr sırasında yer alır [12].

Bütün bu məqamlar Azərbaycanı öz tutduğu yoldan, bu həyatı vacib fəaliyyətdən ayırmır. Bu məqsədlə, bəşəriyyətin üzləşdiyi ən dəhşətli faciələrdən biri olan Xocalı soyqırımının tanınması və anılması, Qarabağ həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür. Meksika və Kolumbiya parlamentlərində isə hətta Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı qətnamə qəbul edilməsinə nail olunub. Bu ölkələrlə yanaşı Panama, Peru, Honduras, Qvatemala, Paraqvay kimi ölkələrdə də Xocalı soyqırımının tanınması istiqamətində proseslər başlamışdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bəşəriyyətin faciəsi olan Xocalı soyqırımı Hondurasda milli qanun səviyyəsində tanınır [1].

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanın Latin Amerikasına regionunda çevik xarici siyasət həyata keçirə bilməsi üçün region ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qurulması vacibdir. Azərbaycanın Latin Amerikasına regionu ilə münasibətləri yalnız buradakı erməni diasporunun fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Birinci ona görə ki, bu regionda dünyanın ən güclülərindən olan və Azərbaycanla sıx əməkdaşlıqda olan yəhudi lobbisinin də fəaliyyəti genişdir. Latin Ameri-

kasındakı yəhudi gücünü ümumi olaraq rəsmi və qeyri-rəsmi lobbi olmaq üzrə iki yerə ayırmaq mümkündür. Burada kiçik-böyük yüzlərlə yəhudi təşkilatı fəaliyyət göstərir olmaqla birlikdə, onların çox az bir qismi rəsmi və müstəqil olaraq İsrail maraqları üçün çalışır. Bu təşkilatların təhsil fəaliyyətlərindən bəzilərinin də siyasi nəticələri olmaqdadır. Məsələn, bəzi təşkilatlar, seçilmiş bəzi kəsləri ya da namizədləri müxtəlif mövzularda çıxış etməsi üçün dəvət edir. İkinci səbəb, iqtisadiyyatla bərabər siyasətin belə qloballaşdığı dünyada təcrid olunmaqla mövcudluq mümkün deyil. Azərbaycan Respublikası da hələ müstəqillik qazandıqdan sonrakı dövrdə belə çox fəal xarici siyasət xətti ilə seçilən, hər bir prioritetini kompleks şəkildə nəzərdən keçirən və bu prioritetlərdə hər bir sahəni birləşdirən ölkələrdəndir [11].

Siyasi münasibətlərin normal vəziyyətə və tarazlı müstəviyə gətirilməsi üçün iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi daha zəruridir. İlk öncə region ölkələri ilə Azərbaycan arasında mövcud olan iqtisadi əlaqələri nəzərdən keçirək. Hər hansı iki ölkənin iqtisadi münasibətlərə girə bilməsi üçün hər iki ölkənin iqtisadiyyat sahəsində yetəri qədər təcrübəsi və statistik göstəricilərə əsaslanan ticari uğurları olmalıdır. Məhz bu səbəbdən Latın Amerikasını regionunun beynəlxalq iqtisadiyyatda tutduğu mövqe konkret faktlarla göstərilə bilər. Aparılan təhlillər göstərir ki, əksər inkişaf etmiş Latın Amerikasını ölkələri global böhrana qədər əhəmiyyətli beynəlxalq valyuta ehtiyatları toplamışdır. Bu ehtiyatlardakı artım onun kifayətlik səviyyəsini əksər hallarda dəfələrlə üstələmişdir. Məlumdur ki, dünya iqtisadiyyatının 10%-i Latın Amerikasının payına düşür. Beynəlxalq iqtisadi reyting təşkilatlarının dünya ölkələrinin mövqeyinə bir sıra meyarlara görə təsnifatlar verərkən, Latın Amerikasını regionuna qısa zaman kəsiyində yüksək iqtisadi inkişaf sıçrayış meyarı aid edilmişdir [11]. Yüksək iqtisadi inkişaf dinamikası ilə regionda yeni sənaye ölkələri formalaşmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına da şamil edilən bu amil iki ölkəni yaxınlaşdırır, bu sahədə əlaqələrini mümkün edən faktorlardandır.

2015-ci il statistik göstəricilərinə əsasən Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində bu ölkələrin payı 0,9-1%-ə yaxın idi. Bu göstəricilər regionun ayrı-ayrı ölkələrinə şamil edilsə, Brazilyanın Azərbaycandakı xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 0,54%, Argentinanın xarici ticarət dövriyyəsindəki həcmi 0,08%, Kubanın ticari həcmi 0,13%, Venesuela isə 0,05% təşkil edir. Bundan başqa iki tərəf arasında idxal və ixrac əməliyyatlarında da qeyri-bərabərlik müşahidə olunur. Regionun güclü ölkələrindən hesab olunan Brazilyanın məhsullarının Azərbaycana ixracı 82 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, Azərbaycan məhsullarının Brazilyaya ixracı 0,14 milyon ABŞ dollarıdır. Azərbaycan Dövlət Gömrük komitəsinin verdiyi məlumata görə, Latın Amerikasının söz sahibi olan digər ölkəsi- Argentinanın məhsullarının Azərbaycana ixracı 20 milyon ABŞ dolları olduğu halda, Azərbaycan məhsullarının Argentinaya ixracı 0,12 milyon ABŞ dollarıdır [13]. Lakin bu da nəzərə alınmalıdır ki, Latın Amerikasını müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün tamamilə yeni regiondur. Regionla Azərbaycan arasında olan çox böyük coğrafi uzunluğu

nəzərə alsaq, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmnin bu qədər kiçik olması çox da təəccüb doğurmur. Məlumdur ki, integrasiya üçün coğrafi yaxınlıq, dil və din ümumiliyi, tarix və mədəni yaxınlıq kimi xüsusiyyətlər vacib şərtlərdən hesab olunur. Bu şərtlərdən heç birində orta xüsusiyyətin olmadığı şəraitdə münasibətlərin qurulması çox sürətli istiqamətin götürülməsini tələb edir. İqtisadi münasibətlərin qurulmasının nəticəsində isə Azərbaycan Respublikasının bu və ya digər regionlarda investisiya alan ölkədən, investisiya yatıran ölkəyə çevrilməsi prosesi sürətlənə bilər. Azərbaycanın uğurlu və balanslı siyasət strategiyası ilə siyasi münasibətlərin möhkəmlənməsinə yönəlmiş bu istiqamət çox uğurla həyata keçirilməkdədir. Belə ki, Azərbaycanla Latın Amerikasının ölkələri arasındakı qarşılıqlı ticarət dövriyyəsi 2014-cü il ərzində 300 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir [13].

Bu regionda Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşı Braziliyadır. Braziliyanın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyi birmənalıdır. Bu ölkə münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində və sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır (5). 2016-cı il dekabrın 15-də Azərbaycan ilə Brazilya arasında “Ticarət və investisiya sahəsində əməkdaşlıq” haqqında anlaşma memorandum imzalanıb. Memoranduma əsasən, iki ölkə enerji, infrastruktur, kənd təsərrüfatı, innovasiyalar və turizm sahələrində əməkdaşlıq edəcək, həmçinin birgə işçi qrupu yaradacaqlar. Ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin statistik göstərici 2015-ci ildə 120 milyon ABŞ dolları idisə, 2016-cı ilin ilk doqquz ayının açıqlamalarına görə kəskin yüksəlişlə 150 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. Azərbaycanın enerji sahəsindəki uğurları barədə məlumatlı olan Brazilya Azərbaycan ilə bu istiqamətdə də əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdə maraqlı olduğunu dəfələrlə bildirmişdir [15].

Latın Amerikasının regionunun bir digər ölkəsi Argentina ilə də münasibətlər inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. 2012-ci il iyulun 27-də iki ölkə arasında “Ticarət və İqtisadi əməkdaşlıq” haqqında saziş imzalanmışdır. Bununla iki ölkədə səfirliklər arasında əlaqələrin qarşılıqlı qurulması, qarşılıqlı səfərlərin təşkil olunması, habelə biznes forumlarının keçirilməsi baş tutmuş və Azərbaycanla Argentina arasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün hərtərəfli imkanlar açılmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də əməkdaşlıq barədə fikir mübadiləsi aparılıb. Ticarət-iqtisadi, elmi sahələrdə əlaqələrin gücləndirilməsi imkanları, enerji, kənd təsərrüfatı, aqrrobiznes, əczaçılıq, tikinti kimi sahələrdə də birgə layihələrin həyata keçirilməsi dəfələrlə müzakirə olunmuşdur. Əvvəlki illərin statistik göstəriciləri ilə müqayisədə Azərbaycan Respublikası ilə Argentina arasında xarici ticarət dövriyyəsinin həcmnin 62% artdığı müşayiət olunur. Bugün iki ölkə arasında ticarətin miqyası daha da böyüməyə və genişlənməyə davam edir [14]. Argentinanın xarici işlər naziri Hektor Timerman fikirləri ilə bunu təsdiqləyir: “Azərbaycan sahib olduğu zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları ilə iqtisadiyyatını yüksək tempolə inkişaf etdirir. Argentina kimi büdcə kəsri olan bir ölkənin isə bu təcrübədən yararlanmağa ehtiyacı vardır.” [13].

Tarixi İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı ölkə kimi tanınmışdır. Məlumdur ki, 2016-cı il Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Multikulturalizm ili” elan edildi. Bu Azərbaycanın tolerantlıq prinsiplərinə hər zaman sadıq qalmasının bariz nümunəsidir [9]. Azərbaycan mədəniyyətlərarası dialoqda model ölkədir [16]. Məhz bu sahədə də Latın Amerikasını ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin qurulması müzakirə olunan məsələlərdəndir. Bu məsələ 2016-cı il aprelin 26-da Bakıda keçirilmiş BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu çərçivəsində ölkəmizdə səfərdə olan ABŞ-dən olan beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri və Latın Amerikasını üzrə ekspert, jurnalist Piter Teyslə görüş zamanı müzakirə olundu. Görüşdə, Azərbaycanda multikultural təhlükəsizliyin prinsiplərinin- ölkə daxilindəki müxtəlif konfessiyalara siyasi münasibətin bərabər şəkildə yönəlməsi, mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş dövlət qayğısı, ölkədə yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunmasına dövlət və cəmiyyət tərəfindən dəstək göstərilməsi olduğu, xüsusilə qeyd olunmuşdu [6].

Latın Amerikasını regionu ilə Azərbaycan Respublikası arasında sosial-humanitar sahədə də müəyyən əlaqələr qurulmaqdadır. Məlumdur ki, Azərbaycan artıq yardım alan ölkədən donör ölkəyə çevrilib. Beynəlxalq miqyasda bu istiqamətdə müxtəlif yardım layihələri həyata keçirir. Bilindiyi kimi, 2011-ci ildən Azərbaycan Xarici işlər Nazirliyi nəzdində Azərbaycan Beynəlxalq inkişafa yardım agentliyi fəaliyyət göstərməkdədir. Bu agentlik çərçivəsində ümumilikdə 20-dən çox, Latın Amerikasını regionu ölkələrindən isə bir neçəsində humanitar missiyalar həyata keçirilir. Bu missiyalar regionun təbii fəlakətlərdən çox böyük ziyan gören zəif inkişaf etmiş ölkələrində müxtəlif layihələr kontekstində həyata keçirilir və həmçinin öz səmərəli nəticəsini verməkdədir [2].

İnformasiya, onun təhlükəsizliyinin təmin olunması beynəlxalq münasibətlərin ən aktual məsələlərindən hesab olunur. Bu sahədə Azərbaycan dünya dövlətlərinin bir neçəsi ilə yaxından əməkdaşlıq edir və bu qarşılıqlı əlaqələr günü-gündən genişləndirilir. Latın Amerikasını regionu ölkələri ilə informasiya sahəsində də birgə fəaliyyətin daha da genişləndirilməsi məsələləri müzakirə olunur. Hətta bununla bağlı 2014-cü il iyunun 3-də Argentinanın "TELAM" Agentliyinin İnstitusional əlaqələrin inkişafı üzrə meneceri, Latın Amerikasını ölkələri İnformasiya Agentlikləri Birliyinin (ULAN) sədri Xuan Manuel Fonruge, Argentinanın ölkəmizdəki səfirliyinin konsulu Qabriel Alexandro Xorquero iyunun 3-də Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyində (AzərTAc) olmuşdular. Sədr Xuan Manuel Fonruge yaxında ölkəsində "ANSUR" informasiya saytının fəaliyyətə başlayacağını diqqətə çatdırmışdı. Bu saytın eyni zamanda Braziliya, Portuqaliya və digər ölkələrə çıxışının olacağını

bildirən Xuan Manuel Fonruge saytda ispan, ingilis dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilində də şöbənin açılacağını və ölkəmizlə bağlı ən son yeniliklərin, məlumatların orada yer alacağını bildirmişdir. Azərbaycanın turizm imkanlarının təbliğ olunması baxımından saytın əhəmiyyətini söyləyən Xuan Manuel Fonruge argentinalı oxucuların bunun vasitəsilə Azərbaycan haqqında yeniliklərlə tanış olmaq imkanı əldə edəcəklərini də xüsusilə vurğulamışdı. Tərəflər növbəti illərdə də hər iki agentlikdə müxbir məntəqələrinin açılacağı təqdirdə əlaqələrin daha da gücləndirilməsi məqsədilə hər cür şəraitin yaradılmasının mümkünlüyünü qeyd etmişlər [4].

Qarşılıqlı əlaqələrin əhəmiyyətliliyini isə bir neçə məqamla belə göstərmək olar: Azərbaycanın neft, qaz emalı sahəsində qazandığı təcrübənin bu ölkələrlə bölüşdürülməsi regionda müəyyən işlərin görülməsinə nail olunması baxımından əhəmiyyətlidir. Silah alıcısı kimi tanınan Latın Amerikasına regionu eyni zamanda, Azərbaycanın inkişaf edən müdafiə sənayesinin satış bazarı kimi də əhəmiyyətlidir.

Göründüyü kimi Azərbaycan Respublikası xarici siyasətinin yeni istiqamətlərindən biri olan Latın Amerikasına ölkələri ilə münasibətlərin güclənməsi həm beynəlxalq iqtisadi və siyasi əlaqələrimizin artmasına, həm beynəlxalq mövqelərimizin möhkəmlənməsinə, həm də informasiya blokadasından çıxmaqla və erməni təxribatlarının qarşısını alaraq, əsil həqiqətin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətindəki səylərimizin uğurla inkişaf etməsinə təkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. 25 illik müstəqillik dövrünə baxış və xarici siyasətimizin çağdaş prioritetləri // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=107949>
2. AİDA öz proqram və layihələri vasitəsilə qlobal səviyyədə davamlı inkişafa və humanitar missiyalara töhfə verir - Elmar Məmmədov // http://aida.mfa.gov.az/index.php?option=news&id=55&news_id=124
3. Azərbaycan – Braziliya münasibətləri // [http://mfa.gov.az/files/file/Azərbaycan%20-%20Braziliya%20munasibetleri\(1\).pdf](http://mfa.gov.az/files/file/Azərbaycan%20-%20Braziliya%20munasibetleri(1).pdf)
4. Azərbaycan ilə İspaniya və Latın Amerikasına ölkələri arasında informasiya sahəsində əlaqələrin daha da genişləndirilməsi məsələləri müzakirə edilmişdir // <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=41057>
5. Azərbaycan Latın Amerikasına ölkələri ilə əlaqələrin genişləndirilməsində maraqlıdır // <http://www.yap.org.az/az/view/news/9269/azerbaycan-latin-amerikasi-olkeleri-ile-elaqelerin-genishlendirilmesinde-maraqlidir>
6. Azərbaycanın Latın Amerikasına ölkələri ilə multikulturalizm sahəsində əlaqələrinin qurulması məsələsi müzakirə olunub // <http://www.xalqgazeti.com/az/news/news/70633>
7. Bayramov K., İsmayılov Y., İmanova S., Latın Amerikasına ölkələri // http://gsaz.az/ci/Kitabxana/K.B.Bayramov_Y.Q.Ismayilov_S.H.Imanov_Latin_Amerikasi_olkeleri.pdf
8. Əhmədli C. Erməni lobbisinin Qarabağ münaqişəsinə təsiri – FAKTLAR // <http://karabakhmedia.az/main/1503-ermeni-lobbisinin-qarabag-munaqishesine-tesiri-faktlar.html>
9. Əliyev İ. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı //

- <http://www.president.az/articles/17437>
10. İspaniyanın EFE agentliyi Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müsahibəsini yayıb // <http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/duenya-buguen/item/13689-ispaniyan-n-efe-azhentliyi-azaerbaydzan-n-kharidzi-ishlaer-nazirinin-musahibaesini-yay-b>
 11. Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat jurnalı məqalələr və tezislər toplusu // https://www.cbar.az/assets/2778/Merkezi_Bank_ve_iqtisadiyyat.pdf
 12. Mustafa N. 100 ilin yalanı – “erməni soyqırımı”- II hissə // <http://1905.az/100-ilin-yalani-erm%C9%99ni-soyqirimi-ii-hiss%C9%99/>

İngilis dilində

13. Argentina Hosts Azerbaijan Fostering New Trade Relations // <http://www.argentinaindependent.com/currentaffairs/latest-news/newsfromargentina/argentina-hosts-azerbaijan-fostering-new-trade-relations/>
14. Azerbaijan, Argentina sign agreement on trade and economic cooperation // <http://www.bilaterals.org/?azerbaijan-argentina-sign&lang=en>
15. Shirinov R. Azerbaijan, Brazil sign MoU on trade, investment cooperation // <https://www.azernews.az/business/106548.html>

İspan dilində

16. Entrevistas a los embajadores de Azerbaiyán y Georgia en Argentina, Sr. Guela Sekhniachvili y Sr. Mammad Ahmadzada // <file:///C:/Users/DELLL/Downloads/2193-1-6434-1-10-20150714.pdf>

СТРАНЫ ЛАТИНСКОЙ АМЕРИКИ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Н.Дж.АСАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены установление и развитие отношений между Азербайджаном и странами Латинской Америки. Также отмечается, что отношения со странами Латинской Америки являются одним из новых направлений в развитии политической, экономической и культурной деятельности Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Бразилия, Аргентина, Мексика, Перу

THE COUNTRIES OF LATIN AMERICA IN THE FOREIGN POLICY OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

N.J.ASADOV

SUMMARY

The article deals with the development of relations between Azerbaijan and the countries of Latin America. It is stressed that the strengthening of relations with the countries of Latin America is our new direction in the fields of economy, politics and culture.

Key words: Azerbaijan, Brasil, Argentine, Mexico, Peru

UOT 94 (479.24)**TÜRKİYƏNİN MƏRKƏZİ ASIYANIN TÜRK DÖVLƏTLƏRİ İLƏ
MÜNASİBƏTLƏRİ****E.C.İSMAYILOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
elmiraismayil@gmail.com

Müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Mərkəzi Asiyanın Türk Dövlətləri dünyaya inteqrasiyaya başladılar. Zəngin təbii sərvətlərə malik olan Mərkəzi Asiya dünya dövlətlərinin maraq dairəsindədir. Türkiyə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurmağa başladı. Etnik, dil və din yaxınlığı bu prosesdə öz rolunu oynamışdır. İnteqrasiya siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə həyata keçirilir.

Açar sözlər: Türkiyə, Mərkəzi Asiya, Türk xalqları, inteqrasiya, əlaqələr

Keçmiş SSRİ-nin Türk dövlətlərinin kökləri eynidir. Türk sözündən Türkiyədə yaşayan Türkləri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Lakin Mərkəzi Asiyadakı Türklərlə Türkiyədə yaşayan Türklərin kökləri eynidir. Qeyd olunmalıdır ki, etnik mənsubiyyət siyasi və iqtisadi münasibətlərdən ayrılı bilməz (2, 22-23). Məhz buna görə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin etnik mənsubiyyəti onların Türkiyə ilə münasibətlərinə öz təsirini göstərir. SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliklərini elan edən Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri müxtəlif inkişaf modelləri üzərində çalışmağa başladılar. Türkiyə Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurmağa başladı. Etnik, dil və din yaxınlığı bu prosesdə öz rolunu oynamışdır. Digər tərəfdən, yeni yaranmış dövlətlər üçün Türkiyə dünyaya açılan pəncərə idi, onların müstəqilliklərini ilk tanıyan, diplomatik nümayəndəliklərini həmin dövlətlərdə açan bir dövlət idi. Təbii ki, Qərb dövlətləri də Türkiyəni bu bölgədə nəinki öz dostu və müttəfiqi kimi, həmçinin bölgədə sürətli dəyişikliklər edən, Mərkəzi Asiya və Azərbaycanda İranın fundamentalist propaqandasına qarşı bir sipər olaraq görürdülər (4, 193). Ümumiyyətlə, Türkiyə Sovet İttifaqının süqutundan, Varşava paktının dağılmasından və Soyuq müharibənin bitməsindən əvvəl Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə sıx əlaqələr qurmağa başlamışdır (9, 708).

Türkiyənin müasirləşməsi Tanzimat islahatları ilə başlamışdır. I Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyası süqut etdi və 1923-cü ildə Türkiyə Respublikası elan olundu. Mustafa Kemal Atatürkün daxili islahatlarının baş-

lıca məqsədi Türkiyəni Avropa dövlətinə çevirmək idi. II Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqının tələbləri Türkiyəni xarici siyasətində seçim etməyə vadar etdi və 1952-ci ildə Türkiyə NATO-ya üzv oldu. Digər Qərb qurumlarına qoşulması (Avropa Şurası, İƏT və s.) Türkiyənin Qərbə meyillərini gücləndirdi. Beləliklə, 1990-cı illərin əvvəllərində Türkiyə əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan, Qərblə sıx əməkdaşlıq edən və bazar iqtisadiyyatına malik olan çoxpartiyalı dünyəvi dövlət idi (1, 4).

Türk dövlətlərini bir-birinə yaxın edən faktorlardan biri dindir. Sovet hakimiyyəti dövründə İslam dini qadağan olunsada, Malaşenkonun qeyd etdiyi kimi İslam dəst-xətti Sovet cəmiyyətində heç bir zaman qırılmayıb (5, 66-67). O, həmçinin qeyd edir ki, İslam ideal cəmiyyətin qurulmasına – İslam iqtisadiyyatı modelinə iddialıdır (10, 39).

Digər amil Türk xalqlarının dilləridir. Türkiyə 1928-ci ildə latın əlifbasını qəbul elədi. Azərbaycanla Mərkəzi Asiya dövlətləri də həmin ildə latın əlifbasına keçmişlər. Lakin Sovet hökuməti bu əlifbanı latın əlifbasına heç bənzəməyən və Türk fonetikasına uyğun olmayan kiril əlifbası ilə dəyişdi. Ümumi əlifbanın qəbul edilməsi məsələsi yenidən 1989-cu ildə gündəmə gəldi. Bununla bağlı Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistan beynəlxalq konfrans təşkil olunmuşdur və konfransın əldə olunan nəticələrindən biri də Ankarada bir neçə ay çalışacaq beynəlxalq komitənin təsis olunması idi. Komitənin vəzifəsi Azərbaycan, Türk, Qazax, Türkmən, Özbək, Qırğız, Başkırd dillərində sözlərin daxil olacağı Türk lüğətinin hazırlanmasından ibarət idi. Sonradan əlli min sözlük iki dilli lüğətlər hazırlanmışdır (4, 195). 1992-ci ildə Azərbaycan, 1993-cü ildə Özbəkistan və Türkmənistan 34 hərfdən ibarət latın əlifbasına keçmişlər.

Müstəqilliklərini elan edən Türk Dövlətlərinin dünyaya inteqrasiyasını iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ 1993-cü ilin sonu 1994-cü ilin əvvəlində əhatə edir. İkinci mərhələ 1994-cü ildən bu günə qədər davam edir. Birinci mərhələdə Sovet İttifaqının süqutu gözlənilmədən olduğundan Qərb ölkələri Mərkəzi Asiya ölkələri haqqında təməl bilgilərə belə sahib deyirdilər və bölgə məsələlərinə maraq göstərmirdilər. Buna səbəb, 1992-1997-ci illərdə Tacikistanda mərkəzi hakimiyyət tərəfdaşları ilə Birləşmiş Tacik müxalifəti arasında baş verən vətəndaş müharibəsi (ən amansız qarşıdurma 1992-ci ilin avqust ayından – 1993-cü ilin iyul ayına kimi davam edib) və 14 noyabr 1944-cü ildə Gürcüstanın Ahıska vilayətindən Mərkəzi Asiyaya sürgün edilən Ahıska türkləri olan Məskətlərə qarşı Özbəkistanda hücumlardır. Tacikistandakı Vətəndaş müharibəsində qismən Rusiyanın iştirakı, bölgədə rus varlığına duyulan ehtiyacın dünyaya göstərilməsi məqsədilə və Məskətlərə qarşı hücumların təşkil olunmasında KGB-nin iştirakı məlumdur (4, 220). Ümumiyyətlə, Fərqa bölgəsində baş verən hadisələrdən sonra 1-5 iyun 1989-cu il tarixlərində təqribən 100 min Ahıska türkü ikinci vətəni olan Özbəkistandan Azərbaycana, Qazaxıstana, Qırğızıstana və Rusiyanın Krasnodar bölgəsi ilə Ukraynaya köçməyə məcbur oldular (7).

İnteqrasiyanın ikinci mərhələsi 1994-cü ildən sonra, ABŞ və Qərbin bölgəyə marağının artmasından başlanır. Buna səbəb, Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin neft, təbii qaz, qızıl, kömürlə zəngin olmasıdır. Qazaxıstan MDB ölkələri üzrə qurğuşun və xrom filizləri ehtiyatına görə birinci, neft, nikel, mis, fosfor, sink, gümüş ehtiyatına görə ikinci, qızıl, daş kömür, qaz, qalay ehtiyatına görə isə üçüncü yerdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, amerikalı politoloq Z. Bjezinski bildirmişdi ki, "Qazaxıstan Mərkəzi Asiyaya nəzarət edilməsinə imkan yaradır, eyni zamanda, Rusiyaya, Çinə, Xəzər vasitəsilə Qafqaza yol açır. Avrasiya İttifaqının gələcəyi Qazaxıstanın inkişafından birbaşa asılıdır" (6).

Mərkəzi Asiya dövlətlərindən Türkiyənin Qazaxıstanla münasibətləri daha da inkişaf edib. 2009-cu ilin oktyabr ayında Qazaxıstanın prezidenti Nursultan Nazarbayevin Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı iki dövlət arasında Strateji Əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır. Türkmənistanla münasibətlərə gəldikdə Türkiyə biznesi bu münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Qırğızıstanla münasibətlərə gəldikdə siyasi münasibətlər daha çox inkişaf edib, nəinki iqtisadi əlaqələr. Son illər ərzində iki ölkənin bir neçə yüksək səviyyəli nümayəndə heyətlərinin rəsmi səfərləri baş tutub. Bu da Türkiyənin Qırğızıstanla münasibətlərinin genişlənməsində maraqlı olduğunu göstərir. Özbəkistanla münasibətlərdə bir neçə dəfə gərginlik yaşanıb. 1990-cı illərin əvvəllərindən Özbək dissidentlərinin Türkiyədə yaşayıb yaratması, Türkiyə hökumətinin onların Özbəkistana ekstradisiyasından imtana etməsi münasibətlərin soyumasına səbəb oldu. Buna cavab olaraq, 1994-cü ildə Özbək hökuməti Türkiyədə təhsil alan tələbələrini geri çağırdı. 1999-cu ildə Daşkənddə fəaliyyət göstərən bütün Türk İslam məktəbləri bağlandı. 2003-cü ildə münasibətlərdəki müəyyən istiləşmədən sonra, iki ölkə arasında münasibətlər yenə də pisləşdi. Buna səbəb 2005-ci ilin 13 may tarixində Özbəkistanın Ferqana vadisində yerləşən Əndican şəhərində yaşanan qanlı hadisələrindən sonra Türkiyənin BMT-nin məhkəmə hökmünün dəstəkləməsi oldu. Cavab olaraq, Özbəkistan Türk Dövlətlərinin dövlət başçılarının görüşlərinə qatılmaqdan imtina etdi və Abdulla Güllün Özbəkistana səfərini təxirə saldı (8, 6).

Ümumilikdə 1993-cü ildə Azərbaycan, Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın Türk dövlətlərinin dövlət başçıları yeddi dəfə görüşmüş, nazirlik, parlament və alimlər tərəfindən çoxsaylı görüşlər keçirilmişdir. Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Türk İşbirliyi və İnkişaf Agentliyi (TİKA) təsis olundu. Agentlik Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın Türk Dövlətləri ilə çoxtərəfli əlaqələrin qurulması istiqamətində işlər apardı. 1993-cü ildə Mərkəzi Asiyadan bir çox tələbə Türkiyə universitetlərində təhsillərini davam etdirmək üçün Türkiyəyə yola düşdülər. Bundan əlavə, Türk dövlətlərinin paytaxtlarına birbaşa uçuşlar təşkil olundu. Ticarət əlaqələri də sürətlə inkişaf edir. Türkiyədən iri həcmli maşınlar Azərbaycan, Gürcüstan və Mərkəzi Asiyaya yola düşür. Bakıya gələn maşınlar Xəzər dənizindən gəmilərlə Türkmənistanın Krasnovodsk limanına yola düşürlər. Türkiyə televiziya Azərbaycanda və Mərkəzi

Asiyada yayınlanır. 27 noyabr 1993-cü il tarixində təsis olunan Türk Dünyası Xəbərlər Agentlikləri Birliyinin ilk toplantısı Ankarada keçirilmişdir və mərkəzi bürosunun Ankarada qurulmasına qərar verilmişdir. 1993-cü ildə Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY) təsis olunmuşdur. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan TÜRKSÖY-un üzvləridir. Şimali Kipr Türk Respublikası, Moldoviyaya bağlı Qaqauz Muxtar Respublikası və Rusiyaya bağlı 6 muxtar respublika müşahidəçi ölkə qismində TÜRKSÖY-un üzvləridirlər.

Türkiyə Mərkəzi Asiya ilə əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində təhsil fəaliyyətinə xüsusi önəm verir. 1992-ci ildən başlayaraq türk respublikalarından minlərlə tələbə Türkiyəyə təhsil almaq məqsədilə gəlib. Bundan əlavə, Türkiyə türkcəsinin yayılmasıyla bağlı Bakı və Astanada Yunus Emre İnstitutu fəaliyyət göstərir. 1993-cü ildə X.Ə.Yasəvi adına Beynəlxalq Qazax-Türk Universiteti təsis olunub və Türk dünyasının ilk ümumdövlət universitetidir. 1997-ci ildə Bişkekdə Qırğızıstan-Türkiyə Manas Universiteti təsis olunub və fəaliyyət göstərir. Türkiyə Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələri də inkişaf etdirir, ticarət, nəqliyyat və kommunikasiyalar sahəsində mühüm nailiyyətlər əldə olunub.

3 oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Türk ölkələrin dövlət başçılarının IX zirvə toplantısı keçirildi. Toplantı Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) təsis edilməsi haqqında qərar qəbul olundu. Bununla, Türk xalqlarının yaxınlaşması, ortaq maraqların müdafiə və inkişaf etdirilməsinə təkan verildi. Fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində həmin təşkilatın türkdilli xalqların həyatında önəmli rol oynadığı məlumdur. Ümumiyyətlə, Naxçıvan Zirvə görüşünün rolu Türk dünyasının birgə tərəqqisində böyükdür. Naxçıvan görüşündən sonra Türk Əməkdaşlıq Şurası, Türk Akademiyası, Türk Miras Fondu, Türk Ağsaqqallar Şurası kimi təşkilatlar yarandı.

ƏDƏBİYYAT

1. Bal, İdris. The Turkish Model and the Turkic Republics. Perceptions Journal of International Affairs. September-November 1998, v. III – N3, s. 4
2. Gideon Gera. The Middle East in 1991: A Year of Promises Unfulfilled// Middle East Contemporary Survey edited by Ami Ayalon, v. XV, Westview Press, 1991, 767 s., s. 15
3. Karpat, Kemal H.. Türkiyə ve Orta Asya. İstanbul-Timaş Yayınları-2014, 304 s., s. 195
4. Malashenko, Alexei V. "Islam versus Communism?," in Russia's Muslim Frontiers: New Directions in Cross-Cultural Analysis, ed. Dale F. Eickelman (Bloomington — Indianapolis: Indiana University Press, 1993), s. 66-67
5. Mərkəzi Asiya dövlətləri real inteqrasiya yolunda // Kaspi qəzeti, 27.07.2017. <http://www.kaspi.az/az/merkezi-asiya-dvletleri-real-inteqrasiya-yolunda/>
6. Özbəkistan'da katledilən Ahıska Türkləri anılıyor//Hürriyet Haber, 12.06.2009, <https://www.google.az/amp/www.hurriyet.com.tr/amp/dunya/ozbekistanda-katledilen-ahiska-turkleri-aniliyor-11804779>
7. Wheeler, Thomas. Turkey's Role and Interests in Central Asia. Saferworld, October 2013, 16 s., s.6)
8. William M. Hale. Turkey // Middle East Contemporary Survey edited by Ami Ayalon, Vol. XV, Westview Press, 1991, 767 s., s. 708)

9. Современный ислам: между политикой и традицией / Интервью с профессором Московского государственного института международных отношений МИД РФ Алексеем Малашенко // Россия и мусульманский мир. 2003, № 5, с. 39)

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ С ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Э.Дж. ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения независимости, Тюркские государства Центральной Азии начали активно интегрироваться в мировое сообщество. Центрально азиатский регион, обладающий богатыми природными ресурсами, привлекал внимание крупных государств мира. Турция начала устанавливать с государствами Центральной Азии всесторонние отношения. Этническая, языковая и религиозная близость государств Центральной Азии с Турцией сыграло немаловажную роль в сближении государств. Интеграция проводилась на политическом, экономическом и культурном уровнях.

Ключевые слова: Турция, Центральная Азия, Тюркские народы, интеграция, отношения

RELATIONS OF TURKEY WITH THE TURKIC STATES OF CENTRAL ASIA

E.J.ISMAYILOVA

SUMMARY

After the declaration of independence, the Turkic states of Central Asia began to actively integrate into the world community. The Central Asian region has rich natural resources, that is why, big states of the world are interested in this region. Turkey began to establish comprehensive relations with the Turkic states of Central Asia. The ethnic, linguistic and religious affinity of the states of Central Asia with Turkey played an important role in the rapprochement of states. Integration was carried out at the political, economic and cultural levels.

Key words: Turkey, Central Asia, Turkic peoples, integration, relations

UOT 94 (479.24)

**CÜMHURİYYƏTİN QAÇQINLARA DAİR FƏALİYYƏTİNİN
İNSTİTUTLAŞDIRILMASI: HİMAYƏDARLIQ NAZİRLİYİ
(1918 – 1920)**

N.Ə.XANMƏMMƏDOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
n_khanmamedova@yahoo.com

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən sonra, qaçqınlar problemi ilə bağlı təcili tədbirlər görülmüşdür. Onların arasında qaçqınların problemlərini həll etmək üçün yaradılmış xüsusi bir orqanın - Himayədarlıq Nazirliyinin yaradılması xüsusi yer tutur. Məqalədə Himayədarlıq Nazirliyinin Qaçqınlar şöbəsinin fəaliyyətinə diqqət yetirilir və bu nazirliyin gördüyü tədbirlər təhlil edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Himayədarlıq nazirliyi, qaçqınlar problemi, qaçqınların sayı.

Dövlətlər arasında, yaxud ayrı-ayrı regionlarda milli və etnik problemlərlə bağlı münaqişələr nəticəsində dünyada qaçqınların və məcburi köçkünlərin sayı durmadan artır. Qaçqınlar məsələsi qlobal xarakter alıb. BMT-də yaradılan Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq bu problemi həll etmək üçün fəaliyyət göstərən mərkəzi beynəlxalq agentlik funksiyasını yerinə yetirir.

Azərbaycan xalqı və dövləti də qaçqınlığın bütün çətinlikləri ilə üzləşməli olub. 1905, 1918-1920, 1948-1953-cü illərdə Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlı doğma torpaqlarından qaçmağa məcbur olub və ya deportasiya edilib. 1988-1993-cü illərdə isə Ermənistan silahları qüvvələrinin hücumu nəticəsində həm orada, həm də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda yaşayan bir milyondan artıq azərbaycanlı daimi yaşayış yerindən didərgin düşüb. Qaçqın və məcburi köçkün problemi iyirmi ildən çoxdur ki, Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzindədir. Hələ Sovet dövründə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1989-cu il 19 sentyabr tarixli fərmanı ilə, daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərin qəbulu, yerləşdirilməsi və güzəranları ilə əlaqədar məsələləri həll etmək və bu sahədə respublikanın sovet, təsərrüfat, inzibati və ictimai təşkilatlarının fəaliyyətlərini əlaqələndirmək məqsədilə “Daimi yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olmuş şəxslərlə iş üzrə Azərbaycan SSR Dövlət Komitəsi” kimi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra

doğma ocaqlarından didərgin salınmış qaçqınların bütün qayğıları, problemləri dövlətin gündəlik qayğısına çevrilmişdir. 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasının “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq Komitənin adının həmin qanunun tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1993-cü il 5 yanvar tarixli 396 nömrəli fərmanı ilə Komitənin adı dəyişdirilərək “Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi” adlandırılmışdır.

Qaçqınlıq problemini dövlət səviyyəsində həll etməyə çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də bu sahədə institutlaşmaya xüsusi diqqət yetirirdi. Problemin ağırlığını nəzərə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqilliyini elan etdikdən dərhal sonra təxirəsalınmaz tədbirlərə başladı. Belə ki, qaçqınların problemləri ilə məşğul olmaq üçün xüsusi bir qurum – Himayədarlıq Nazirliyi təsis edildi.

Məqalədə ilk dəfə olaraq qaçqınlar probleminin həllində Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyəti tədqiq olunur. Araşdırmanın mənbə bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin Himayədarlıq Nazirliyinə məxsus olan fondunun (ARDA, fond 8 (64 cilddən ibarətdir) sənəd və materialları, həmçinin nəşr edilmiş mənbələr (Адресь–Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г. və s.) təşkil edir.

Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqınlara dair fəaliyyətini araşdırarkən öncə, nazirliyin tarixinə nəzər yetirmək məqsəduyğundur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Gəncəyə köçdükdən sonra Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni təsis olunan ikinci hökumət kabinəsi zamanı (17.06.1918-07.12.1918) qaçqınlara kömək etmək üçün Müsəlman Milli Şurası nəzdindəki qaçqın şöbəsi əsasında 1918-ci il iyunun 17-də Xudadat bəy Rəfibəyovun rəhbərliyi ilə Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi (Ümuri Xeyriyyə) yaradıldı [9, 78]. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan ordusunun birgə əməliyyatı nəticəsində azad edildikdən sonra Cümhuriyyət hökuməti Gəncədən Bakıya köçdü və oktyabrın 6-da Fətəli xan Xoyskinin hökumətində dəyişikliklər edildi: Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi Səhiyyə və Himayədarlıq nazirliklərinə bölündü. Qaçqınlar problemi ilə Himayədarlıq nazirliyi məşğul olmağa başladı. Himayədarlıq Nazirliyinə Musabəy Rəfiyev, onun müavini vəzifəsinə isə Rüstəm xan Xoyski təyin olundu. 1918-ci il dekabrın 26-da Fətəli xan Xoyskinin təşkil etdiyi üçüncü Hökumət kabinəsində (26.12.1918-14.03.1919) Himayədarlıq naziri vəzifəsini Rüstəm xan Xoyski icra etdi. Nəsib bəy Yusifbəylinin 1919-cu il aprelin 14-də təşkil etdiyi dördüncü Hökumət kabinəsində (14.03.1919-22.12.1919) bu vəzifəyə Slavyan-Rus Cəmiyyətindən olan V.Klenevski təyin edildi. N.Yusifbəylinin 1919-cu il dekabrın 24-də təşkil etdiyi beşinci Hökumət kabinəsində (24.12.1919-01.04.1920) Himayədarlıq və Səhiyyə naziri vəzifəsini yenidən Musa bəy Rəfiyev tutdu. Himayədarlıq sahəsi üzrə onun müavini isə Rüstəm xan Xoyski oldu [6, 457-458]. Göründüyü kimi beşinci Hökumət kabinəsində Səhiyyə və Himayədarlıq nazirliyi yenidən birləşdirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nazirlik bəzi tədqiqatlarda və sənədlərdə müxtəlif adlarla verilmişdir. Belə ki, ikinci hökumət kabinəsində nazirliyin adı “Səhiyyə və Sosial Təminat Nazirliyi” kimi, oktyabrın 6-da olan dəyişiklikdən sonra isə “Sosial Təminat və Dini Etiqad Nazirliyi” kimi göstərilmişdir. Üçüncü və dördüncü hökumət kabinələrində “Sosial Təminat Nazirliyi” kimi, beşinci hökumət kabinəsində isə “İctimai Təminat və Səhiyyə Nazirliyi” kimi göstərilmişdir [5]. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin beşinci cildində ikinci Hökumət kabinəsi tərkibində Nazirliyin adı “Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi”, üçüncü və dördüncü hökumət kabinələrində isə “Təminat Nazirliyi” kimi verilmişdir [7, 327, 355, 364]. 1917-1918-ci illərdə Azərbaycan milli hərəkatına dair əsərdə ikinci hökumət kabinəsi tərkibində nazirliyin adını “Səhiyyə və Sosial Təminat Nazirliyi” kimi [8,104] üçüncü hökumətdə “Sosial Təminat Nazirliyi” kimi [8, 117] verilmişdir.

Yarandığı ilk günlərdən nazirlik anarxiya və hərc-mərclik dövründə zərər çəkmiş əhali ilə bağlı əvvəllər ayrı-ayrı bölgələrin səlahiyyətində olan bütün işləri öz tabeliyində birləşdirmiş, doğma yurd-yuvalarını tərk etmək məcburiyyətində qalmış, əmlakı əlindən çıxmış qaçqınlara yardım göstərilməsini təşkil etmişdir. Birinci Dünya müharibəsi dövründə yaranmış anarxiya, özbaşnalıq, 1918-ci ildə ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımları Azərbaycana böyük zərər vurmuş, əhalinin böyük əksəriyyəti tamamilə müflisləşmiş, yaşayış yerlərindən, əmək haqqı mənbələrindən məhrum olmuş, yalnız dövlət qayğısına möhtac qalmışdı. Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqınlarla bağlı əsas vəzifəsi təkcə onların fiziki yaşayışını təmin etmək deyil, həm də əvvəlki iş yerlərinə qaytarmaq, yeni iş yerləri açmaq, yetim qalmış uşaqları daimi yaşayış yerləri ilə təmin etmək idi. Bununla əlaqədar nazirlik öz vəzifəsini belə müəyyən edirdi: 1) qaçqın məsələsində -qonşu dövlətlərdən gələn və qaçqına çevrilmiş soydaşları qəbul etmək, onları ən zəruri ərzaq və yaşayış vasitələri ilə, habelə əkin üçün toxum və iş heyvanları ilə təmin etmək, qaçqınların yerləşdirildiyi bölgələrin onları ictimai işlərə cəlb etmək, bir sıra kənd icmalarına öz təsərrüfatlarını bərpa etmək üçün faizsiz kreditlər vermək; 2) xeyriyyə məsələlərində - azyaşlı yetimlər və sahibsiz uşaqlar üçün sığınacaqlar və koloniyalar, yoxsul əhali üçün gecəmə evləri və ucuz yeməxanalar təşkil etmək. Bütün bu işləri həyata keçirmək üçün Himayədarlıq Nazirliyinin mərkəzi idarəsi üç şöbəyə ayrıldı: himayə, qaçqınlar və təsərrüfat şöbələri.

Nazirlik yerlərdə məsələləri həll etmək üçün 6 dövlət himayəçiliyi dairəsi təşkil etmişdi: 1) Bakı dairəsi (Bakı şəhəri, Bakı, Quba qəzaları daxil idi), 2) Gəncə dairəsi (Gəncə şəhəri, Gəncə və Qazax qəzaları), 3) Şamaxı dairəsi (Şamaxı və Göyçay qəzaları), 4) Nuxa dairəsi (Nuxa, Ərəş qəzaları, Zaqatala quberniyası), 5) Qarabağ dairəsi (Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları), b) Lənkəran dairəsi (Lənkəran və Cavad qəzaları). Bu dairələrdə işlərə himayəçilik müfəttişləri rəhbərlik edirdilər.

Qaçqınlara yardım məsələsi Himayədarlıq Nazirliyində üç əsas istiqamətdə qurulmuşdu: 1) Bakıda və onun mədən rayonlarında, 2) ölkənin digər

yerlərində, 3) xarici dövlətlərdə.

Azərbaycan ərazisinə daxil olan və qaçqın kimi qeydə alınan hər bir ailəyə qaçqın kitabçası təqdim edilirdi. Həmin kitabçada qaçqın ailəsinin yerləşdiyi ünvan, ailə tərkibi, onun maddi vəziyyəti, nə kimi ev əşyalarına malik olduğu, aldığı yardımların növü və miqdarı ayrıca qeyd olunurdu. Xüsusi komissiya vasitəsilə həmin qeydlər aparılır, bununla da imkanlı və imkansız qaçqın ailələri bir-birindən fərqləndirilirdi. Yardımlar hamıya deyil, imkansız ailələrə və kimsəsizlərə verilirdi.

Bakı və sənaye rayonu üzrə yardımlar yalnız qaçqınlara deyil, həmçinin bütün yerli yoxsul əhaliyə, ən imkansız adamlara və mədən fəhlələrinə də göstərilirdi. Kömək 1919-cu ilin fevralına kimi pul vəsaitlərin yeganə mənbəyi hesab olunan Mərkəzi evin (Центродом) qida və paylaşdırma məntəqələri tərəfindən həyata keçirilirdi.

Nazirlik, bölmələrə subsidiyalar verməklə məhdudlaşmır, daima onların işlərinə nəzarət edir, yeni bölmələrin açılmasına təlimat verirdi. Bu məntəqələrdə əhaliyə pulsuz, bir hissəsi kiçik ödənişlə – öncə 50 qəpikdən, sonradan isə 1 manatdan verilən isti xörəklər və çay, həmçinin zəruri gündəlik tələbat məhsulları da paylanılırdı. Ərzaq çatışmazlığı və bahalıq dövründə belə tədbirlər böyük əhəmiyyət daşıyırdı. 1919-cu ildə təkcə Bakı şəhəri və mədən rayonlarında qaçqınlar üçün yığılan vəsaitin ümumi miqdarı 308000 manat olmuşdu [9, 78-79].

Xalq Səhiyyəsi və Himayədarlıq Nazirliyi hələ Gəncədə olarkən, 1918-ci il iyunun 23-də Cavanşir qəzasına tibb işçilərinin göndərilməsi haqqında Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Himayədarlıq nazirinə Cavanşir qəzasına dərhal əhali arasında yayılmış xəstəliyin təbiətinin dəqiq müəyyən edilməsi və epidemiyanın aşkar edilib vaxtında qarşısını almaq üçün tibbi nümayəndələri göndərmək, qaçqınları təcrid etmək, onları sığınacaq və yeməklə təmin etmək üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi haqqında təlimat verilir [10, 193].

1918-ci il iyulun 13-də “Qaçqınlara köməyin təşkil edilməsi barədə qanun”la Xalq Səhiyyəsi nazirinə dərhal qaçqınların vəziyyətinin mümkün qədər geniş şəkildə təşkil edilməsi üçün ən mühüm addımların atılmasına, qida məhsulları ilə düzgün təchizatına, xəstəxanaların qurulması və qaçqınların yerləşdirilməsinin qayğısına qalmaq; ehtiyac olduqda müstəqil fəaliyyətə, yaxud xeyriyyə cəmiyyətləri və digər ictimai təşkilatların qismində yerli əhalini çağırmaq haqqında təlimat verilir. Qanuna görə qaçqın təşkilatlarının xərcləri Xalq Səhiyyəsi nazirliyinin sərəncamında olan qaçqınlara ayrılmış hesabdan ödənilirdi [10, 212].

Bundan əlavə, Himayədarlıq Nazirliyi tərəfindən yerli xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən sahibsiz və yetim uşaqlar üçün yaradılmış uşaq evlərinə də yardım göstərilirdi. 1918-ci ildə bu cəmiyyətlər Центродом-dakı uşaqlara kömək etmək üçün xüsusi bir büroda birləşərək dərhal nazirlikdən kömək istədi. Nazirlik öz fondundan hər yetim uşağa əvvəlcə 60 manat ayırmış, sonralar isə bu rəqəmi 200 manata çatdırmışdı. Maliyyə yardımı milliyyətindən

asılı olmayaraq hər kəsə göstərilirdi. 1919-cu il ərzində aşağıda adı qeyd olunan cəmiyyətlərə 2114501 manat pul vermişdi: 1) Müsəlman qadın xeyriyyə cəmiyyətinə – 220 nəfərlik müsəlman uşaq sığınacağı üçün; 2) Erməni Milli Şurasına – 517 nəfərlik 2 sığınacaq üçün; 3) Rus xeyriyyə cəmiyyətinə – 517 nəfərlik sığınacaq və əlillər evi üçün; 4) Uşaq evi cəmiyyətinə – 80 nəfərlik sığınacaq üçün; 5) 9-cu sahə komitəsinə – 30 nəfər yaşlı adam üçün; 6) Yəhudi milli şurasına – ucuz yeməxana üçün; 7) Yəhudi xeyriyyə cəmiyyətinə – qocalar və əmlakı olmayanlar üçün sığınacağa görə. Azərbaycan hökuməti 1918-ci il mart qırğınları və Bakının işğalçılardan azad edilməsi dövründə zərər çəkmiş şəxslərə birdəfəlik pul yardımları göstərmişdi. Çəkilən xərclərin ümumi məbləği isə 300 min rubl həcmində olmuşdur.

Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyətinin əvvəllərində, yəni 1918-ci ilin sonlarında qaçqınların əsas kontingentini İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarının müsəlman əhalisi təşkil edirdi. Soyqırım və təqiblər nəticəsində Ermənistandan doğma yurdlarını tərk edən müsəlmanlar Qazax, Gədəbəy, Gəncə şəhəri və qəzasında, həmçinin Şamaxı dairəsinin Mədrəsə kəndində və digər ərazilərdə 2000 min nəfərə yaxın adam yerləşdirilmişdi.

Himayədarlıq Nazirliyi Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti vasitəsilə Qarsdan Azərbaycana pənah gətirmiş 700 nəfərə yaxın qaçqını Bakıda yerləşdirmək, gündəlik yeməklə təmin etmək vəzifəsini də öz üzərinə götürmüşdü. 1919-cu ilin noyabrından 1920-ci il yanvarın 1-nə qədər bu məqsəd üçün 526195 manat vəsait xərclənmişdi [9, 81].

Himayədarlıq Nazirliyi qaçqınların problemlərini həll etmək üçün dəfələrlə parlamentə qanun layihələri təklif etmişdir. 1919-cu il yanvarın 16-da keçirilən iclasda nazirlikdən daxil olan məktuba əsasən, Zəngəzurdakı qaçqınların vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün Cümhuriyyət hökuməti Himayədarlıq Nazirliyinin qaçqın bölməsinin rəhbəri, parlamentin üzvü Klenevskinin başçılığı ilə komissiya göndərməyi qərara alır. Daha əvvəl digər bölgələrdən gələn qaçqınlarla görüşmüş komissiyanın üzvləri Zəngəzurdan olan qaçqınların vəziyyətindən sarsılmışdılar. Komissiyanın hesabatına görə, təkcə Zəngəzurdə 119 müsəlman kəndi məhv edilib, 50 min nəfərdən çox insan qaçqın halına düşüb, maddi ziyan isə bir milyard rubl təşkil edirdi [2, 20-25].

Himayədarlıq Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də xaricdə yaşayan müsəlman qaçqınlarına kömək etməkdən ibarət olmuşdu. 1919-cu il fevralın 28-də cənub-qərbi Azərbaycanda general-qubernatorluğun yaradılması haqqında qanunda “hökumətin 6 dekabr 1918-ci il tarixli sərəncamına əsasən, Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinə bir milyon rubldan yüz əlli mini (150000) Ermənistan Respublikası ərazisində yaşayan müsəlman qaçqınların ehtiyacları üçün, qalan səkkiz yüz əlli min (850000) rublu isə cənub-qərbi Azərbaycan qaçqınlarına yardım etmək üçün general-qubernatorun (Bəhram xan Naxçıvanski) sərəncamına verilməsi” və “Himayədarlıq nazirinə bu bölgənin qaçqınlarına maddi yardım göstərmək üçün iş planı təqdim etməyi barədə təlimat verilməsi” öz əksini tapırdı [3, 101].

Ermənistandakı azərbaycanlı qaçqınların problemini həll etmək üçün Cümhuriyyətin Nazirlər Şurası 1919-cu il iyunun 7-də Himayədarlıq Nazirliyinin Müvəkkili vəzifəsini yaradır. 1919-cu il iyulun 8-dən etibarən vəkil Zülfüqar bəy Makinski Himayədarlıq nazirliyinin İrəvanda müvəkkili kimi işə başlayır. Cümhuriyyətin Ermənistandakı Daimi nümayəndəliyindən verilən məlumata görə, təkcə 1919-cu ildə Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzalarında erməni silahlı qüvvələri tərəfindən evləri dağıdılmış, didərgin salınmış müsəlman əhalinin sayı 200 minə çatırdı. Himayədarlıq Nazirliyinin Ermənistandakı nümayəndəsinin verdiyi məlumatlar əsasında nazirlik Ermənistandakı əhaliyə yardım göstərilməsi üçün Cümhuriyyət parlamentinə qərar layihəsi təqdim etmişdi.

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu il iyulun 17-də “Ermənistanda yaşayan müsəlman qaçqınların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə Himayədarlıq nazirliyinin smetadan əlavə 3000000 rubl vəsaitin ayrılması haqqında qanun layihəsi” qəbul etdi. Qanunla bağlı izahatda qeyd olunur ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistan hökuməti nəzdində diplomatik nümayəndəsi Himayədarlıq nazirinin nəzərinə çatdırır ki, “Ermənistan hökuməti erməni qaçqınlarına kömək göstərərək, onlara qida məntəqələri, sığınacaqlar və xəstəxanalar açarkən, müsəlman qaçqınlara kömək etməkdən tamamilə imtina edərək, yalnız İrəvan şəhərində 2000 nəfərə darı pörtləməsi paylamışdır. Bundan əlavə müsəlman qaçqınları heç bir kömək görmür və hərgün aralarında aclıq və halsızlıqdan ölənlərin sayı artır”.

Azərbaycan hökuməti müsəlman qaçqınların Ermənistanda kütləvi ölümünə biganə qala bilməzdi. Bu səbəbdən təcili üç milyon manat vəsaitin ayrılması və buğda ilə un alınıb Ermənistana göndərilməsi və müsəlman qaçqınların aclıqdan ölüb, qırılmasının qarşısını almaq qərara alındı [4, 1-4].

1919-cu ilin iyulunda üç milyon manat vəsait ayrılır. Bu vəsait hesabına İrəvandakı azərbaycanlı əhaliyə 15 vaqon un, taxıl, arpa göndərilir. Bundan əlavə, 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən İrəvanda müsəlmanlar üçün ambulatoriya açılmış, orada 85 nəfərlik uşaq evi təşkil edilmişdi. Hansı ki, sonralar bu uşaq evi Amerikanın Uşaqlara Yardım Komitəsinin sərəncamına verilmişdi. Ermənistandan və Qars vilayətindən qaçqın düşən müsəlmanlara yardım göstərilməsi üçün onların keçdiyi yolların üzərində səyyar qida məntəqələri (pulsuz yeməcxanalar açılmışdı) Himayədarlıq Nazirliyinin göstərişi ilə belə qida məntəqələri Aşağı Saral stansiyasında və Tiflisdən təxminən 300 verst məsafədə açılmışdı.

Bundan başqa, 1919-cu ilin sonlarında Dağlılar Respublikasının əhalisi oradakı hərbi əməliyyatların təsiri nəticəsində Azərbaycan ərazisinə pənah gətirərəkən hökumətin tapşırığı ilə Himayədarlıq Nazirliyinin işçiləri iki ay ərzində daim sərhəddə qalaraq qaçqın düşmüş dağlılara pul paylayırdı. Bu məqsədlə nazirlik tərəfindən bir milyon manat pul sərf edilmişdir [9, 80-81].

Cümhuriyyət parlamenti 1919-cu il avqustun 11-də qaçqınların işi üzrə Mərkəzi Komissiyaya qaçqınların yerləşdirilməsinə dair layihə hazırlamaq və

onların təminatlarını yaxşılaşdırmaq üçün tədbirləri gücləndirməyi tapşırır.

1919-cu il avqustun 11-də “Qaçqınların yerlərdə vəziyyətini aydınlaşdırmaq və onların boş ərazilərə köçürülməsi üçün layihə hazırlamaq barədə Mərkəzi Komissiyanın iş planının təsdiq edilməsi” barədə qətnaməyə əsasən qaçqınların yerləşdirilməsi üçün planın həyata keçirilməsi Hökumət tərəfindən Himayədarlıq Nazirliyinə verildi. Cümhuriyyətdə qaçqınlar iki kateqoriyaya bölünürdü:

1) Cümhuriyyətdən ayrılan və öz əvvəlki yaşayış yerlərinə (əsasən ruslar və ermənilər) qayıtmış qaçqın və köçkünlər;

2) Cümhuriyyətə digər ölkələrdən (əsasən Ermənistandan qovulmuş azərbaycanlılar) gələn qaçqınlar.

Mərkəzi komissiyanın tövsiyəsi ilə birinci dərəcəli qaçqınlar Cümhuriyyət hökumətinin icazəsi olmadan yerləşdirilə bilirdi, baxmayaraq ki, bu, çətinliklərə səbəb olurdu, çünki bəzi ərazilərdə onların evləri və torpaqları artıq işğal olunmuşdu. Buna görə də, hökumət əvvəlcədən Cümhuriyyətdən çıxmış şəxslərin hansı yerdə yerləşdirilə biləcəyinə qərar vermişdi və qaçqınların köçürülməsi üçün müvafiq torpaq və fondların olmaması ilə qonşu respublikalardan gələn qaçqınlar Cümhuriyyətdə yerləşəcəkdə. Himayədarlıq nazirliyinin məlumatlarına əsasən, Cümhuriyyət ərazisində qaçqınların ümumi sayı 107164 nəfərə çatmışdır ki, onlardan 97897 nəfəri azərbaycanlı, 8469 nəfəri erməni, 498 nəfər rus, 300 nəfər isə yəhudilər idi.

Himayədarlıq nazirliyi qaçqınları öz doğma yurd-yuvalarına qaytarmaq üçün bütün xərcləri öz üzərinə götürdü. Erməni və Rus Milli Komitələrinin rəyinə əsasən 5000 erməni və 2500 rus yola salınmışdı. Bundan başqa 4000 müsəlman və 1000 nəfər də digər millətlərin nümayəndələri yola salınmışdı. Pulsuz gedişdən əlavə bu qaçqınlara yolda qidalanmaq üçün də müavinətlər verilmişdir [9, 81].

Himayədarlıq Nazirliyinin ayrı-ayrı bölgələr üzrə işinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Gəncə dairəsi: qaçqınların sayı 21098 nəfər. Onların cəmləşdiyi və yardım göstərilən yerlər – Gəncə qəzası. Bu yerlərdəki qaçqınlara 18000 pud dənli bitkilər (buğda və arpa) paylanmışdı. Bundan başqa Gəncədə 3, Gədəbəydə 1, Qazaxda 1 qidalanma məntəqəsi, Gəncədə 100 nəfərlik 2, Gədəbəydə 100 nəfərlik 1, Qazaxda 50 nəfərlik uşaq sığınacaq evləri açılmışdır. Gəncə stansiyasında dezinfeksiya kameralı 60 çarpayılıq, ayrıca lazaret, ambulator məntəqəsi açılmış, şəhər xəstəxanasının kəskin yoluxucu şöbəsində 20 çarpayı ayrılmışdı. Bundan əlavə Gəncədə məxsusi olaraq ermənilər üçün 25 nəfərlik uşaq sığınacaq evi, 30 çarpayılıq lazaret, 700 nəfərlik qidalanma məntəqəsi açılmışdır.

2. Şamaxı dairəsi: qaçqınların sayı 26877. Bu qaçqınlara yeyinti və toxumluq (buğda, arpa, darı, çəltik) üçün 18. 241 pud dənli bitkilər paylanmışdır. Burada 13 qidalanma məntəqəsi açılmış, Şamaxıda 80 nəfərlik uşaq evi və 30 çarpayılıq xəstəxana, Göyçayda 100 nəfərlik uşaq evi fəaliyyətə

başlamışdır. Bundan başqa Şamaxı şəhərində 415 ev tikilmiş və təmir edilmiş, İrəvan qaçqınlarının tarla işləri üçün 58 baş öküz alınmışdır.

3. Nuxa dairəsi: qaçqınların sayı 5100 nəfər. Onların cəmləşdikləri yerlər və yardım məntəqələri Nuxa şəhəri, Ağdaş, Seyidlər, Nic, Vartaşen idi. Himayəçilik Nazirliyi təkcə Zaqatala və Qax kəndi üzrə 2623 pud ərzaq məhsulları vermişdir. Bu dövrdə maya dəyərin 25 faizi güzəştə 1730 pud taxıl Nuxa şəhər idarəsi üçün almışdır. Eyni zamanda, Nuxada 500 nəfərlik qidalanma məntəqəsi, 50 nəfərlik müsəlman, 290 nəfərlik 2 erməni uşaq evləri açılmışdır.

4. Qarabağ dairəsi: Ərazinin böyüklüyünü və qaçqın kütlələrinin ən çox cəmləşdiyini nəzərə alaraq Nazirliyin işi Cavanşir, Şuşa və Cəbrayıl qəzasının bir hissəsini əhatə edən müfəttişliyə və Zəngəzur qəzasını əhatə edən Xüsusi İdarələrarası Komissiyaya tapşırılmışdır. Azərbaycan hökuməti Parlamentdən Zəngəzur qaçqınları üçün üç aylıq yardım və qidalanma da daxil olmaqla 187500 manat həcmində xüsusi kredit ayrılmasını xahiş etmişdir. Bu vəsaitlər Parlament tərəfindən ayrıldı və komissiyanın sərəncamına verildi. 1919-cu ildə – Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir, Ağdam, Qaryagin (indiki – Fizuli rayonu), Şuşa və Bərdə kəndində məskunlaşan 20 minədək qaçqına yardım edildi. Paylanmış yardımın ümumi miqdarı Zəngəzur hesaba alınmazsa aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur: 7524 pud buğda, 2000 pud çəltik, 1770 pud arpa, 3284 pud darı, 48 pud sabun, 60 pud duz, 55 pud şəkər, 1000 cüt alt paltar, 240 arşın parça və bundan əlavə Ağdamda adambaşına 1 funt çörək verildiyi qidalanma məntəqəsi, mayın 10-dan sonra isə Qaladərəsi kəndində 50 nəfərlik uşaq evi açılmışdır. Bundan başqa Dərələyəzdə səpin üçün nəzərdə tutulmuş toxumluq taxıl paylanmışdır.

5. Lənkəran dairəsi: Qeyd edək ki, digər qəzalardan fərqli olaraq burada müfəttişlik 1919-cu ilin sentyabrından fəaliyyətə başlamışdır. Qısa müddət ərzində bu müfəttişlik 8205 nəfərə ərzaq yardımını etmişdir. Bundan başqa 1184 pud buğda, 2963 pud arpa və 33 puddan artıq çəltik paylanmışdır ki, bunun da ümumi məbləği 446000 manat olmuşdur. Eyni zamanda müfəttişlik Lənkərandə gündəlik isti yeməklə təmin edilən 500 nəfərlik uşaq evi açmışdır. Əkinlə məşğul olmaq istəyən qaçqınlar üçün 34 baş öküz əldə edilərək ictimai istifadədən ötrü onlara verilmişdir. Bununla bərabər mənzil tikintisi üçün 1600 ev sahibinə tikinti materialları, o cümlədən 2437 ədəd taxta lövhə və şalban, həmçinin mismar ayrılmışdır [9, 82-83].

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ağır şəraitdə olmasına baxmayaraq, yarandığı ilk günlərdən etibarən qaçqınlar probleminin həll edilməsi üçün əsaslı tədbirlərə başlamışdır. Ermənistan və Gürcüstan respublikalarından fərqli olaraq, istər hökumət, istərsə də Himayədarlıq Nazirliyi milli ayrı-seçkilik fərqi olmadan qaçqınlara yardım etmişdir. Lakin bu problemin həllinə nə hökumətin kifayət qədər imkanı, nə də ki, onu axıradək həll etmək üçün vaxtı çatdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), Fond 8, Siy.1, İş 1-64.
2. ARDA, F. 84, S. 1, İş 24.
3. ARDA, F. 84, S. 1, İş 23, C. 1
4. ARDA, f. 895, S. 3, İş 178
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 90: (1918 – 1920): Biblioqrafiya /Tərtib edəni: Ş.Nağıyeva., İxtisas redaktoru K.Tahirov. Bakı, 2008, 256 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild, Bakı: Lider, 2004, 440 s.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild. Bakı, 2001
8. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: Элм, 1998, 280 с
9. Адресь–Календарь. Азербайджанской Республики на 1920-й г.
10. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг.). Законодательные акты (Сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998. 560 с.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АДР ПО БЕЖЕНЦАМ: МИНИСТЕРСТВА ПРИЗРЕНИЯ (1918 – 1920)

Н.А.ХАНМАММЕДОВА

РЕЗЮМЕ

После провозглашения независимости Азербайджанской Республики, 28 мая 1918 г. были приняты срочные меры для решения проблемы беженцев. Среди них особое место занимает создания специального органа - Министерства Призрения для решения проблем беженцев. В статье основное внимание уделяется деятельности Департамента по делам беженцев Министерства Призрения по оказанию помощи и анализируется проводимые меры этого министерства.

Ключевые слова: АДР, Министерство Призрения, проблема беженцев, число беженцев.

INSTITUTIONALIZATION OF ADR ACTIVITIES FOR REFUGEES: MINISTRY OF DISABILITY (1918-1920)

N.A.KHANMAMMADOVA

SUMMARY

After the proclamation of the independence of the Republic of Azerbaijan, on May 28, 1918, urgent measures were taken to address the refugee problem. Among them, special place is occupied by the creation of a special body - the Ministry of Dispute to solve the problems of refugees. The article focuses on the activities of the Department of Refugees of the Ministry of Disaster Relief and analyzes the measures taken by this ministry.

Key words: ADR, Ministry of Disability, refugee problem, number of refugees.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, milli qurtuluş mübarizəsinin qalibi, Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin anadan olmasının 95 illiyinə

UOT 94/479.24

**HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
MİLLİ ORDU QURUCULUĞU MƏSƏLƏSİ**

İ.X.ZEYNALOV, X.R.SƏFƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
ZeynalovIbrahim@hotmail.com

Elmi məqalədə Azərbaycanda Milli ordu quruculuğu məsələlərindən bəhs olunur. Müstəqilliyini bərpa etmiş bir xalq – ölkə üçün ən vacib məsələlərdən biri də milli ordunun yaradılmasıdır. Məqalədə Milli ordunun yaradılmasında, onun ən müasir, peşəkar orduya çevrilməsində Ulu öndər Heydər Əliyevin roluna, fəaliyyətinə və səmərəli təşəbbüsünə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin peşəkar, müasir təcrübəyə yiyələnmiş komandir heyətinin hazırlanması, yetişdirilməsi və bu sahədə müstəqillik illərində fəaliyyətə başlayan hərbi məktəblərin rolu da məqalədə əsas yer tutur.

Açar sözlər: Milli ordu, Silahlı Qüvvələr, Ali Baş Komandan, Çar Rusiyası, Əlahiddə Azərbaycan korpusu, Müdafiə Şurası, Daxili Qoşunlar, Müdafiə Nazirliyi, atəşkəs, hərbi təhsil, Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi.

Müstəqil Azərbaycanın milli ordusunun yaradılması və möhkəmləndirilməsi, onun ən müasir silah və texnika ilə təchiz edilməsi Dövlətin fəaliyyətində ən başlıca məsələlərdən biridir. Bu sahədə ilk təcrübə hələ 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu quruculuğu ilə bağlı gördüyü tədbirlər nəticəsində əldə edilmişdir. Cümhuriyyətin fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ordu quruculuğu hökumət və dövlət orqanlarının başlıca vəzifəsinə çevrilmişdi. Çünki müstəqilliyini əldə etmiş bir dövlət üçün bu çox vacib idi. Milli dövlətçiliyin – əldə edilən müstəqilliyinin qorunub saxlanması güclü, peşəkar milli ordunun təşkilindən çox asılı idi.

Konkret tarixi şəraitdə Azərbaycanın əldə etdiyi müstəqilliyinə, onun ərazi bütövlüyünə yönəlmiş olan təcavüzkarlığın, təhlükənin qarşısını güclü, milli ruhu, vətənpərvərliyi yüksək olan ordu ala bilərdi. Güclü, milli ruhlu ordu

təmsil etdiyi xalqın nıcatının, əmin-amanlığının dayağı ola bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətə başladığı ilk aylarda onun hərbi qüvvəsi cəmi 550-600 nəfərlik könüllülərdən ibarət olmuşdur. Milli zabıt və komandir kadrları zəif idi, azlıq təşkil edirdi. Səbəb nə idi? Əsas səbəbi o idi ki, Azərbaycan Çar Rusiyasının tərkibində olduğu müddətdə müsəlman türkləri orduya çağırılmır, əvəzində hərbi vergi ödəyirdilər.

Cümhuriyyət dövründə ilk dəfə olaraq 1918-ci il iyunun 26-da Milli Ordunun yaradılması haqqında fərman verildi. Yaradılan ordu “Əlahiddə Azərbaycan korpusu” adlandırıldı. İyulun 11-də isə respublikada hərbi səfərbərlik haqqında fərman verildi. Səfərbərlik başladı və bu Milli ordunun yaradılmasına başlamaq demək idi. Növbəti addım 1918-ci il noyabrın 1-də hərbi nazirliyin yaradılması oldu və F.Xoyski hərbi nazir, general S.Mehmandarov onun müavini təyin olundu (1).

1918-ci il dekabrın 25-26-da hərbi nazirliyin təşkilinə yenidən baxıldı. Yeni təşkil edilmiş hökumət general S. Mehmandarovu hərbi nazir, general-leytenant, Ə.Şixlinskini isə onun müavini təyin etdi (2).

Gəncədə açılan hərbi məktəb sonradan Bakıya köçürüldü.

AXC dövründə Milli ordunun və hərbi donanmanın formalaşması prosesi 1920-ci ilin əvvəllərində başa çatdı. Çətinliklərə baxmayaraq 40 min nəfərlik nizami ordu yaradıldı (3).

Azərbaycanın yenidən müstəqillik əldə etməsi, istiqlal mübarizəsinin tarixi səhifələrinin yeni ideya-məfkurə baxımından Cümhuriyyət yaratdığı ordu ilə bugünkü ordu arasında bir körpü və bağlılıq yaradılması, o illərin ordu quruculuğu təcrübəsindən istifadə reallıqdır. Həmçinin Cümhuriyyət dövründə Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin apardığı xəttin ardıcılığı, qətiyyəti, orduda təlim və tərbiyyənin qurulması prinsipləri, mənəvi tərbiyyənin aparılması, şəxsi heyətə qarşı tələbkarlıqla qayğının əlaqələndirilməsi və s. öz metodoloji əhəmiyyətini indi də itirməyib. Həmin illərdə əldə edilmiş təcrübənin nəzərə alınması və yaradıcı şəkildə inkişaf etdirilməsi milli ordu quruculuğunda çox vacibdir.

Dövlət quruculuğunun bütün sahələrində olduğu kimi ordu quruculuğunun da özünəməxsus obyektiv qanunauyğunluqları vardır. Təcrübə göstərir ki, bütün zaman kəsiklərində olduğu kimi, müstəqillik dövründə də ordu quruculuğu üçün ümumi qanunauyğunluqlar, həmçinin milli ənənələrdən, xalqın mənəvi potensialından, ölkənin iqtisadi, siyasi, demoqrafik imkanlarından daha çox asılıdır.

Milli ordu quruculuğu ilə bağlı məsələlər dövlətin fəaliyyətində, siyasətində ən önəmli problemlərdən hesab edilir. Daxili sabitliyin təmin edilməsi, ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunması, erməni təcavüzünün qarşısının alınması, respublikanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi müstəqilliyini yenidən əldə etmiş, lakin müdafiə və təhlükəsizlik, ordu sistemi zəif olan Azərbaycan Respublikasının siyasi rəhbərliyinə qayıdan Ulu öndər Heydər Əliyevin qarşısında həyati çox vacib məsələ kimi dururdu. Çox qısa müddətdə onun

Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin olunması ilə bağlı nəzəri-metodoloji əsas kimi qəbul edilən uzaqgörən siyasəti və zəngin idarəçilik təcrübəsi milli ordu quruculuğu sahəsində dövlət siyasətinin formalaşmasında, təşəkkülündə müstəsna rol oynadı. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunması, Ümum-milli lider Heydər Əliyevin milli ordu quruculuğunun, təhlükəsizlik strategiyasının ən başlıca tərkib hissəsi olmuşdur. Onun milli ordu quruculuğu strategiyasında başlıca məqsəd mükəmməl, müasir səviyyəli gücə malik milli ordu sisteminin yaradılması idi. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin yaradılması müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğunun mühüm nailiyyətlərindən biri oldu. Buna nail olmaq üçün respublikanın bütün imkanları səfərbər oldu. Milli ordumuzun yaradılması prosesi, həm də ölkəmizin müstəqilliyinin tarixidir (4).

Əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qoyulmuş Azərbaycan ordusunun ənənələrini müstəqillik illərində qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən Ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur (5). Onun 1993-2003-cü illərdə apardığı məqsədyönlü siyasət, həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycanda ciddi intizama malik mütəşəkkil, qüdrətli ordunun yaradılmasına imkan verdi. Lakin bu asan olmadı. Azərbaycan ordusunun yaradılmasına başlandığı vaxtdan çox ciddi çətinliklərə məruz qaldı. Həm ölkədən kənar qüvvələr, həm də daxildən olan qüvvələrin göstərdiyi təzyiqlərin məqsədi ordu quruculuğuna imkan verməmək və bununla da Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğuna yol verməmək idi.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi vaxtdan erməni təcavüzkarları ilə müharibə vəziyyətində idi. Əsrlərlə ölkəmizə qarşı ərazi iddiasında olan ermənilər Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaratmaq siyasəti yeridən, ölkəmizi parçalamaq, onun müstəqilliyinə daima mane olan havadarları ilə birlikdə torpaqlarımızın 20%-ni işğal etmişdilər.

✓ *20 mindən çox azərbaycanlı şəhid olmuş, qaçqın və köçkünlərin sayı 1 milyon nəfəri ötmüşdü, 4861 nəfər azərbaycanlı o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq, 255 qoca erməni təcavüzkarları və terroristləri tərəfindən əsir və girov götürülmüşdür* (6).

O zaman – 1991-1993-cü illərdə respublikaya rəhbərlik edənlərin qətiyyətsizliyi, iradəsizliyi, xəyanətləri ucbatından ölkənin ərazi bütövlüyünü qoruya biləcək Silahlı Ordu yaratmaq mümkün olmadı. Həmçinin 1991-ci il sentyabrın 5-də Müdafiə Nazirliyinin yaradılması barədə qərar və həmin ilin oktyabrın 9-da Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən Silahlı Qüvvələrin yaradılması haqqında qanun qəbul edilsə də, Respublika rəhbərliyi bu qanun və qərarın həyata keçirilməsi üçün lazımı tədbirlər görmədi. Hətta bu məsələdə günahkar olan o zamankı dövlət rəhbərləri sonralar öz səhvlərini, bacarıqsızlıqlarını etiraf etmişlər.

SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini elan etmiş, ordu quruculuğunda tarixi təcrübəsi olmayan Azərbaycan xalqı daxili və xarici düşmənlərin ikiqat

mühasirəsində öz taleyi ilə təkbətək qaldı.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il oktyabrın 9-da “Azərbaycan Silahlı Qüvvələri haqqında” qanunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, o zamankı Respublika rəhbərləri Milli Ordu yaradılmasına ciddi yanaşmır, milli azadlıq hərəkatı dalğasında hakimiyyətə can atan təsadüfi insanların isə rəhbərlik, o cümlədən ordu quruculuğu sahəsində təcrübələri yox idi.

Hakimiyyət davasının gücləndiyi bir şəraitdə, o zamankı siyasi “liderlərin” Moskva ilə gizli sövdələşmələri qısa bir zamanda respublikanın varlığını təhlükə qarşısında qoymuşdur. Nəticədə Xocalı faciəsi törədilmişdi, Azərbaycanın Şuşa və Laçın kimi alınmaz qalaları erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal olunmuşdur. 1993-cü ilin əvvəllərində respublikanın bütün sahələrində, o cümlədən sosial-iqtisadi və siyasi və hərbi sferada idarəolunmazlıq hökm sürürdü. Ən təhlükəlisi isə o idi ki, Azərbaycanda artıq separatizm meyilləri açıq-açıqına siyasi xarakter almışdı. Dövlət idarələrində, müəssisələrdə, ictimai yerlərdə, orduda özbaşınalıq və avantüra güclənirdi, böyük təhlükəyə çevrilirdi. Respublika əhalisinin həyatının təhlükəsizliyini, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etməli olan şəxslərin iradəsi iflic olmuşdu. Hətta vəziyyət o dərəcəyə çatmışdır ki, Respublikada formalaşmış qruplaşmalar onu içəridən parçalamağa cəhd göstərirdilər, vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yaranmışdı.

Bütün bunlar işğalçı, təcavüzkar Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin bölmələrinin fəallaşmasına şərait yaradırdı. Erməni təcavüzkarları Azərbaycan Respublikasında yaranmış özbaşınalıqdan, xaosdan, hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən istifadə edərək işğalçılıqlarını daha da gücləndirir, Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməyə çalışırdılar. Şuşa və Laçın rayonlarından sonra, ərazisi Dağlıq Qarabağın ərazisindən xeyli çox olan Kəlbəcər rayonu da erməni təcavüzkarları tərəfindən işğal olundu. Respublikada böyük ümitsizlik yaranmışdı. Azərbaycanda uğursuzluqların və ən böyük fəlakətlərin əsası qoyulmuşdur. Azərbaycan dibi görünməyən bir siyasi və hərbi uçuruma yuvarlanmaqda idi...

✓ *“1991-1993-cü illərdə Silahlı qüvvələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasına deyil, ayrı-ayrı şəxslərin iddialarının həyata keçirilməsinə, bu və ya digər siyasi qüvvələrin hakimiyyətə gətirilməsinə xidmət edirdi. Vahid ordu, vahid komandanlıq yox idi. Bunun nəticəsi idi ki, 1992-1993-cü illərdə Dağlıq Qarabağdan əlavə Azərbaycanın 7 rayonu - 4400 kvadrat kilometr ərazimiz düşmən tərəfindən havadarlarının köməyi ilə işğal olundu.*

Bu faktı yada salmaq:

- 1813-1828-ci ilə qədər Azərbaycanın ərazisi 410 min kv.km. Ondan:
- 1813-1828-ci illərdə Cənubi Azərbaycan sahəsi 280 min kv.km.
- Rusiyanın müstəmləkəsinə çevrilmiş Şimali Azərbaycanın sahəsi 130 min kv.km.

- 1918-ci ildə Rusiyanın təzyiqi ilə ermənilərə verilmiş İrəvan xanlığı – 9 min kv.km. Rusiyanın tərkibinə qatılmış Dərbənd xanlığının ərazisi isə – 7

min kv.km.

- *1918-1920-ci illərdə AXCumhuriyyətinin qurulduğu ərazi – 114 min kv.km.*

- *Ermənistan SSR-i nəzarətinə verilmiş Zəngəzur, Göyçə, Şərur, Dərələyəz, Dilican və Gürcüstan SSR-in nəzarətinə verilən Borçalı – birlikdə sahəsi – 27,4 min kv.km.*

- *1920-1991-ci illərdə Azərbaycan SSR-in sahəsi – 86,6 min kv.km. İndi bu sahənin 20%-i işğal altındadır.*

Bütün bunların – torpaqlarımızın işğalına yol verilməsinin, daxildə qarşıdurmanın yaranmasının, kaos vəziyyətinin, ümitsizliyinin yaranmasının səbəbi nə idi? Buna səbəb daxili və xarici düşmənlərimizin köməyi ilə Azərbaycan dövlətçiliyinin iflasa uğraması, onun bütün strukturlarını yarada bilən başçının olmaması idi. Sual olunurdu, bəs Respublikanı bu vəziyyətdən, bu fəlakətdən xilas edə biləcək bir qüvvə var idimi? Əlbətdə var idi! O qüvvə bütün həyatını öz xalqının, vətənin tərəqqisinə və əminamanlığına, təhlükəsizliyinin təmin olunmasına həsr etmiş Heydər Əliyevin idi. O dahi şəxs ki, Azərbaycan SSR-yə 13 il – 1969-1982-ci illərdə rəhbərlik etmiş, onun səadət sarayının divarlarını öz əlləri ilə tikmiş, bugünkü müstəqilliyimizin sosial-iqtisadi əsaslarını qoymuşdur. 1990-cı ilin qanlı 20 yanvar günündə siyasi təqib, təhlükə altında olmasına baxmayaraq, öz səsini SSRİ Silahlı qüvvələrinin Bakını işğal etməsinə qarşı və Azərbaycan xalqının bütün hüquqlarının müdafiəsinə qaldırmış, 1991-1993-cü illərdə düşmən blokadasında olan Naxçıvana bu dözülməz şəraitdə rəhbərlik etmişdi.

Xalqın ciddi tələbi ilə Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun ayının 15-də Milli Məclisin sədri seçildi. Ulu öndər Milli Məclisdəki ilk çıxışında elan etdi ki, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi ən əsas məsələdir “. Böyük siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi və zəngin təcrübəyə malik olan Heydər Əliyev bunu təmin etmək üçün daxildə sabitliyə nail oldu, alovlanan vətəndaş müharibəsinin alovunu söndürdü. Xalqı öz ətrafında sıx birləşdirə bildi. Çünki erməni təcavüzkarları ilə müharibə şəraitində, daxildə qarşıdurma vəziyyətində dövlətçiliyi, milli müstəqilliyimizi qoruyub saxlamaq ağılasığmaz idi.

Əldə edilmiş müstəqilliyi, dövlətçiliyi qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirilmək üçün Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan ordusunun yaradılmasını önə çəkdi. Ordu dövlətçiliyin və müstəqilliyin əsas sütunlarından biridir. Ordu quruculuğuna çox çətin, mürəkkəb və kaosla müşayiət olunan bir şəraitdə başlandı (7). Respublikada hökm sürən daxili gərginlik, parçalanma vəziyyəti və cəbhədə aparılan döyüş əməliyyatları ordu quruculuğu kimi strateji bir məsələnin tam şəkildə, var qüvvə ilə həyata keçirilməsinə maneçilik törədirdi. Ordu quruculuğunu uğurla və tam şəkildə aparmaq üçün bu problemlər aradan qaldırılmalı idi. Bu istiqamətdə həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən ən önəmlisi Ulu öndərin cəbhədə atəşkəsə nail olmaq məsələsini qaldırması oldu. Lakin erməni təcavüzkarları öz əməllərindən əl çəkmir və

bütün cəbhə boyu döyüş əməliyyatlarını daha da şiddətləndirirdilər. Əlbəttə, döyüşlər gedə-gedə ordu quruculuğunu genişləndirmək, onu başa çatdırmaq çox çətin idi. Lakin böyük təcrübə və qüdrətli iradə sahibi, yenilməz şəxsiyyət olan Heydər Əliyev bu problemi uğurla həll etdi.

1993-cü il noyabrın 1-də Ulu öndərin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Şurası yaradıldı.

Həmin gün axşam Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Müdafiə Şurasının iclası keçirildi. İclasda Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təcavüzünün qarşısını almaq üçün görüləcək zəruri tədbirlər və respublikada yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət geniş müzakirə edildi. Müdafiə Şurasının qərarı ilə Müdafiə Nazirliyinin əsas strukturlarında bəzi kadr dəyişiklikləri edildi. Müdafiə Şurası Nazirlər Kabinetinə ordu quruculuğu məsələsinə diqqət və qayğı artırmağı, ortaya çıxan problemlərin və qətiyyətlə həll edilməsini tapşırırdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ulu öndər Heydər Əliyev Ordu quruculuğunu necə sürətləndirmək yollarını müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət yetirirdi. Ulu öndər ordu quruculuğunu xalqın taleyüklü problemi hesab edirdi və bu problemin həllində ümumxalq yardımına arxlanırdı. Bunu onun 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə Azərbaycan xalqına məşhur tarixi müraciəti sübut edir (8). Ulu öndər Heydər Əliyev orduda mərkəziləşdirilmiş idarəetmə, vahid komandanlıq prinsiplərinə əsaslanaraq deyirdi: "...hamı bir mərkəzdə – Müdafiə Nazirliyində, ordumuzda cəmlənməlidir. Kim orduda qulluq etmək istəyirsə, gəlib qulluq etsin" (9).

Ulu öndər Heydər Əliyevin bu müraciətindən sonrakı dövrü haqlı olaraq ordu quruculuğunda yeni mərhələnin başlanğıcı adlandırırlar. Sözsüz ki, bu müraciət Silahlı Qüvvələrin yaradılmasında yeni mərhələ yox, ümumiyyətlə ordu quruculuğunun başlanğıc dövrü hesab etmək daha düzgündür. Çünki, əslində, Azərbaycan milli ordusu bu müraciətdən sonra yaradılmağa başladı. Ulu öndərin bu tarixi müraciətindən sonra Azərbaycan əsgəri özünə inandı, öz daxilində yeni qüvvə tapdı, onun döyüş qabiliyyəti və ruhu qat-qat artdı. Ordu quruculuğu sürətləndi, orduda xidmət etmək istəyənlərin sayı çox sürətlə artdı.

✓ *1993-cü il noyabr-dekabr aylarında 16,7 min döyüşçüsü olan 40 ehtiyat taburu təşkil edildi. Bununla yanaşı səhra cəbhə idarəsi, 33 köhnə başıpozuq hərbi hissə ləğv edildi. Əvəzinə 36 tabur təşkil edildi (10).*

✓ *1993-cü il noyabrın 23-də Milli Şura "Müdafiə haqqında" Qanun qəbul etdi. Qanunda ordu quruculuğunda məsul vəzifəli şəxs və orqanların fəaliyyəti sistemləşdirildi, məsuliyyət sahələri dəqiqləşdirildi (11).*

Çox tezliklə Ermənistan-Azərbaycan cəbhəsində qüvvələr nisbəti dəyişdi. Azərbaycan Qüvvələrinin bölmələri Füzuli, Tərtər və Ağdam cəbhələrində əsgərlərimiz öz qüdrətlərini, cəsarətini, döyüş qabiliyyətini göstərdi. Zəbt olunmuş bir sıra kəndlərimiz, o cümlədən Horadiz qəsəbəsi erməni təcavüzkarlarından azad edildi.

✓ *Ulu öndər Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordu yaradılması və onun günü-gündən güclənməsi nəticəsi olaraq erməni təcavüzkarları*

artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivliyini dərk etdilər.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı Heydər Əliyev tez-tez döyüş bölgələrində və döyüşən əsgərlərlə yanaşı səngərlərdə olur, ümumi vəziyyətlə yerində tanış olur, döyüşdə fərqlənənləri mükafatlandırır, onların qayğısı və ehtiyacları ilə maraqlanır, onların yediklərindən yeyir, içdiklərindən içir, bununla da onlara yeni ruh, yeni qüvvə verirdi (12). Ulu öndər bir daha göstərdi ki, yeni Azərbaycan ordusunun əsl yaradıcısı, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri yaradılmasının banisi, ulu, yenilməz sərkərdədir... (13).

Həmin vaxtdan 24 il keçir. Bu müddət ərzində Azərbaycan ordusu formalaşmış, möhkəmlənmiş, bu günün tələblərinə cavab verə bilən, istənilən döyüş tapşırığını yerinə yetirməyə qadir olan orduya çevrilmişdir. İndi Müstəqil Azərbaycan Respublikasının yüksək döyüş qabiliyyətli, çevik, bütün atributlarla, ən müasir silahlarla təmin edilmiş, konkret strateji və faktiki məsələləri həll etməyə qadir olan Ordusu var.

Həmçinin 1994-cü ilin ilk aylarında erməni təcavüzkarları havadarlarının hərbi köməyindən istifadə edərək bütün cəbhə boyu irimiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar. Lakin Azərbaycan ordusu hissələrinin Füzuli, Beyləqan, Ağdam, Tərtər istiqamətindəki müqaviməti ilə üzləşən erməni təcavüzkarları cəbhədə atəşkəsə razılıq verməyə məcbur oldu. 1994-cü il mayın 12-də Azərbaycanla Ermənistan arasında gedən elan edilməmiş müharibədə atəşkəs əldə olundu (14).

Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı və cəbhədə atəşkəsə nail olunması dövlət quruculuğunun bütün sahələrində olduğu kimi milli ordu quruculuğunda da əsaslı islahatların aparılmasına imkan yaratdı. Belə ki, aparılan islahatlar nəticəsində milli ordu quruculuğu prosesində struktur dəyişikliklərinin aparılması, döyüş əməliyyatlarının vahid rəhbərlik altında planlaşdırılması, hərbi hissələrinin hərbi elminin tələblərinə uyğun idarə edilməsi, kadrların seçilməsinə diqqətin artırılması, hərbi hissələrin və komandir heyətinin təxribatçı və siyasi ünsürlərdən təmizlənməsi və digər zəruri və əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan ordusunu keyfiyyətcə yeniləşdirdi, onu müasirləşdirdi.

Ulu öndər Heydər Əliyevin milli ordu quruculuğuna diqqət və qayğısının nəticəsində Azərbaycan ordusunun mərkəzləşdirilmiş maddi-texniki təminatı əvvəlki illərdən fərqli olaraq əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıldı, tibbi sanitar vəziyyət köklü şəkildə yenidən quruldu, maliyyə-təsərrüfat işləri qaydaya salındı. Silahlı Qüvvələrin tələb olunan müasir silah, hərbi texnika, döyüş sürətləri, arxa xidmət əmlakı və digər maddi vasitələrin istehsalına başlanıldı. Ulu öndərin mənəvi və şəxsi dayağı sayəsində milli ordu hissələrində mənəvi-psixoloji hazırlıq, döyüş ruhu yüksəldi, hərbi-vətənpərvərlik hissi gücləndi.

Bütün bunların nəticəsidir ki, indi xarici ölkələrin, düşmənlərin xüsusi xidmət orqanlarının ayrı-ayrı şəxslərin, təşkilatların, təxribatçıların silahlı qüvvələrimizə, hərbi bölmələrimizə qarşı yönəlmiş kəşfiyyat və təxribat fəaliyyəti

yətləri dərhal aşkar edilir və qarşısı alınır. Digər tərəfdən Milli Ordunun nəzdində yaradılmış Hərbi Əks-kəşfiyyat Xidməti dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vaxtında zəruri tədbirlər görürlər (15).

Ordu quruculuğunun sonrakı mərhələsində – 2003-2018-ci illərdə Milli ordu quruculuğu işləri davam etdirilmiş, qoşun birləşmələrinin yeni müasir silahlarla təminatı gücləndirilmiş, Silahlı Qüvvələr Vətənə, xalqımıza sadıq, vətənpərvər, yüksək hərbi hazırlığa, peşəkarlığa malik komandir, zabit, gizir və miçmanlarla tam təmin olunması, kompleksləşdirilməsi daha da yüksəldilmişdir.

Milli ordu quruculuğunda hərbi kadrların hazırlanması işinin durmadan yaxşılaşdırılması da mühüm rol oynamışdır. Hələ 1971-ci ildə Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin müqavimətinə baxmayaraq Sovet İttifaqının heç bir respublikasında analoqu olmayan Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Litsey yaradılmışdır. Azərbaycanlı gənclərin Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq, Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəbləri və ölkənin digər hərbi təhsil ocaqlarına güzəştli qəbul olunmasına nail olunmuşdu (16).

Ulu öndər Heydər Əliyev hərbi təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə 1999-cu il fevralın 20-də Hərbi Akademiyanın yaradılması haqqında fərman imzalamışdır (17).

Heydər Əliyevin 20 avqust 2001-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin kadr hazırlığını daha da yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi sistemində fəaliyyət göstərən məktəblər müvafiq olaraq Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi, Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi və Azərbaycan Ali Hərbi Təyyarəçilik Məktəbi adlandırılmışdır (18). Hazırda bu məktəblər NATO standartlarına uyğun zabit kadrları hazırlayır. 2001-ci ilin avqustunda Respublika Ali Hərbi Məktəbində NATO standartlarına uyğun təhsil almış zabitlərin ilk buraxılışı olmuşdur (19).

Milli ordumuzun peşəkar, müasir hərbi standartlara uyğun hərbiçi kadrlarla təmin olunmasında Zabit Heyətini Təkmilləşdirmə Kurslarının, Gizir Hazırlığı Məktəbinin, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi litseyin Naxçıvan filialının, Ehtiyat Zabidlərin hazırlığı kursunun və Azərbaycan Tibb Universitetində Hərbi Tibb fakültəsinin yaradılmasının müstəsna rolu olmuşdur.

Həmçinin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin dünya standartlarına uyğun zabidlərlə, hərbi mütəxəssislərlə təmin etmək məqsədilə Türkiyənin, Ukraynanın, Rusiyanın, Pakistanın, Çinin, Almaniyanın, Böyük Britaniyanın, İtaliyanın, Rumıniyanın, Macarıstanın Hərbi akademiyalarına da dinləmə kurslarına çoxlu sayda hərbiçilər göndərilmişdir.

Respublikada Silahlı Qüvvələrə Çağırış işinə də diqqət xüsusilə güclənmiş, bu prosesdə olan qanunsuzluq ləğv edilmişdir. Bu sahədə təkmilləşdirmə və sistemləşdirmə həyata keçirilməkdədir.

Silahlı qüvvələrin sosial təminatı, onalara tibbi xidmət köklü şəkildə yaxşılaşdırılmışdır.

Silahlı Qüvvələrimizin, Müdafiə Nazirliyinin beynəlxalq əlaqələrinin genişləndirilməsi də bu gün müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının NATO ilə tərəfdaşlıq proqramı genişlənməkdə davam edir.

Ulu öndərin, sonra isə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin ciddi qayğısı və şəxsən rəhbərlikləri nəticəsində Azərbaycan ordusu getdikcə gücləndi, inkişaf etdi, ən müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olundu. Həmçinin Silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyəti, kəşfiyyat işi, hərbi hissələrdə nizam-intizam möhkəmləndi. Bu prosesdə Azərbaycanın NATO ilə sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin, qardaş Türkiyə Respublikası hərbi qüvvələri ilə təcrübə mübadiləsinin, birgə təlimlərin keçirilməsinin, 2003-cü ilin avqustun 17-də Ulu öndər Heydər Əliyevin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu”nun təsis edilməsinin rolu böyük olmuşdur. Azərbaycan Milli Ordusunun “Aprel əməliyyatları” bunu bir daha sübut etdi.

Hazırda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində müasir, inkişaf etmiş standartlara uyğun quruculuq işləri davam etməkdədir. Milli ordumuzun təkmilləşdirilməsi surətlə davam etdirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, 1-ci cild, Bakı, 2004, s.45-47.
2. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, 1-ci cild, Bakı, 2004, s.45-47.
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Ensiklopediyası. II cildə, 1-ci cild, Bakı, 2004, s.48.
4. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. I cild, Bakı, 1997, s.512-518.
5. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, Bakı, 2001, s.238.
6. Azərbaycan tarixi. VII cildə, 7-ci cild, Bakı, 2003, s.335.
7. Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş komandanı İlham Əliyev Daxili Qoşunlar Haqqında. Daxili Qoşunlar. Bakı, 2012, s.9.
8. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. I cild. Bakı, 1997, s.512.
9. “Xalq” qəzeti, 7 noyabr 1993-cü il.
10. ARMMMA, F.2941, siy.1, iş 258, v.6.
11. “Azərbaycan” qəzeti, 5 noyabr 1993-cü il.
12. “Azərbaycan” qəzeti, 25 yanvar 1994-cü il.
13. Əliyev H. Müstəqillik yollarında. I cild, Bakı, 1997, s.513-516.
14. Azərbaycan tarixi, VII cildə, 7-cild, Bakı, 2003, s.335-336.
15. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, Bakı, 2001, s. 242.
16. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, Bakı, 2001, s. 242-243.
17. “Azərbaycan” qəzeti, 21 fevral 1999-cu il.
18. “Azərbaycan” qəzeti, 21 avqust 2001-ci il.
19. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, Bakı, 2001, s. 243-244.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ВОПРОС СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АРМИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ, Х.Р.САФАРОВА

РЕЗЮМЕ

В научной статье обсуждаются вопросы создания Национальной Армии в Азербайджане. Здесь создание национальной армии это один из самых важных вопросов для нации и страны, которая обрела независимость. В статье особое внимание посвящено роли, деятельности и эффективной инициативе великого лидера Гейдара Алиева в создании Национальной армии и её преобразовании в самую современную и профессиональную армию. Кроме того, в статье главное место занимает роль подготовки и создания профессионального командного состава, получившего современный опыт, а также роль военных училищ, созданных в годы независимости.

Ключевые слова: Национальная армия, Вооруженные силы, Верховный главнокомандующий, Царская Россия, Конгрегация азербайджанского корпуса, Совет обороны, Внутренние войска, Министерство обороны, прекращение огня, военное образовании, Высшая Военно-Морская школа.

HEYDAR ALIYEV AND THE ISSUE OF CREATING NATIONAL ARMY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

I.Kh.ZEYNALOV, Kh.R.SAFAROVA

SUMMARY

The article deals with the issues of organizing national army in Azerbaijan. One of the most important problems for the people and the country that has restored its independence is the formation of the national army. The article highlights the national leader Heyder Aliyev's role, activity and efficient initiative in the formation of the national army and its transformation into the modern and professional army.

Key words: National army, armed forces, commander-in-chief, Tsarist Russia, congregation of the Azerbaijani corps, Defense Council, internal troops, Ministry of Defence, ceasefire, military education, Higher Military Naval School.

ŞƏRQŞÜNASLIQ

UOT 84.34

QƏDİM FARS MIXİ YAZILARINDA
DİLİN FONEM İNVENTARININ SƏCİYYƏSİ

Ə.B.MƏMMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
kamillik@mail.ru

Qədim fars mixi yazılarında dilin fonem inventarının səciyyəsi Məqalədə qədim mixi yazıları, onların oxunması, yazının sistemi və quruluşundan bəhs edilir. Mixi əlifbada əks olunan qədim fars dilinin maraqlı fonem inventarı olmuşdur. Belə ki, bu dildə saitlər üçün 3; /a/ ilə bitən samitlər üçün 22; /u/ ilə bitən samitlər üçün 7; /i/ ilə bitən samitlər üçün 4 işarə var imiş. Bu fakt bir daha fars dili fonetik quruluşunun uzun və müxtəlif mərhələli inkişaf yolu keçdiyini göstərir.

Açar sözlər: mixi yazısı, qədim fars dili, samit, sait, diftonq, qısa sait, uzun sait

Farsların tarix boyu istifadə etdikləri (mixi, pəhləvi, ərəb) əlifbaları uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Həmin tarixi inkişaf yolunu araşdırmaq, onun ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirmək və bu əlifbalar arasında oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq iranşünaslığın aktual məsələlərindən biridir. Eyni zamanda, bu əlifbaların konsonant və vokalizm sistemini müəyyən etmək tədqiqat baxımından daha önəmlidir. Fars dilinin fonetik quruluşu ümumilikdə böyük tarixi təkamül prosesi və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdə bir-birini əvəz edən bu prosesin məntiqi sonluğu olaraq bugünkü fars dilinin fonetik sisteminin yaranması ilə nəticələnmişdir.

Fars dilinin tarixi inkişaf mərhələləri öz dil xüsusiyyətlərinə görə 4 yerə bölünür:

- 1.Qədim fars dili (mixi əlifba)
- 2.Orta fars dili (Pəhləvi əlifbası)
- 3.Dəri və yaxud yeni fars dili (ərəb əlifbası)
- 4.Müasir fars dili (ərəb əlifbası)

Qədim fars dili –Mixi yazıları və onların oxunması tarixindən
İndiki Şiraz yaxınlığında Əhəmənilərin qədim paytaxtı Persepol xaraba-

lıqlarının saray divarları və sütunlarında, daşlar və qayalar üzərində müxtəlif yazı nümunələri saxlanılmışdır. Bu yazıların nisbətən tam təsviri italyan səyyahı Pyetro della Valle tərəfindən verilmişdir. O Avropada ilk dəfə tanış olduğu bir neçə yazı işarələrinin üzünü çıxarmışdır. Öz zahiri görünüşünə görə bu yazılar mixi adını aldı. Ancaq onun tam “mixi xətti” kimi adlandırılması Engelbert Kəmpfer tərəfindən dəqiqləşdirildi. XVIII əsrdə bir neçə mixi yazı, o cümlədən, məşhur səyyah J.Şarden (1711) tərəfindən nəşr edilmiş Persepol yazılarından biri tam şəkildə çap olundu. 1765-ci ildə daniyalı səyyah Karsten Nibur tərəfindən çəkilmiş və 1778-ci ildə çap edilmiş Persepol yazıları daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Nibur mixişəkilli hərflərin istiqamətinə görə bir zamanlar Pyetro della Valle kimi belə nəticəyə gəldi ki, mixi yazılar soldan sağa doğru yazılır. Nibur, həmçinin yazıların üç dildə verilməsini kəşf etdi. Niburun gətirdiyi yazı sürəti üstündə bu yazıların sirrini açmaq istəyən bütün alimlər işləmiş və hər biri bu işdə müəyyən irəliləyiş əldə etmişdir (13, 50 – 53).

Onlardan biri O.Tixsen tez-tez sözlərdə təkrar olunan əyri xəttin sözcüyü olduğunu müəyyən etdi. Başqa bir daniyalı Fr.Münter bu sarayın divarlarına nəzər salaraq hökmdara bac verənlərin zahiri cəhətdən misir və afrika xalqlarının nümayəndələri olduğunu qeyd etdi. Məhz o zamanda Misir və Afrika ölkələri Əhəməni imperiyasına tabe idi. Bununla da Münter bu sarayın Əhəməni sülaləsindən olan qədim Persiya şahları üçün e.ə VI-V əsrlərdə tikildiyini sübut etdi.

Qədim fars mətnlərini oxumağa çalışan Münter tam haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəldi ki, Zərdüştlərin müqəddəs kitabı Avestanın dili ilə qədim mixi yazıların arasında yaxınlıq mövcuddur. Bu isə onu göstərir ki, bu dillə alimlər əvvəlcədən Hindistanda tanış imişlər. Çünki burada fars-zərdüştlər icması öz sələflərinin qədim ənənələrinə sadıq qalaraq, Allaha xidmət ayinlərini Avesta kitabı qanunları əsasında yerinə yetirirdilər.

Mirzə Kazım bəy isə bu fikrə şübhə edərək yazırdı: “Mən təsəvvür edə bilmirəm ki, Zərdüştün əsəri ilk dəfə mixi yazıları ilə necə köçürülə bilər?” çünki alim belə bir fikirdə idi ki, mixi yazıları ancaq qayalar üzərinə həkk edilə bilər (14, 202).

Həmçinin Münter təkrar söz qruplarını öyrənib, ikinci qərarını da açıqladı və bildirdi ki, bu yazılarda fəxri müraciət kimi “şah” “şahənşah, şahlar şahı”- sözləri işlədilmişdir. Amma mətni oxumaq, qədim fars dilinin mixi yazılarının mənalarını açmaq daniyalı alimə müyəssər olmadı. Bunu 1802-ci ildə Almaniyanın Qettingen şəhərindən olan məktəb müəllimi, dövrünün mahir şifrə açanı Q.Qrotfend etdi. Qrotfend yazılar üzərində işləyərkən Münterinin fikirlərinə, burada Əhəməni şahlarının titul və xüsusi adlarının əks olunmasına əsaslanırdı. Qrotfend Nibur tərəfindən çap edilmiş bir-birinə yaxın olan iki yazını seçərək onları açmağa başladı. İlk əvvəl qeyd etdi ki, bu iki əlyazmada olan 2 - 3 və 4 – 5-ci qrup sözlər təkrar olunur, həmçinin birinci əlyazmanın 9 – 10-cu qrupundakı ilə ikinci əlyazmanın 8 – 9-cu qrupundakı sözlər də

təkrarlanır. Qrotofend təxmin etdi ki, təkrarlanan işarə qrupları filan “şah” və ya filankəsin oğlu “şahlar şahı”- tərkibləridir. Qrotofend Münterin fikrini təsdiqlədi. Ancaq bu məlumatlar tamlıqla mixi yazılarının oxunmasına kifayət etmirdi, çünki bu yazıların necə səslənməsi hələ alimlərə müəyyən deyildi. İlk əvvəl yeganə cəhd bu yazıların hansı hökmdarlara aid olmasını müəyyən etmək idi. Qrotofendə bu məlumatı təsdiqləməkdə Heradotun “Tarix” əsərində Əhəmənilər imperiyası hökmdarları haqqında yazdığı məlumat kömək etdi (15, 75).

Heradot “Tarix” kitabında yazırdı ki, farsların şahı Kseriks Daranın oğludur. Daranın atası Giştaspdır, o şah olmamışdır. Bu tarixi faktlar Qrotofendi belə qənaətə gətirdi ki, birinci yazını Dara, ikinci yazını onun oğlu Kseriks tərtib etdirib. Avestanın köməkliyi ilə cavan şifrə açan Kseriks və Daranı ilk fonetik səslənməsini açıqladı. Çünki farsların tələffüzü yunanların tələffüzündən fərqli olmalı idi. Sonra bu sözləri əmələ gətirən işarələrin köməkliyi ilə “şah” sözünü oxudu. Qrotofend öz işi ilə sonrakı tədqiqatçılara yol açdı. O, Avesta dilini, demək olar ki, bilmirdi, ona görə də işini davam etdirib mətnin digər cəhətlərinə nüfuz edə bilmədi.

V.V.Struvenin fikrinə görə Qrotofendin qeyri-adi məntiqi və iti zehni qədim Şərq, İran və Avropa üçün qapı açdı. XIX əsrin ortaları ayrı-ayrı tədqiqatçılar qədim fars dili əlyazmalarının, demək olar ki, çoxunun oxunmasına nail olmuşdular. XX əsrdə isə 100-ə qədər əlyazma artıq oxunmuşdu. Xett tayfalarına məxsus sənədlərin açılmasına qədər isə qədim fars dili mətnləri ən qədim mətnlər hesab olunurdu (12, 102 – 104).

Şah Daranın kitabələri. Əhəmənilərdən dövrümüzə gəlib çatmış ən dolğun, başqa sözlə, ən mühüm kitabələrdən biri Daranın Bisütun qayaüstü yazılarıdır.

Təxminən 2600 il əvvəl I Daranın hökmü ilə Kirmanşah şəhərinin otuz səkkiz kilometrliyində yerləşən Bisütun dağının yüksək yerində onun qələbələri haqqında qayaüstü yazılar həkk olunmuşdur. Yazı I Daranın taxta çıxması ilə bağlı tarixi hadisələr: onun sələfi Kambizin Misirə yürüşləri, Kambizin ölümü, dövlətin özünü Maq adlandıran Qaumata tərəfindən tutulması, Daranın onun üzərində qələbəsi, Dara hakimiyyətinin ilk illərində imperiyanın müxtəlif vilayətlərində qalxan çoxlu sayda üsyanlar haqqında məlumat verir (8, 172 – 173).

Bisütun adına gəldikdə isə onu qayaüstü rəsmlərdən 4 km aralıda yerləşən “Behistan” kəndinin adı ilə bağlayırlar. Bu söz xalq etimologiyasının təsiri nəticəsində “bagastana” (allahların məkanı) sözünün dəyişdirilmiş formasıdır. İlk dəfə isə onu Raulinson ərəb etnoqrafı Yakutanın əsərindən götürərək “Bisütun” kimi işlətməmişdir. Mətnlərin oxunma sırası belədir: ilk dəfə qədim fars dili, elam, sonuncu isə akkad mətnidir. Bisütun yazıları oxunduqdan sonra onun üzünün köçürülməsi böyük zəhmət tələb edirdi. Sonradan Kinq və Tompsonun Bisütun yazılarını qüsursuz köçürməsi uzun illər nümunə kimi qaldı (4, 17).

Bisütun yazılarının oxunmasında H.Vesterqard və E.Hinks xüsusi nailiyyət qazanmışlar. Ancaq ilk dəfə olaraq Bisütun yazılarında mixi yazılarının olmasını 1835 – ci ildə H.Raulinson kəşf etmişdir. Məlum olduğu kimi Bisütun yazıları üçdillidir (qədim fars, elam və babil (akkad)). Ümumilikdə bu mətnlərin hamısı 1000-dən çox sətiri əhatə edir, lakin ayrı – ayrılıqda bunların neçə sətirdən ibarət olması daim mübahisə doğurur. M.A.Dandamayev “Иран при первых Ахеменидов” adlı kitabında Bisütun qayaüstü yazılarında qədim fars dilinin 515, elam 650, babil (akkad) mətninin isə 141 sətirdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir (1, 48; 3, 22). Ancaq bu mətnlər içərisində qədim fars dili baxımından tam dolğun olanı, lakin başqalarına nisbətən çox da yaxşı qalmamış akkad mətnidir.

Mixi əlifba sistemi, fonem inventarı (vokalizm və konsonantizm)

E.ə təxminən 1700-cü ildə meydana gələn mixi yazı paz şəkilli (bir şeyi parçalamaq üçün ucu nazik, getdikcə yoğunlaşan taxta və ya dəmir parçası) xətlərin müxtəlif kombinasiyalarından formalaşmış qədim yazı növlərindən biridir. Mixi yazı əvvəlcə paza bənzər olmamış, işarələr xalis şəkil və müxtəlif əşyalar formasında olmuşlar. Həmin yazı üçün istifadə olunmuş gil lövhələr yazıldıqdan sonra qurudulur, bəzən də bişirilirdi. Yumşaq gil lövhə üzərinə nazik çubuqla həkk olunan şəkillər yazı prosesində mıxşəkilli təsvirlərə, ayrı-ayrı işarələrə çevrilmişdir (7, 3).

	I	II	III	IV	V
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					

Şək. 1.

Qədim mixi işarələrini yaradan şumerlilərin ilk yazısı piktoqrafik xarakterli olmuş və onlar VI minilliyə qədər bu yazı növündən istifadə etmişlər (şəkil 1).

Sonradan assuriyalılar mixi yazını sadələşdirərək onu müəyyən sistemə salmış və yazını şaquli istiqamətə keçirmişlər. Onlar işarələrin sayını 570-ə çatdırmış və təxminən 300-ü daimi işlədilmişdir. Sonradan elam tayfaları mixi yazıları şumerlilərdən almış və təkmilləşdirmişlər. Mixi yazının geniş yayılmasını araşdırıcılar Babil və Assuriya dövlətlərinin qüvvətli olması ilə əlaqələndirmişlər. Məhz bu səbəbdən mixi yazılar Asiyanın bəzi ölkələrində geniş rəvac tapmışdır. Urartulular isə assuriyalılardan bu xətti alaraq daha da sadələşdirmiş və işarələrin sayını 380 - ə çatdırmışlar.

Farslar assuri - babillərin yazısında işlədilən işarələrdən 40-nı götürüb

hərf kimi istifadə etmişlər. Fars mixi yazısı hibrid səciyyəlidir, onda loqoqrafik, sillabik və əlifba yazı sisteminin üsürləri öz əksini tapmışdır. Qədim fars yazısı I Dərhadan III Artakseriksə qədər Əhəmənilərin yazılarında tətbiq edilmişdir. Lakin bəzi mənbələrdə deyilir ki, Çiş Pişin hakimiyyəti zamanı mixi xətti daha da sadələşdirildi və artıq onun oğlu Aryaramnənin dövründə bu xəttədən istifadə adi hal aldı. Əhəməni hökmdarlarının təşəbbüsü ilə mixi yazı yenidən yüksəliş yoluna qədəm qoydu. Bu sülalə dövründə mixi yazısı ilə yanaşı arami dili və yazısı da inkişaf etmişdir. Fars mixi yazısı monumental dövlət yazılarında, arami yazısı isə inzibati – təsərrüfat və ticarətdə tətbiq edilirdi. Əhəmənilər sülaləsinin süqutundan sonra İranda mixi yazı, demək olar ki, unuduldu. Arami yazısından isə “fars – arami” yazısı meydana gəlir (8, 23).

Mixi yazılardan 3000 ilə qədər istifadə edilmiş, yeni minilliyin başlanğıcında isə bu yazı növü sıradan çıxmışdır. Mixi kitabələrinin çox olmasına baxmayaraq, bunların hamısının oxunması mümkün olmamışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə mixi yazılar düzgün transliterasiya edilir, lakin onların mənalandırılmasına həmişə inanmaq olmur. Akkad, babil dilləri də mixi yazıların varisi olduğu üçün onları əsasən düzgün oxumuşlar. Lakin şumer yazılarının “varisi bilinmədiyi” üçün şumer mətnlərini istədikləri kimi oxumuşlar. Əlifbanın özünün də çətinlikləri çoxdur. Şumer dilində eyni səslənən sözlər - omonimlər çoxdur. Onlar səslənməsindən yox, mənalardan asılı olaraq müxtəlif işarələrlə verilir. Məsələn, du (tikmək), du (getmək), du (açmaq) feilləri səslənmədə eyni olsa da, ayrı-ayrı şəkillərlə yazılır, amma tum (gətirmək), ara (gəzmək) eyni, bir ayaq şəkli ilə təsvir edilirdi. E.ə. 4 minilliyin sonunda şumer yazısı tədricən təsviri xarakterini itirir, şərti kombinasiyaya çevrilir. Yazı işarələri şumerlərdən vavilonlulara, assuriyalılara, xetlərə, kassitlərə, urartululara, farslara, uqaritlərə keçir (7, 124).

Şək. 2

Fars mixi yazısı hibrid səciyyəlidir, onda loqoqrafik, sillabik və əlifba yazı sisteminin üsürləri öz əksini tapmışdır.

Deyilənləri ümumiləşdirsək, qədim fars dilində 36 hərf, 8 ideoqram (اندیشه نگار), 2 sözyarıcı işarə vardır. İdeoqramlar aşağıdakılardır:

XŠ = شاه - xsayasiya

DH = سرزمين - dahyauş

BG = خدا ، بغ ، бага

AM, AMha = اهورامزدا – ahuramazda

BU = زمین ، بوم – bumiş (11, 55; 10, 53)

Şək. 3

Qədim fars dilində saitlər, eləcə də diftonqlar mövcud olmuşdur. “Qədim fars dillində qısa və uzun tərzdə işlənən və mürəkkəb saitlər (diftonqlar) əmələ gətirən 3 sait mövcud olmuşdur” (5, 37). Aşağıdakı cədvəllərdə qədim fars dilinin monofonq və diftonq saitlərini müşahidə etmək mümkündür (cədvəl 1 və 2).

Cədvəl 1

uzun - بلند	qısa - کوتاه
ā	a
ī	i
ū	u

Cədvəl 2

صانتهای مرکب diftonq saitlər	
uzun - بلند	qısa - کوتاه
āi	ai
āu	au

Qədim fars dilində r, u, i bəzən sait, bəzən də samit kimi işlənirdi. Bu cür fonemlərə “yarımsait”lər deyirlər. Buradan görünür ki, qədim fars dilinin saitləri bugünkü kimi sabit olmamış, samitlər müxtəlif funksiyada: yarımsait, sait kimi də çıxış edə bilmişlər. (bax: cədvəl 3)

Cədvəl 3

uzun-sait بالانده	Prototik افزوده	zəif ضعیف
bār	bar	br
wāk	wak	uk

[**𐎠 𐎡 𐎢**] saitdir, lakin bar və bar-da samit, həmçinin uk-da sait; /wāk/ və /wak/-da isə samitdir.

36 səsli qrafemə malik olmuş qədim fars mixi şəkilli yazısında saitlər üçün 3, /a/ ilə bitən samitlər üçün 22, /u/ ilə bitən samitlər üçün 7, /i/ ilə bitən samitlər üçün 4 işarə var imiş.

Möhsün Əbülqasimi yuxarıda adı çəkilən əsərində göstərir ki, qədim fars dilində hər bir sözün işlənmə formasına görə orada iştirak edən saitlər “zəif”, “protetik”, “yüksək səsli” olmaqla 3 yerə bölünürmüş: “Söz kökünün zəif forması “a”sız formadır, əlavə olunmuş forma a-nın olduğu, uzun saitli forma isə a-nın yerinə a (uzun a)-nın işləndiyi formadır ” (5, 56). Sözlərin üç formasından hər biri əslində xüsusi bir məqsəd üçün işlədilirdi. Məsələn, kökün zəif formasından məchul fel prototik formasından məlum fel, uzun saitlə əvəzlənmiş formasından isə icbar fel düzəlirdi.

Uzun saitlər: ā, ū, ī ; qısa saitlər: a, i, u

Uzun diftonqlar: – āi, āu; qısa diftonqlar: – ai, au;

Bəzi samitlər qısa saitlərin hamısı ilə işlənir: /də/, /di/, /du/, /mi/, /mu/, /mə/. Bəziləri isə iki və ya bir saitlə işlənir: /gə/, /gu/, /kə/, /ku/, /rə/, /ru/.

Fars dilindəki 22 samitdən 13-ü bir işarə, 7 samitin hər biri iki işarə, iki samitin hər biri isə üç işarə ilə təqdim olunur. Elə bu səbəbdən alimlər bu xətti “ xətt - e hecayi” adlandırırlar (2, 9). (bax: şəkil 3)

Tələffüz məxrəcinə, yəni əmələ gəlmə yerinə görə samitlərin bölgüsü belədir:

لی = p, b, f, m

دندانى = t, d, n, θ

کامى = c, j

نر مکامى = k, g, x

صفيرى = s, ç, z, ş

و ديگرى = h, v, y, l, r (5, 6)

Qədim fars dilində olan samitlər hind – avropa dillərindən bu dilə keçmiş sonradan isə mixi əlifbanın qaydalarına uyğun olaraq assimilyasiya, karlaşma, dissimilyasiya kimi fonetik hadisələrə məruz qalmışdır.

Nəticə: Avropada mixi yazılarının oxunmasına cəhdlər XVIII əsrdən başlasa da bu işin tamamlanması XIX – XX əsrlərə aiddir. Fars mixi yazısı hibrid səciyyəlidir, belə ki, bu yazılarda loqoqrafik, sillabik və əlifba yazı sisteminin ünsürləri öz əksini tapmışdır. Mixi yazılarında (qədim fars dilində) dilin vokal (sait) və konsonant (samit) fonemləri haqqında elmi-nəzəri cəhətdən xeyli məlumat mövcuddur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cameron G.G. The Old Persian text of the Bisutun inscription (JCS, v.2, 1951, p.47-54)
2. Çengiz Moulayi, rahnəma-ye zəban-e fars-i-ye bastan. Tehran: mehrnamək, 1387, 260 s.
3. Дандамаев М.А. Иран при первых Ахеменидов (VI в. до н.э.). М.: Наука, 1963, 292 с
4. Дьяконов И.М., История Мидии. М.-Л.: 1956, 344 с.
5. Əbulqasemi M. Tarix-e moxtəser-e zəban-e fars-i, Tehran: 1381, 336 s.
6. Əziz Məhəmmədpur. Ərşeş-e xətt və seyr-e təkammoli və tarixi – ye an. Tehran: tabeş-e fərhang, 1386, 380 s.
7. Həsənov. H., Yazılar və əlifbalar. Bakı: Renesans, 2001, 264 s.

8. Hoseyni Eshaq Toqyani, Məhmud Bəratı. Tarix-e ədəbiyyat-e İran, Tehran: mərkəz-e Təhqiq o tose`-ye olum-e ensani, 1387, 429 s.
9. Qaşqay. S., Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
10. Mehri Bağeri. Tarix-e zəban-e farsi, Tehran: nəşr-e qətre, 1387, 212
11. Mələk-üş-şüəra Məhəmməd Təqi Bəhar. Səbkşenası, celd-e əvvəl, Tehran: Zəvvar, 1387, 495 s.
12. Оранский. И.М., Введение в иранскую филологию. М.: Наука, 1988, 389 с.
13. Рубинштейн. Р.И., Разгаданные письма. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое исследование, 1960, 126 с.
14. Sadiqova. C, Ələsgərova.T., Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı: Maarif, 1990, 222 s.
15. Yusifov. V., Qədim Şərq tarixi. Bakı: Şərq - Qərb, 2007, 534 s
16. <http://www.yasna.tk/خط ميخي/>.html

ХАРАКТЕРИСТИКА ИНВЕНТАРЯ ФОНЕМ В ДРЕВНЕПЕРСИДСКИХ КЛИНОПИСНЫХ ТЕКСТАХ

А.Б.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается вопрос о древнеперсидских клинописных текстах, о системе и особенностях их письма. В древнеперсидском языке, отраженном в клинописных текстах, имелся очень интересный инвентарь фонем. Так, в этом языке для обозначения гласных существовало 3 знака, для передачи на письме согласных, оканчивающихся звуком, /a/ существовало 22 клинописных знака; соответственно для обозначения согласных, оканчивающихся, звуком /u/ подразумевалось 7; а для согласных оканчивающихся звуком /i/ применялось 4 клинописных знака. Этот факт еще раз доказывает то, что фонетика персидского языка прошла долгий и многоступенчатый путь развития.

Ключевые слова: клинообразная запись, древнеперсидский язык, согласный, гласный, дифтонг, краткий гласный, долгий гласный

CHARACTERISTICS OF THE PHONEME INVENTORY OF THE ANCIENT PERSIAN CUNEIFORM

A.B.MAMMADOVA

SUMMARY

The article deals with ancient cuneiform writings, their reading, writing system and structure. Cuneiform was an interesting phoneme inventory of the Old Persian language, reflected in the alphabet. So, there are 4 signs for vowels in this language 3; 22 for consonants ending with / a /; 7 for consonants ending with / u; 4 consonants ending with / i /. This fact once again shows that the phonetic structure of the Persian Language has passed a long and diverse development path.

Key words: cuneiform writing, old Persian language, consonant, vowel, diphthong, short vowel, long vowel

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Mehdizadə A.M.
Qadın və kişi nitqinin fərqli xüsusiyyətləri..... 5

Abdullayeva Q.A.
XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində türk mənşəli sözlərin
ən qədim fonoloji sonluğu 12

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Ağayeva S.O.
Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında mənəvi-əxlaqi
dəyərlərin təcəssümü 21

İsmayılova Y.N.
“Kitabi-Dədə Qorqud” və çağdaş Azərbaycan seiri..... 27

Aslanlı M.İ.
M.S.Ordubadi yaradıcılığında fiziki tərbiyə məsələləri..... 35

TARİX

Rzayev A.Ə., Əziz B.O.
Cümhuriyyət Parlamentinin qaçqınların vəziyyətini
yaxşılaşdırmaq sahəsində fəaliyyəti..... 45

Zeynalov İ.X., Səfərova X.R.
Fətəli Xan Xoyski 54

Muradəliyeva E.B.
M.Ə.Rəsulzadənin tarixə baxışı: Azərbaycan milli şüurunun
qatlarında Rusiya işğalı..... 66

Məmmədov N.Z.
Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti haqqında. 72

Hüseynova İ.M.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik tariximizdə yeri və rolu..... 82

Süleymanova S.Y.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları-Əlimərdan bəy Topçubaşov. 98

Əliyev Q.Ə.
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Şimali Qafqazın Dağlı
xalqlarının milli-azadlıq mübarizəsinə yardımları
(1919-1920-ci illər)..... 106

Şahverdiyev Ə.Ə.
1918-ci il müstəqillik ərəfəsində Azərbaycanda beynəlxalq-siyasi vəziyyət..... 113

Nəcəfova K.T.	
Azərbaycanda milli idealın formalaşmasında və gerçəkləşməsində ziyalılıarın rolu.....	123
İsmayılova J.M.	
Milli-istiqlala gedən yol “Açıq söz” qəzetinin materiallarında.....	132
Rüstənova C.Y.	
Yenidən xalqın yanında. H.Z.Tağıyev (1918-1920).	139
Adıgözəlova A.P.	
1918-1920-ci illərdə erməni təcavüzünə qarşı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin tədbirləri.....	147
Dadaşov Ə.N.	
Azərbaycan ərazisində ilkin istehsal formalarının yaranma tarixinə dair.	158
Abbasov T.N.	
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri: demokratiyanın yeni növü və ya niyə “Ərəb baharı” hadisələri yan keçmişdi.....	164
Kazimbəyli İ.F.	
İrəvan quberniyasının inzibati vahidlərində azərbaycanlı əhaliyə qarşı ermənilərin planlı şəkildə hazırladıqları soyqırım və deportasiyaların ilkin mərhələləri (I məqalə).	171
Paşayeva U.M, İslamova Z.R.	
Nadir şah Əfşar dövrü tarixşünaslığda.....	183
Əsədov N.C.	
Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində Latın Amerikas ölkələri.	193
İsmayılova E.C.	
Türkiyənin Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə münasibətləri.....	201
Xanməmmədova N.Ə.	
Cümhuriyyətin qaçqınlara dair fəaliyyətinin institutlaşdırılması: Himayədarlıq nazirliyi (1918 – 1920).....	206
Zeynalov İ.X., Səfərova X.K.	
Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında milli ordu quruculuğu məsələsi.....	215

ŞƏRQŞÜNASLIQ

Məmmədova Ə.B.	
Qədim fars mixi yazılarında dilin fonem inventarının səciyyəsi.	225

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОВЕДЕНИЕ

Мехтизаде А.М.
Отличительные особенности женской и мужской речи..... 5

Абдуллаева Г.А.
Древнейшее фонологическое окончание в словах тюркского происхождения в Азербайджанском литературном языке XVII века 12

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Агаева С.О.
Картина нравов в творчестве М.Ф.Ахундзаде. 21

Исмаилова Е.Н.
«Китаби Деде Коркуд» и современный азербайджанский стих. 27

Асланлы М.И.
Физическая культура и героизм в творчестве М.С.Ордубади. 35

ИСТОРИЯ

Рзаев А.А., Азиз Б.О.
Деятельность парламента АДР по улучшению положения беженцев 45

Зейналов И.Х., Сафарова Х.Р.
Фатали хан Хойский 54

Мурадалиева Э.Б.
Взгляд М.Э.Расулзаде на историю:
Российское завоевание в национальном сознании. 66

Мамедов Н.З.
Гейдар Алиев об Азербайджанской Демократической Республике. 72

Гусейнова И.М.
Роль и место Азербайджанской Демократической Республики в истории Азербайджанской Государственности. 82

Сулейманова С.Ю.
Создатели Азербайджанской Республики-А.М.Топчибашев. 98

Алиев Г.А.
Помощь горским народам Северного Кавказа в национально-освободительной борьбе Азербайджанской Демократической Республикой (1919-1920 гг.). 106

Шахвердиев А.А.
Международная политическая ситуация в Азербайджане накануне Независимости 1918 года. 113

Наджафова К.Т. Роль Интеллигенции в формировании и реализации национального идеала в Азербайджане.....	123
Исмайылова Ж.М. Путь к независимости в материалах газеты «Ачыг соз».....	132
Рустамова Дж.Я. И снова рядом с народом Г.З.Тагиев (1918-1920).....	139
Адыгезалова А.П. Мероприятия правительства АДР по предотвращению армянской агрессии в 1918-1920-х гг.	147
Дадашев А.Н. О проблемах возникновения ранних форм производства на территории Азербайджана.	158
Аббасов Т.Н. Объединенные Арабские Эмираты: новый вид демократии или почему«Арабская весна» прошла мимо.	164
Казымбейли И.Ф. Первые этапы геноцида и депортации, подготовленные армянами против Азербайджанского населения в административных участках Иреванской области (статья 1).....	171
Пашаева У.М., Исламова З.Р. Историография периода Надира шаха Афшара	183
Асадов Н.Дж. Страны Латинской Америки во внешней политике Азербайджанской Республики.....	193
Исмаилова Э.Дж. Взаимоотношения Турции с тюркскими государствами Центральной Азии.	201
Ханмаммедова Н.А. Институционализация деятельности АДР по беженцам: министерства призрения (1918 – 1920).....	206
Зейналов И.Х., Сафарова Х.Р. Гейдар Алиев и вопрос создания национальной армии в Азербайджанской Республике.....	215

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Мамедова А.Б. Характеристика инвентаря фонем в древнеперсидских клинописных текстах.....	225
--	-----

CONTENS

LINGUISTICS

- Mekhdizade A.M.**
Distinctive features between the female and male speeches..... 5
- Abdullayeva G.A.**
The most ancient phonological ending in the words of turkic origin
in the Azerbaijani literary language of the XVII century 12

LITERATURE

- Aghayeva S.O.**
A picture of the moralis in the work of Akhunzade..... 21
- Ismaylova Y.N.**
“Kitabi-Dede Gorgud” and modern Azerbaijan verse. 27
- Aslanli M.I.**
On the motives of physical behavior and heroism in
M.S.Ordubadi’s creative work..... 35

HISTORY

- Rzaev A.A., Azis B.O.**
Azerbaijan Democracy Republic parliamentary activity on betterment
of refuges conditions..... 45
- Zeynalov I.Kh., Safarova Kh.R.**
Fatali Khan Khoisriy..... 54
- Muradalieva E.B.**
M.A.Rasulzadeh’s glance at history: the Russian conquest
in the national consciousness. 66
- Mammadov N.Z.**
Heydar Aliyev about the Azerbaijan Democratic Republic..... 72
- Huseynova I.M.**
The role and place of the Azerbaijan Democratic Republic in the history
of the Azerbaijani statehood. 82
- Suleymanova S.Y.**
The creators of the Republic of Azerbaijan A.M.Topchubashov. 98
- Aliyev G.A.**
Assistance of the Azerbaijan Democratic Republic to the mountain
peoples of the north Caucasus in the national liberation fight
(1919-1920)..... 106

Shahverdiyev A.A. International-political situation in Azerbaijan on the eve of independence of 1918.	113
Najafova K.T. The role of intelligentsia in the formation and realization of national ideal in Azerbaijan	123
Ismailova J.M. The way to independence in the newspaper materials “Open Words” (Achiq Syoz).	132
Rustamova J.Y. Again next to the people. G.Z.Tagiyev (1918-1920).	139
Adigezalova A.P. Measures of Azerbaijan Democratic Republic against Armenian aggression in 1918-1920.	147
Dadashov A.N. Appearance of the earliest forms of manufacturing on the Azerbaijani territory.	158
Abbasov T.N. United Arab Emirates: the new form of democracy or why “Arab spring” events passed by?.	164
Kazimbeyli I.F. The first stages of the genocide and deportations planned by Armenians against Azerbaijani population in the administrative units of Iravan province (article I).....	171
Pashayeva U.M., Islamova Z.R. The historiography of Nadir Shah Afshar’s period.....	183
Asadov N.J. The countries of Latin America in the foreign policy of the Azerbaijan Republic	193
Ismayilova E.J. Relations of Turkey with the turkic states of Central Asia	201
Khanmammadova N.A. Institutionalization of ADR activities for refugees: ministry of disability (1918-1920)	206
Zeynalov I.Kh., Safarova Kh.R. Heydar Aliyev and the issue of creating national army in the Republic of Azerbaijan	215

ORIENTAL STUDIES

Mammadova A.B. Characteristics of the phoneme inventory of the ancient persian cuneiform	225
--	-----

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 4 sm, aşağıdan – 4,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latın əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə disketlə (disklə) birlikdə təqdim olunur, disketlər geri qaytarılır!

Əlyazmalar kvartalin əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin 10.2-10.4.6 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1994, 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslük / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1999, 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 2001, № 3, s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2003, s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. ... dis. Bakı, 2003, 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siy.2, iş 26, vv.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

PS: Rəhbərliyin bizə verdiyi göstərişə əsasən növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcək.

Redaktorları: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Yığılmağa verilmişdir: 13.06.2018. Çapa imzalanmışdır: 24.09.2018

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 15,0 c.v. Sifariş 233. Sayı 120.

*«Bakı Universiteti Nəşriyyatı», Bakı ş., AZ 1148, Z.Xəlilov küçəsi, 23.
Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır.
Şəhadətnamə B310.30.04.1999.
bun@box.az*